

ССТУВ)

3-49

МЛУГ ХЕМ

32

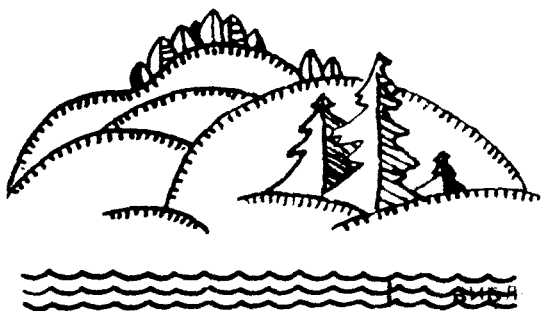
ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАГЫ

КЫЗЫЛ·1978

Тыва АССР-ниң чогаалчылар
эвилелиниң баштаар чери

УЛУГ ХЕЛМ

чечен
чогаал
альманагы

32

Тываның ном үндүрер чери • Кызыл — 1973

*Олег Суванпит Тыва АССР-ниң Чогаалчылар
Эвилелиниң баштаар чериниң даргазы*

ЧОГААЛЧЫ БОЛГАШ ҮЕ

«Совет чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүң ажылдакчылары Коммунистиг партияга кижизиттирген, олар бодунуң чонунуң ажыл-херээ болгаш бодалдары-биле чурттап турарлар, оларның чогаадыкчы салым-чолу социалистиг Төрээн чурттун эрге-ажыктарындан чарылбас» деп, Л. И. Брежневтиң СЭКП-ниң XXIV съездизинге чугаазын бистер, совет чогаалчылар, бүрүнү-биле үлежип, өөрүшкү-биле хүлээп ап, бистиң чечен чогаалывыстың күштүү болгаш дээштии партийжи удуртулгада дээрзин медеп билип турар бис. Ынчангаш коммунизмниң литературазы чүгле утка-шынарының байлаа-биле эвес, а харын уран-чечен мергежили-биле улуг литература болур ужурлуг. Улуг утка-шынарлыг чогаалдар бедик мергежилди, маадырлыг аажы-чаңчылдарны, төлептиг уран-чечен боттанышкыннарны негээри оон билдингир-дир.

Шынап-ла чонга коммунистиг тургузуушкуннуң үезинде кижилерниң медепелиниң өзүлдезин илередип, ооң билиин элбедип, сеткил-сагыжын байыдып, уран-чечен омур-хевирлерниң чаражы болгаш шынны-биле кижини кижизидип болгаш өөредип турар литература херек. Ол дээрге, бистиң ниитилелге амгы үеиң эң чугула темалары тодаргай уран-чечен боттанышкынны ап турар шак ындыг литература хереглеттинип турар дээни-дир. ССРЭ-ниң улустарының 75 дылдарында тургустунуп турар чечен чогаалдың чечектелишкенин — кижилерниң чаа төөгүлүг ниитилешкээниң — совет улустун тургустунганын илередип турар. Ол дээрге, партияның шылга-раңгай политиказының, социалистиг интернационализмниң идеязының үре-түңнели-дир.

ССРЭ-ниң догуннап келген чартык чүс чыл үезиниң дургунда бодунуң үзел-бодалының болгаш принципалдыг утка-шынарының талазы-биле чаңгыс аай совет социалистиг культура тургустунган. Ол — утка-шынарының талазы-биле социалистиг, боттарының национал-хевириниң талазы-биле янзы-бүрү болгаш бодунуң үзел-бодалының болгаш характери-

ниң талазы-биле интернационалчы болуп турар. Ынчангаш ол культура бүгү улустарның тургузуп турар угаан-бодал эртинезиниң каттышкан тудуш кезээ болу берген. Ам бөгүн Туркменияда азы Молдавияда он-он болгаш чүс-чүс муң кижилер Пушкинниң болгаш Шевченконун, Горькийниң болгаш Маяковскийниң, Шолоховтуң болгаш Твардовскийниң, Фединниң болгаш Стельмахтың чогаалдарын номчуп, оларны боттарының төрөөн чогаалдары дег билирлер болгаш ынактар. Шота Руставелиниң эрте-бурунгу болгаш кезээде аныяк эпозу, Вилис Лацистин, Абай Кунанбаевтин, Чингиз Айтматовтуң кайгамчыктыг чогаалдары, Янка Купаланың, Самед Вургуннун, Расул Гамзатовтуң, Эдуардас Межелайтистин, Мустай Каримниң шүлүктери болгаш өске-даа хөй чогаалчыларның кайгамчыктыг чогаалдары орус азы украин-даа кижинин культура байлааның чарылбас кезээ болу бергенин эш Брежнев ССРЭ-ниң тургустунганының 50 чыл оюнуң дугайында илеткелишге чоргаарал-биле адаап. Бистиң чуртувуска кижилерниң чаа төөгүлүг ниитилешкээ — совет улустуң тыптып келгени-биле холбаштыр нациялар аразының харылзааларының болгаш кады ажылдажылгазының шапкып өзүлдезинге, ылангыя культура тургузуушкунунга орус дылдың ужур-дузасы үнелеп четтинмес.

Бистиң чуртувус делегейде чок дээн номчукчу чурт болу берген. 1927 чылдың төнчүзүндө номнарны чаартынган чурттуң улустарының 50 дылдарына парлап турган болза, бөгүн 89 дылдарда парлап турар апарган. Оларның 43-жү революцияга чедир боттарының үжүк-бижии чок чораан. Совет эрге-чагырганың чылдарында ССРЭ-ниң улустарының дылдарына парлаан номнарның саны 53 катап улгаткан. Ооң бир чижээн Чингиз Айтматовтуң чогаалдарын 6,2 миллион тиражтыг 127 катап 45 дылга, Расул Гамзатовтуун 5,2 миллион тиражтыг 106 катап 23 дылга, Юрий Рытхеунуун 21 дылга 2,8 миллион тиражтыг 71 катап, Салчак Токанын 16 дылга 748 муң тиражтыг 37 катап парлаанындан көрүп болур. Ол дээр-ге, хөй национал совет литератураның улуг орус дылды дамчыштыр бот-боттарын сөс эртинези-биле байытчып, ниитилештиржил, кайы хире шакпын сайзырап орарының тодаргай барымдаазы-дыр.

Чогаалчы болгаш үе. Бистер боттарывыстың бүгү-ле даялдарывыс-биле бистиң үевиске тудуш өзүп келген болганывыста, үениң судалының согуушкун бүрүзүнге боттарывыстың чогаалдарывыс-биле харыылап чаңчыгар ужурлуг бис. Ол чүл дээр-ге, чогаалчы бүрүзү үени-биле чурттап, ажылдап, чогаадып билири-дир. Бистер чаа аажы-чаңчылдар харылзааларының хевирлеттинеринге, коммунистиг медегерге кижини кижизидеринге үлүүвүстү кириер ужурлуг бис. Оон башка чо-

гаалчы болганының дүжү-даа чок. Чогаалчы үени чүгле чырыдары-биле эвес, а харып ону чогаатчыры, сайзыратчыры болгаш тургусчуру-биле, ооң амыдыралынга хол тутчуп идеп-кейлиг киржири-биле партияның дайыпчы дузалакчызы болуп шыдаар. Бичангаш кижилерниң ажил-херектериниң алыс дазылыңче, оларның аажы-чаанының чажыттарынче ханылап кирери болур.

1972 чыл — ССР Эвилелиниң тургустунганының 50 чылының ою политиктиг болгаш күш-ажылчы бүгү-ниити көдүрлүүшкүн-биле демдеглеттинген. Коммунистиг тургузуушкунга хөй национал совет улустун маадырлыг ажил-ижиниң түңнелдери төөгүге балаттынмас алдын үжүктөр-биле бижиттинген. Совет чечен чогаал болгаш урап чүүл — чоңунуң сагыш-сеткил байлааның эртинези болуп, кайгамчык чедишишкиннерлиг болган. Юбилейлиг чылда бүгү-ле чогаадыкчы хемчеглер «Чечен чогаалдың найыралы — улустарның найыралы» деп девизтиң адаа-биле эрткенин билир бис.

Бистиң тыва чечен чогаалывыс, хөй национал Совет литератураның база бир чарылбас кезээ болбушаан, чаа кижини — ханы социал-экономиктиг чаартылгаларның киржикчизин кижидер херекке бүрүн чагыртып, бодунуң өзүлдезиниң болгаш тургустунарының талазы-биле бедик депшилгени чедип алган. Бистиң чогаалчыларывыстың чогаадыкчы мергежили өзүп, чогаалдарның утказы ханы, уран-чечени бедик, темазы янзы-бүрү апарган. Чыл бүрү-ле улуг хемчээлдиг чогаалдарның саны немежип кел чыдар.

ССРЭ-ниң алдын юбилейиниң чылында бистиң чогаалчыларывыс шудургу ажилдааннар. Эрткен чылын тыва литератураның библиотеказынга 10 ажыг чаа номнар, «Улуг-Хем» альманахтың ээлчеглиг дугаарлары немешкеп. Салчак Токаның «Араттың сөзү», Алдын-оол Даржааның «Хөглүг адыглары» бүгү-эвилел номчукчуларының холунда кирген. Чогаалчы К. Кудажы үрө-түңнелдиг ажилдап, «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романының бирги томун база 2 шиини бижип дооскан. Биске акы-дуңма узбек литератураның хүннери солун, бедик деңнелге эрткен. Тыва номчукчулар узбек чогаалчылар Абдулла Арипов, Кенесбай Рахманов, Шухрат, Озад Шарафутдинов, москвачы чогаалчы Күрүне шаңналының лауреады Дмитрий Еремин оларның чогаалдары-биле чоок таныжар аргалыг болганнар. Бистиң аалчыларывыс Кызыл хоорайның төөгүлүг черлери-биле, Каа-Хемниң «Бурунгаар» совхозунуң, Таңдының «Революцияның чалбыгыжы», Улуг-Хемниң «Х Улуг хурал» колхозтарының экономиктиг болгаш культурулуг амыдыралы-биле танышканнар.

Бистиң чогаалчыларывыс 16 кижини Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Тес-Хем, Эрзин районнарынга болуп

эрткилээн Тыва чечен чогаалдың болгаш уран чүүлдүн хүнеринге идепкейлиг киришкеннер. Ол хүннерниң иштинде 52 ужуражылгаларны организастан болгаш аңаа 15 муң кижилер олурушкан. Ол ышкаш ийи-чаңгыс болгаш бөлүк чогаалчыларның номчукчулар-биле ужуражылгалары 17 катап болган, аңаа 6 муң ажыг кижилер чыылган. Чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чериниң болгаш республика организацияларының ап чоруткан хемчеглеринге чогаалчылар Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Светлана Козлова, Монгуш Кешин-Лопсан, Леонид Чадамба, Екатерина Танова, Юрий Кюнзегеш, Алдын-оол Даржаа болгаш оон-даа өскелер идепкейлиг киришкеннер.

Бистер бир-ле дугаар Кызыл—Шушенское—Саян ГЭС—Абакан — Аскиз — Абаза — Ак-Довурак — Кызыл маршрут-биле бөлүк чогаалчылар солун үнүүшкүннү кылган бис. Бистер В. И. Ленинниң Бажың-музейинге барып, баштыңчынын ажыл-амыдыралы-биле таныжып, Владимир Ильичиниң тыва дылга үнген ийи номун белекке берген бис. Саян дагларының эң кашпалы, Улуг-Хемниң эң-не кызы черинде Саян ГЭС-тиң тудуун онза сонургаан бис. Ол ышкаш орук-суур мурнакчылар-биле, «Алдар» орденниң үш чергениң эдилекчизи М. Н. Доможаков-биле утгундурбас ужуражылгалар болган. Тыва литератураның моон соңгааргы хөгжүлдезинге, чогаалдыкчы авторларның литературжу мергежилинге холбашкан чугула айтырыгларны чугаалашкан, тус-тус хевирлер аайы-биле тургускан секциялар элээн ажылдарны чоруткан.

СЭКП ТК-ның Чингине секретары эш Л. И. Брежнев ССРЭ-ниң тургустунганының 50 чылының дугайында илеткелинге 1973 чылды тоску беш чылдың шийтпирлиг үшкү чылы деп онзалап демдеглээн. Ол дээрге, совет ниитилелдин коммунизмче улам бурунгаарлаашкынынга, оон материал-техниктиг баазанын тургузарынга, чурттун экономикактиг болгаш камгалал күчүзүн быжыглаарынга, чоннуң материалдыг чаагай чоруун бедидеринге чугула үе-чада-дыр. Ол дээрге, ажыл-агый болгаш культура тургузуушкунунун бүгү участкарынга шалыпчы ажилдың чылы-дыр. 1973 чыл дээрге, СЭКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның Бүгү-эвилел социалистиг чарыжын калбартыр дугайында эң-не чугула доктаалды хүлээп алганының чылы-дыр. Ол дээрге, беш чылдың үшкү шийтпирлиг чылында хөй миллион совет кижилерниң Төрээн чурттуң чаагай чоруу дээш, коммунизм тургузуушкунунун моон соңгааргы чедишкиннери дээш шалыпчы эзу-биле ажилдаарының чылы-дыр.

1973 чыл — бистиң тыва литературага өзүлдениң болгаш быжыгышкынның, чаа-чаа маадырларның болгаш омур-хевирлерниң тыптырының чылы дээрзи билдингир. Тоску беш

чылдың ажыл-ишчи хүннери бисти сорук киирип, утка-шына-ры бедик, уран-чечен онзагай чогаалдарны бижииринче, чаа-чаа организаствыг хемчеглерни ап чорударынче кыйгырып келген.

СЭКП ТК-ның, ССРЭ-нің Министрлер Чөвүлелинин, ВЦСПС-тиң болгаш ВЛКСМ ТК-ның доктаалында... «бүдүрүлгениң мурнакчыларының болгаш чаарткычыларының ажылының аргаларын болгаш методтарын ханызы-биле илередип көргүзөр, күш-ажылдың ёзулуг маадырларының дугайын тодаргай болгаш хандыкшылдыг кылдыр тайылбырлап чугаалаар ужурлуг» деп онзалап айыткан. Ынчангаш, чүнүн-даа мурунда, чогаалчыларның кичээнгеийин бистиң үениң маадырлыг чоруктарын уран-чечен боданышкын-биле көргүзөр-инче, эң бедик аажы-чаңчылдарның эдилекчизи, амыдыралдың чаарткычызы ажилчын кижиниң овор-хевири тургузарынче угландыраы болур. Бо талазы-биле чогаалчы кижини база-ла хүлээлгелиг. Ол болза, демиселчи болгаш тургузукчу чаа кижини көөрү, илередири, мөңгедидери, ооң күш-ажылы дээш номчукчунуң чоргаарланышкынын, ооң-биле бодунуң күжүн деңнеп шенээр чүткүлүн хайныктыраы болур. Бистин бүгү улузувустуң улуг патриотчу сеткилиниң — совет кижиниң ниити национал чоргааралының дугайын Л. И. Брежнев бодунуң илеткелинге онзалап демдеглээн. Совет кижиниң ниити национал чоргааралы бистиң чуртувустуң ангы-аңгы улустарының национал угаан-медерелинден ханы болгаш байлак, миллион-миллион совет кижилерниң күш-ажылын, маадырлыг чоруун, чогаадыкчы генийин бодунда хаара туткан болганда, бир-тээ чогаалчы кижини кижилерниң сеткил-сагыжының инженерин, оларның маадырлыг күш-ажылының чечен чурукчузу болганда, ону көргүзери ооң ыдыктыг хүлээлгези болур.

Анаа холбаштыр, үениң негелдезинге дүүштүр, бистиң чогаалчыларывыс боттарының чогаадыкчы планнарын тургузуп, шиитпирлиг үшкү чылда шудургу ажилдап турарлар. Ол ышкаш чогаалчылар Эвилелиниң баштаар чериниң планында чамдык организаствыг хемчеглер база көрдүнген. ССРЭ-нің Чогаалчылар Эвилелиниң 14 кежигүннериниң иштинден 3 кижини романнарны бижип турар. Степан Сарыг-оол алдан-маадырларның тура халышкынының чылдагаанын, оларның демиселин, бастырган чылдагаанын болгаш оларның херээнин өлүм чогуонуң дугайын, Кызыл-Эник Кудажы «Уйгу чок Улуг-Хемниң» ийиги томунга 1914 чылдан 1921 чылга чедир тываларның амыдыралын болгаш демиселин, Алдын-оол Даржаа «Улуг артынга» Тываның Совет Эвилелинге каттыжарының белеткел ажилдарындан эгелээш, каттышканын болгаш ооң сөөлүндеги үезин көргүзөр. Леонид Чадамба эмчинин берге

болгаш харысалгалыг ажылының, ооң найыралының болгаш ынакшылының дугайында «Аня», Салим Сүрүң-оол авазы өлүп чыда, дунмаларын ажаап өстүрер, арагачы адазының салдарынга алыспас дугайында оглунга чагыын, авазынга берген даңгыраанга оглунуң шынчызын көргүскен «Авазынга берген даңгыраа», Олег Сувакпит кижиниң чүрээ ооң амыдыралының бүгү-ле аас-кежиин болгаш бергелерин, өөрүшкүзүн болгаш мунгаралын, ооң оруунга таварышкан хуу болгаш социал өскерилгелерин кады чүктеп эрттирип чоруурун илеткен «Мээң чүрээм» деп тоожулары-биле чонга бараан болурлар. Сергей Пюрбю «Дургуннар» деп шиини бижип доозар. Ында революция мурунда үде тыва оол биле хакас уругнуң аразында ынакшылын, боттарынга удур күштерге шыдашпайн дургуннап чоруп турарын, оларның революция соонда аас-кежиктиг чурттай бээрин көргүскен.

Совет литература янзы-бүрү салгалдың чогаалчыларының чогаадыкчы кады ажылдажылгазы-биле тургустунган болгаш тургустунуп турарын ССРЭ Чогаалчыларының V съезди-зи айыткан. Литературжу салгалдың идея-политиктиг шын кижизидилгези, оларга шынгыы негелдени салбышаан, оларның салым-талантызының дугайында сагыш салышкыны — бистиң чогаалчылар организациязының кол хүлээлгези кылдыр санап турар бис. Ынчангаш майда баштаар черниң үнүүшкүннүг хуралын Кызыл-Мажалыкка эрттирип, аныяк авторларның мергежилиниң болгаш өзүлдезиниң дугайын чугаалзшкан бис. Аңаа Улуг-Хемниң, Өвүрнүн, Чөөн-Хемчиктин, Мөнгүн-Тайганын, Бай-Тайганын, Барыын-Хемчиктин шилиттинген авторларын келдирткен. Ооң ажылынга Тываның хоочун болгаш сураглыг чогаалчылары киришкен. Ак-Довурактын бүдүрүлгө черлеринче экскурсия организастан, ажылчын суурнуң болгаш көдээниң номчукчулары-биле ужуражылгаларны кылган.

СЭКП Төп Комитединиң «Чечен чогаал критиказының дугайында» чугула доктаалды хүлээп алганындан бээр чыл ашкан. Литература критиказы чечен чогаалдың процесин теория болгаш практика талазы-биле байыдар, ооң болуушкуннарын өөренир, сайгарар болгаш шинчилээр, ооң байдалдарында өскерилгелерни дарый эскерип билир сорулгалыг болганда, ол үениң дургузунда тыва критикага кандыг өскерилгелер болганын база кандыг хемчеглерни ап чорутканын болгаш тыва литератураның хөгжүлдезиниң талазы-биле чамдык түңнелдерни үндүрер үе келген. Ынчангаш критика секциязының удуртукчузу эш А. К. Калзанның «Тыва литературада критика байдалының дугайында» илеткелин дыңнаары баштаар черниң планында көрдүнген.

Коммунистиг партия болгаш Совет чазак уруглар чогаа-

лын улам ынай сайзырадыр, уругларга эки шынарлыг хөй номнарны парлап үндүрер дугайында доктаамал сагыш салып келген. Бистиң тыва литературада уруглар чогаалы сөөлгү чылдарда чамдык чедишкиннерни чедип алган. Ынчалза-даа бичии номчукчуларның негелдесин ыракта хандырбайн турарывысты миннир апаар. Оларга таарышкан чурук-хөрүктүг номнар кончуг ховар үнүп, оюннар, ыры сөстери, дыл-чугаа сайзырадылгазынга ажыглаар номчулга номнары барык бижиттинмейн, ында-хаая үнзе-даа тиражы кончуг эвээш болуп турар. Шии шуут чок. Бо дугайында аактыг сөстери школалардан, ясли-садтың кижизидикчилеринден, башкылардан үргүлчү дыңнап келген бис. Ынчангаш тыва уруглар чогаалын парлап турарының база ооң шынарының дугайын чугаалажыры — хүннүң чугула айтырыгларының бирээзи деп санап турар бис.

Бистиң тыва литературада аныяктар темазынга бижиттинген чогаалдарны чок деп болбас. Ол айтырыгны бистиң чогаалчыларывыстың канчаар шиитпирлеп, аныяктарның мурнунга амыдырал-даа, аажы-чанчыл-даа, мораль-даа талазы-биле кандыг проблемаларны салып, оларны кандыг мөзүлеш маадырларның омур-хевирин болгаш ажыл-чорудулгазын дамчыштыр кижизидип турарын сайгарып көөр үе келген. Ынчангаш баштаар чер ВЛКСМ Тыва обкому-биле «Тыва литературада аныяк кижиниң омур-хевири» деп темага конференция эрттирерин шиитпирлээн. Аңаа кожа-хелбээ областардан болгаш республикалардан чогаалчылар чалап, ол проблемаларны канчаар шиитпирлеп, канчаар көргүзүп турар дугайында оларның дуржулгазын билип алыксап турар бис. Ооң-биле чергелештир акы-дунма республикаларже болгаш областарже чоруп, оларны боттарывысче чалап, амыдырал-чуртталгавыс болгаш ажыл-иживис-биле таныжып, чогаалдарывысты пропагандалажып, литература харылзаазын улам чоок тударын күзеп турар бис.

Бистиң ниитилел хөгжүлдесин бодунуң хемчээли-биле улуг, базымнары-биле херин болганда, ооң тургузукчуларының, совет улустуң, угаан-бодалы өндүр-чаагай, амыдыралы болгаш ажыл-ижи хөй талаларлыг болгаш нарын. Ону уран сөс-биле үениң нүүрү-биле, аңаа мөзүлеш болгаш төлентиг кылдыр чуруп көргүзери улуг күженишкинни болгаш бедик мергежилди, ханы философчу боданышкыннары негээр. Чүге дизе, бистер «кисель ышкаш эриктерлиг, далай ышкаш сүттүг» тоол чуртунда чалгааларның дываажан оранын эвес, а кижини төрелгетенин төөгүзүндө эн-не органиастыг, күш-ажылга эн-не хандыкшылдыг ниитилелди тургузуп турар болгай бис...» (Л. И. Брежнев). Бистиң ниитилеливиске күш-ажылга эн-не хандыкшылдыг, эн-не ак сеткилдиг, органиастыг болгаш бе-

дик меделердиг кижилер чурттаар болганда, литературжу омур-хевирлер, аажы-чаңчылдар, мөзү-шынарлар аңаа төлөптүг болур умурлуг. Бир эвес бистер ленинчи төөгүжү болгаш партияжи барымдааларны ханы шигээди алыр, бистиң үеживистиң омур-хевирин утка-шынарлыг болгаш уран деңнелге көргүзөр, уран сөстүң мергежилин улам ханы өөренир, чогаалчының көрүжүнүң делгемин болгаш бодалдарының ханы хемчээлдин чедип алыр болзувусса, СЭКП-ниң XXIV съездиниң салган сорулгаларын алдарлыгы-биле күүседип шыдаар бис.

Степан Сарыг-оол

ӨӨРҮШКҮНҮҢ ЫРЫ

Акы-дунма төрөл чопуң чежел дизе,
Адап, санап тодарадыр үе хөй-дүр:
Айже бедик көдүрүлгөш, эргий ужуп,
Айтып берейн, оортан көскү: ССРЭм бо!

Чуртум улуг, чонум хөй сөөк, чүрээ чаңгыс
Шуптузу-ла чөленгижим, акы-дунмам.
Өскележип, адааннашпас — найыралдыг
Өңнүк, төрөл дээди күш бооп төрүттүнгөн.

Делегейже хөглүг ырлар өткүт ужар
Делгем Улуг ССРЭ-ниң хеймер кызы —
Ленин орден кавалери Тывам оглу
Идегелим, өөрүшкүм ырлап чор мен!

ЙӨРЭЭЛ ЫРЫ

Мактал, йөрээл ырым болган,
Маска, кадыр ийи чепсээм,
Алдын тараа, үнүш, байлак
Ажыл-үүле хээлеттинген —

Сүрлүг күштүг күрүнемнин
Сүлде демдээн йөрээп чор мен.

Беш дип бүрүн херел тырткан,
Беш сор сылдыс оваадайлыг,
Он беш кызыл билзектерни
Оргумчулай богааланган —

Сүрлүг күштүг күрүнемнин
Сүлде демдээн йөрээп чор мен.

Хөй-хөй улус күжүн каткан,
Хөлбең кызыл тугун туткан,
ССРЭ деп чаагай сөстө
Сеткил-чүрээ төрөлдөшкөн —

Сүрлүг күштүг күрүнемнин
Сүлдө демдээн йөрээп чор мен.

Эгииредс идегелим,
Эң-не дээди өлчей кежиим,
Эне чуртум — Совет чуртум —
Эвилелдиг улуг чуртум —

Сүрлүг күштүг күрүнемниң
Сүлдө демдээн йөрээп чор мен.

ДАГНЫҢ ОГЛУ

Кашпал хемнер чурттуг болгаш,
Хая-дашка ышаам хөлчөк.
Огжам шораан көргенимде,
Омаам хайныр, сеткил сергээр.

Кашпал дүүндөп өрү көөр мен,
Хартыгага адааргаар мен.
Эңгиведен куду харааш,
Эзир ышкаш чоргаараар мен.

Көшке дамчып, хорум кырлап,
Көрбөс, барбас черим ховар.
Аң-мең изи — турлаа туржук,
Адам-өгбөм изин көөр мен.

Тоолзуг байлак сыншарымга
Тоожу номчаан төлү дег мен.
Чоксуравас өнчүм санап,
Чоргаарланып ырлаптар мен.

ЧАРАШ ЫНАКШЫЛ

Уруг чаштан ынакшаан бол,
Ужуралы ийи чарлып,
Кады чурттай бербезе-даа,
Кайызы-даа одун часпаан.

Ажы-төлдүг, өглүг-баштыг
Ажыл кылып чурттай берген.

Эң-не солун, чараш чүве
Эжишки ынаа хевээр арткан!

Көрүшкен-не черлеринге
Хөңнүн-чүрээн үлежи бээр.
Ажыт-чажыт апчыг чаң чок
Алышкылар, эжишкилер.

Элээн узак көрүшпээнде
Эгиннерге астынчы бээр:
Эрнинче эвес — чаактарынче
Эвээш-даа эвес ошкашкылаар.

Кайызының ашаа, куруя
Кара бодап, хоп-чип дыңнап,
Хүннээр, шамнаар дүште-даа чок —
Хүндүлээрлер, магадаарлар.

КЭЭРГЕН

Кызыл-шаңгыр шораан сүүрлер
Кырымда бо шергээн турлар.
Аразында эзир ушкан
Чалым шораан часкамында
Чаңгыс дөс пөш харап туру —
Азарганчыг хамнаарак-ла!
Хава — чыкпак шет-даа эвес,
Кайгамчыктыг узун, хөнү.
Ону көргөш, сагыжымга
Орлан кыс-даа кире дүштү.
«Багай кижээ барбас мен!» дээш,
Баштангыдан дескензиг-даа.
Дужааш чыткан пөштүг арга
«Дургун кыс» деп болур ыйнаан.
Хоп-чип эвес — тоолзуг кыстар
Ховар эвес турбайикпе!
Каас ногаан торгу тону
Хатка эстээш хөлбеңнээрге,
Кашпал дүүнде турган менче
«Халый бээйн бе?» дигензиг-даа.
Тоорук сайын аңаа барып
Тогладып каан Кээрген кушту
Ажылчын куш — кежээ куш!—деп
Алгап-йөрээп мактап турдум.

ЭЭЗИ МЕН

Торгу, мацнык эзим арга
Доктар-берти буза булгап —
Қажап шагда ээзи меңээ
Хайыразын шацнап келди.

Амыдырал болган соонда
Айтырыг-ла мында көвей:
Өлерерген арга ыяштын
Өлү хөй бе? Кургаа хөй бе?

Азы биргээр айтыарга
Аарыы хөй бе? Кадыы хөй бе?
Дазыл, угу чаңгыс-даа бол,
Даады дески деткишкек бе?

Чаңгыс хөрзүн төлү тургаш
Чавыс, бедик, чоон, чинге
Өжээннешкек: булааш-хунааш
Өлүржү бээр ужуру чүл?

Чайын, кыжын халап дүжүп:
Чаңнык, өрт бе, үер, шуурган
Дагыр, ыргак, бертик кылдыр
Тавартпастың күжү бар бе?

«Ол күш менде — ээзинде!» деп
Ол-ла дораан харыылапкаш,
Ам-даа кылыр ажыл хөйүн
Аңаа санап, миннип турдум.

Юрий Кюнзөгеш

РОССИЯНЫҢ ООЛДАРЫ БИС

Четчип бышкан тараа ышкаш алдын чаштыг,
Чечек хээлиг нейлон торгу баштангылыг,
Челээш хылдыг бызаанчызын хостуг чоргаар
Шеле тыртып ойнап олар кыстарывыс
Күзел — ырын чаалап берген,
Хүннээрэктээн Россияның оолдары бис.

Чодураа дег дозур кара карактарлыг,
Шонган хүннүң херелдерин сыргаланган,
Арыг ханы кызыл туктуң өңүн каастаан,
Аас-кежин дарганнашкан душтуктарнын
Хүлүмзүрүүн чалгыннанган,
Хүннээрэктээн Россияның оолдары бис.
Хөмүр ышкаш кежегези агарза-даа,
Хөнү сынныг, шырай-арны чалыы хевээр,
Чымыш ишче, дошкун чааже йөрээп үдээр,
Чымчак холдуг, эриг баарлыг аваларнын
Күштүг соруун салгап алган,
Хүннээрэктээн Россияның оолдары бис.
Коммунизм улуг чурту — чүрээвисче,
Ховулардан космос чедир тайбың ишче
Өштүг дайзын дайын дөгөп, халдап келзе,
Өлүр тынны аткаар каггаш тулчуп кирер,
Хүртүүн, чоргаар тиилеп үнер,
Хүннээрэктээн Россияның оолдары бис.

БӨМБҮРЗЕКТИ ДЭЭСКИНДИРЗИН...

*Ю. А. Гагаринге
тураскааттым*

Бөмбүрзекти дээскиндирзин
Бөгүн, даарта каапкаш баар мен.
Бөлүк өөрлүг азы чааскаан
Мөнгүн менги тептингештин
Хаяадыва ужуп үнгөш,
Хая көөр мен. Төрээн черим —
Кавайымның каазын кайгап,
Айже азы Сатурнче
Аян чоруум эгелээр мен.
Төрүттүнген чадырымның
Дөрүн сөлзөн Арбыктын даа,
Анай, хенче челези дег
Дуруяалыг — өскөн хемим —
Аялгамның хөөнүн кирип,
Дуран чокка көстүп келир,
Тура-соруум чоргаарланыр.

Бөмбүрзекти дээскиндирзин
Бөгүн, даарта каапкаш баар мен.
Өртемчейиниң өзээ Хүннү,
Өөрүм — чонум дөгөрезин:
«Менди-чаагай туруңар!» деп,
Медээм берип, ужудар мен.

Азырап каан авам биле
Азас хөлдүң ортузунда
Чаңгыс дытчык ортулукту
Сагыжымдан ыратпас мен.
Чаражымның чассыг ыры
Ракетаның даажы-биле
Бяңгылыг коштажып кээр.
Хиним тудуш Черим-биле
Хиизин чокка доңнашканым
Ырга мөңгө чаңгыланыр.

Бөмбүрзекти дээскиндирзип
Бөгүн, даарта каапкаш баар мен.
Өшкөн сылдыс оруум дозуп,
Өштүг ышкаш, эндег болза,
Чечек биле челээш каастаан
Черивисти көрбейн баар мен.
Ынчалза-даа Черниң оглу
Ынакшаанда чаңгыс сөстүг —
Айны, Хүннү муң-муң чылда
Алгап ырлааш, хөңнү калбаан.
Делегейлер шинчилээрде,
Анай кара чажындан-на
Тептингени — кавайы — Чер
Дириг болгаш өлүг-даа бол,
Актыг шын дээш,
Аактыг бакты
Тиилээн оглун ынчаш утпас.

ХҮННҮ УТКУ

Күжүр чүрээм тааладыр
Хүлүмзүрүүң чажырбайн,
Күзелиңниң бодаралы —
Хүннү утку, эргим сарыым!

Чодураалар дуң ак өңүн,
Шончалайлар ногаан чечээн,
Аяс кудай чиңгир көгүн,
Айлаң-куштуң аян ырын,
Турум хөлдөр кылаңнаажын,
Туругларда чаңгыланган
Сарадактың өткүт үнүн,
Шапкын хемнер шулураажын,
Чайгы даңның херелдерин
Шаңнал кылдыр өргүүр дээн мен.

Күжүр чүрээм тааладыр
Хүлүмзүрүүң чажырбайн,
Күзелиңниң бодаралы —
Хүннү утку, эргим сарыым!

УЖАР БОЛГАШ КИЖИЛЕР

Үш-дөрт салды кожуп алгаш,
Үерлигде, тыртында-даа
Ужар-биле месилдежип,
Улузувус кежиин каңнап,
Чуртум хемин чүгөннээн сен.
Чурумалын сактыр боор сен.

Дангаар эртен туман бүргээн,
Кежээ херел чылчырыктаан
Даглар ужу шанчыгдыва
Кеде шөлээн бадып болбас —
Чалгыгларның даажы безин
«Чагдава!» деп сагындырар.

Хөрөктенген адыг ышкаш,
Эзер хөглээн эмдик аът дег
Каалаан, шиилээн ужарже сал
Караңнадыр шымнып кирер —
Көвүктелип шураан суглар
Экер эрниң эктин тевер.

Эддереп аймаар болза,
Эшкиижиң-даа оскундулар.
Хемни доскан дашка моңнааш,
Келдеш дизе, кара хөңнү —
Амы-тының овучалаар,
Анаа үнзе — бодуң мөрүн.

Ындыг хемниң кижилери
Ынакшаанда, хорадаанда
Ужар ышкаш база ындыг —
Ужур бодап, тала тыртып,
Чымчакташпас, макташпас бис.
Шын деп чаңгыс өднүктүг бис.

Мөңгүн саарган чараш ужар!
Мөге күжүң көрүп тур мен.
Мөгүдевес, эшкедевес

Чаңчылывыс сеңээ шылгап,
Мөнгө дөстүг чоңувусту
Салгап алган оолдары бис.

Алдын-оол Даржаа

АЖЫЛЧЫН ДУГАЙЫНДА ЫР

(Шүлүглелден үзүндү)*

III.

«Коммунистиг байыр-биле!
Күжүр эжим, сени сактып,
Хүндүс ырлап, дүне дүжөп,
Хомду-хөрөөм дакпыжап чор,
Чаштарывыс, кушкаштар дег,
Сагыжымда шимээргеп тур.

Амыр-кадык турлар-ла бе?
Удавайн чеде бээр мен,
Ужур-чөвүн чугаалаар мен,
Амдызында човаванар.
Акывысты
Ажаай сал-ла,
Аалын каап дидинмедим.
Тараажылар эштеримге
Дарый мону
Дамчыдып көр:
Эжиңернин думчуу дыртык,
Элдеп чүве бодаан хирел,
Эдээм тырткаш чытпазын деп
Ээрежип дилээр-дир мен.

Оңчок чүве шамнап магап,
Оон ыңай база сөглө:
Эжиңерни билип силер...
Ынча дээрге билип каарлар.
Ындыг-дыр аа, күжүр эжим?
Эки хүндүс көржү бээр бис!...»

* Эгези альманахтын 31 дугаарында үнгөн.

Хээндектээн демир-биле
Аралаштыр хөмүр урган
Доскаар ышкаш суугуга
Хептээр шою хайлып турда,
Аалынче Дайынчы Сат
Допчу чагаа бижип алган.

...Чалбырааштыг эриг металл
Чайынналдыр оожум агып,
Хептер долуп, элезин чип,
Чайынды дег бусталыр-даа,
Чалбыыш ышкаш хүрүлээр-даа,
Кезек када девиденчиг.

Сайзырангай
Завод-биле
Шак ол цехти деннээр уг чок,
Ынчалза-даа эриг шойну
Ылап хептээн шуткукчулар
Сактып четпес дарганнар-дыр,
Шайт-шуйт дизе
Салбастар-дыр.

IV.

Чагнын үзүн сыжырган дег,
Ажыг дерни
Аксып келир
Амды чымыш бачым эртер.
Шаа төнгөн ийи өднүк
Олут, чыдын,
Онза дышче
Ол хүн көнгүс далашпааннар.

Заводтуң херим ишти —
Саглалчыңнаан сесерликке
Олег ынчан саадапкан,
Чымыш кады.
Чымчап келир
Шынчы эжин тыпкан ышкаш,
Оожум-топтуг хөөрөп берген:

— Моон ыңай кылыр ишти
Борта сөглээш чоор ону,
Билектериң сывырныпкаш,
Эът холуң дегзип тургаш,

Эктиң орта чүьктеп тургаш,
Билип, көрүп алгай сен де.

Амдызында, күжүр дуңмай,
Хөөрежип таныжаалы.
Көк-оол сени бо-ла сактыр,
Аңгың-угуң төөгүп каапкан,
Тоол номчаан оолак ышкаш,
Долу бүрүн сөглөп берген.

Ынчангаштың бодум сенээ.
Энерелдиг
Эжим-дир дээш,
Эрткеп оруум тоожуп бээйн.
Ыдык чаага чаңым-дыйың:
Шииттирлиг үе келзе,
Чигзиимезиң демдээ болзун.

Оттуг чааның чылдарында
Он сес четпээн, чажым хевээр.
Селбер баштыг оолак турдум.
Ынчалза-даа килең долуп,
Ыят чокка харым немээш,
Шериг кижиг болу бердим.

Улуг дайын уржуу-биле
Ада-ием,
Акы-дуңмам
Асчып, чидип, ышкындырган,
Украина делгеминден
(Качыгдалым чымчадыксааш)
Карак ажыт ырапкан мен.

Сагыш балыын экиртир эм —
Хөйнүң ижи, сорук, күжүм
Көксү-хөрээм чылыктырып,
Чайжок, бачым үелерде
Шалып ишке хаара тудуп,
Салымымны
Чайгылдырган.

Шуткулганың цегин орта
Көк-оол-биле деңге кирдим...
Хөрээ бууккан, сагыш бачым,
Чугаа-домак улай албас,
Ыт-сөс чок,

Чудугара,
Ындыг-ла эр турдум ийи

Күжүр Көк-оол
Күштүг кижиги:
Далашканны
Таваарладыр,
Дарынганни чазыктырар,
Хүлээлгениң хажык чогуң,
Берген сөстүң негелдезин
Мээге сиир билиндирер.

Артык, шаалааш сөзү-даа чок,
Бардам, коя чаны-даа чок
Байгы боду
«Эш» деп сөстүң
Алыс ханы утказы-ла,
Эштеринге
Ээлдээ дээрге
Ээлдир чаңнап антар кижиги.

Чээрби чыл дургузунда
Чемележип көрбедивис.
Сөглээр сөске, аажы-чаңга
Чөптүг акым дөзөп алдым,
Эртинени бээр дээн дег.
Эки сөстөр
Эдиксээр мен.

Чаңгыс ие төлдери бооп,
Чаяаттынып өспезежок,
Чаагай ишке
Чаңчыктывыс,
Чазылбас доң апардывыс.
Ынчангаштың сени, дунмай,
Ынаам-биле хүлээп тур мен.--

Сырый үнген теректерни
Чымчак салгын
Сыйбаптарга,
Дайынчының чүрээ хөлзөп,
Акызының чылыг холу
Аңаа дегген ышкаш болган.
Дайынчы аа хөңнүн сөглээн:

Акы-дунма найыралы
Артык быжыг чөлеңгиш-тир.

Бөгүн сени танып алдым,
Мөзүн чаагай
Акым-дыр сен,
Бөмбүрзекти
Белек кылдыр
Бөле сунуп
Берикседим.

Орус, тыва чонувуска
Океанда дамдылар бис,
Ынчалза-даа мындыг быжыг
Ынакшылды бодаарымга,
Ширик шидээн дазыл дег-дир,
Сирлеш дивес күчү-дүр бо!»

V.

«Эш» деп сөстүң өндүр күжүн
Ажылчындан
Аңгы кижиги
Артык билип шыдаар деппе!
Эгин-моюн ыстагыже
Чүьктүң аары улгатканда,
Чүгле эжи дузалап кээр.

Ажыл үлүүн күүседирин,
Шалып кыйгы үндүрерин,
Чаа чүве чогаадыры,
Алыс соруун деткижери,
Эндег кылбайн хөделирин
Эштен дыка хамааржыр ийин!

Эки эштиг чораан шагда
Кадыг ажыл чийик болур,
Халап-айыыл чымчак болур.
Эжи кошкак болур болза,
Чоруктуң-даа узуну ол,
Соруктуң-даа кысказы ол.

Дайынчыже кадалдыр-ла
Дагын-дагын көрүп-көрүп,
Иванов аа сеткил ханар,
Каржы дайзын тыылынче
Кады хайгыыл кылыр дээн дег,
Идегели улам быжыыр.

«Совхоз оглу багай эвес,
Соруун кацнап алган-дыр — деп,

Хире-хире чаптаан турар.—
Ам-даа эки шуудап ал,
Ажыл үлүүн ажыр кылып,
Хиртиледип тургай бис де!»

Ооң оозун эндевээн дег,
Оолдуң караа доозурарар,
Харыы туткан сургуул ышкаш.
Караш кылдыр бодагылаар:
«Өңнүүм, мана! Чүрээм деңнеп,
Өөренип алгай мен аан!»

Эрес эрлер кайызы-даа
Акша-шалың
Ажыын бодап
Ажылдаарын бодавастар,
Эптиг демниг найыралды —
Коммунизм тургузар дээн
Хостуг ишке быжыктырар.

Ү Ш К У Ы Р Ы

*Элезинге хөмнү берген
Эрги, даттыг хоолайны
Демир чыгган пионерлер
Тергелепкеш ыңай болган.*

*Хоолайда тырлы берген
Хоюг кара довуракка
Чиңге-тараа үрезини
Чидир шымны берип-тир оо.*

I.

Барган дарган
Пат-ла кайгаан:
Кызыл чоктаан Дайзынчызы
Кыска чагаа чорудупкаш,
«Байыр-биле, өңнүктөр» дээш,
Ажылчын кадр болуксаанын
Ажыы-биле тайылбырлаан.

Ынчанма дээш канчаар ону.
Бяк бодап көрдү ыйнаан.
Мөзүзү бак кижиге болза,
Будулду деп човаай эртик.
Мурнакчыга кара бодап,
Мөгүдээнниң ажыы чок боор!

Часпас-ла деп биле тура,
Ырак черже чорук кылган
Эрес эрни кадарар бе?
Сагыжын-даа билбейн чыткаш,
«Ынчаар эвес, мынчаар кыл» деп
Эде сургап айтып бээр бе?

Оонак камга — чугаа кылба!
Оол боду шилип алзын.
Көдээ черниц чараш чолун
Чүгле маңаа дарганнаар бе,
Хөрүктерлиг хоорайга
Чүден белен каңнавас бе?

II.

Мөндүннөвө суггур чаашкын
Дески чаггаш туруптарга,
Терек бүрүзү саргаргылап,
Бөкпек ногаан оытува,
Эрги сарыг чоостар дег,
Ээрлип-ээрлип бадып турган.

Ооң соонда улай-улай
Аяс хүннер доктаай берген,
Арбай-тараа дүрген өзүп,
Оргу шөлдер өңүн солаан,
Комбайнның
Хомус ыры
Хонук тудум чоокшулаан.

Үнүш-дүжүт ээрем-не.
Хайыралыг эртинени
Каш-ла хонук ажаап аар дээш,
Үстүү колхоз, алды совхоз
Хамык күжүн салывыткан,
Караңнашкап кижиле хөй.

Хоорайдан дуза ыткан.
Комбайнерлер аразында
Комбинезон кедип алган
Дайынчы Сат база келген,
Далаш-дектей, улус-биле
Ховудува үнүвүткен.

Ээрем дег тарааларга
Эжиндирип тура хүнзээш,

Ээлчег солаан
Эжин орта
Комбайнын хүлээдип кааш,
Эргим ынаан, ажы-төлүн,
Кодан-чуртун бодап келген.

Дайынчының улуг оглу
Даниил черле шору болган,
Авазының берген белээ
Мототергээ олурупкаш,
Ачазының бажын уткуй,
Борбаннадыр халдып келген.

— Экии. оглум!— «Экии ачай!»
— Эки, чаагай турдуңар бе?
«Багай чүве өршээл, ачай.
Эмчээ Сергей шинчитти он,
Эки-дир дээн, школа баар.
Багай чүве — портфель чок.

— Эккелген мен. Аваң кады
Эки ор бе? Белек садып,
Чассыгларым утпайн чордум...
Аваң сөзүн берген чүве:
Арлы бээр бис, Кызылдыва.—
«Чаа, ачай,
Чанып ораал».

Чаа келген ээлчегде
Шалыпчычылар дудаан эвес,
Алдың тараа шылырашкан
Ховунуң чаа аялгазы
Адашкылар соодун базып,
Хостуг шөлээн киискип үнген.

III.

Эжин манаан херээженде
Эрээн-ала сеткил чок бе?
Могаттынар, хая көрнүр,
Алызындан эвезе-даа,
Аксың-сөзүң өчүп ор дээр,
Бодавас-ла чүвези чок.

Ынчалза-даа
Ынак эжи

Караан орта көстүп кээрге,
Халып келгеш эргеленир,
Ындында чок чүве болгаш —
Кылаң хүнде хыраа ышкаш,
Кылыы дораан эстип калыр.

Дайынчы-даа өөндө келген:
Оолдарын
Ошкап-чыттап,
Каттыржып-даа
Канчанмаан дээр...
Дагаа мүнүн
Таваар аартай,
Чаа-ла душкан чүве ышкаш,
Сарыы-биле хөөрешкен.

Кара имир лүшкүжеге
Бажыңың эргининге
Кады кожа олурупкаш,
Башкы сылдыс кыпкыжеге
Чуртталгада барын, чогуң
Сувуразың соодашканнар.

Уруг-дарыг холга удуп,
Элээдизи согаңнаарга,
Энчек, дөжек, шуглак орта
Уурук-суурук чыттыргылааш,
Чаштарыңдан чажырттынып,
Чассыжарың сагынганнар.

IV.

Ивановуң сөглээнинде
Белен эвес утка сиңген,
Мерген эр-дир, шыны херек:
Ийи аътты
Кожа тырткан,
Холу тудуш өңүктөр дег,
Хоорай биле көдээ ыңдыг.

А-дыр, чүү деп сөглежик моң?
«Салымывыс ийи аъдын
Чаржалаштыр челдириптээл!»
Ажылчыннар, тараачыннар
Ындыг эптиг төлдер-дир,
Ылык-шынчы өңүктөр-дир.

Ханызындан төрөлдөшкөн
Ийи аңгым, дыңнаңарам:
Ием биле адам силер!
Ханныг чүрээм
Ханызындан
Шүлүкчүнүң бүгү күжүн,
Чүглүг ырын сунуп тур мен!

Черниң кырын эргип көрээл:
Чеже, чеже дылдар барыл?
Кезик-чамдыы билдинмейн баар,
Чүгле чаңгыс иштиң дылы
Чүректерге денге таныш,
Хелемечи
Хереглевес!

Ажылчыннар, тараачынар,
Ада-чуртум бүгү чону!
Аңгы дылдар аңчыг эвес.
Ынчалза-даа чөпшээрөңөр:
Ажыл-иштиң чаңгыс дылын
Ырым кылдыр бараалгадыйн.

Сая-сая
Аттарлыг бис,
Сая-сая
Аъттарлыг бис,
Салымывыс чүгле чаңгыс:
Шалып ишке демни каткаш,
Коммунизм өргээзинче
Кожа тутсуп кирип ор бис!

V.

Августуң
Аяс хүнү
Хөрек, чүрек чоргаарадыр.
Хөлбегер дээр
Хөлден арыг.
Алдын тараа шылырткайнып,
Даглар эдээ шатка үндүр
Таваар чаттып чоруй барган.

Кезек салгын шуут илдең:
Тараа бажын мөгөйткилээш,
Дазыр шөлде кырлаң-кырлаң

Хээленчек чалгыг болуп,
Хойган чылгы маңы-биле
Хову кежип, көзүлбейн баар...

Кожагардан харап көөрге,
Ховуларда тевелер дег —
Боду чоруур
Комбайннар
Эриктелчек чалдар кыдыын
Эндег чокка
Эдербишаан,
Мойнун сунган союп чоруур.

Өйлөп-өйлөп
Машиналар
Өөңөндир
Маңнажып кээр,
«Тевелерге» кожалашкаш,
Шаңнал-белек четтирген дег,
Дески, хоюг дирилээштиң,
Чайлыңайнып
Дедир ыдар.

Бачым чымыш үезинде
Маадырлар чаңы-лайнан,
Чамдыктары берзениптер,
Чарыннары кылайгылаар,
Өскелери идик-хевин
Өөктөп-өөктөп быжыглаптар.

Күжүр Сатты көөр болза,
Шүглүр диген мөге ышкаш,
Чүгле майка, содак кеткен,
Күдөр сынын
Күдүйтүпкен,
Маадыр түрлүг кыннып алган
Маажым-маажым
Базып оар.

Механизатор чаа дооскан
Ийи-чаңгыс кайгалдар бар,
Идээргек-даа, шимченгир-даа,
Бедиктенип ордулаар-даа,
Ынчалзаяк он шаа хонгаш,
Ыйбааңгы дег сокпаңнажыр.

Күскү сезон — каш хүн эвес,
Күштү денге магадылаар:

Чаңгыс хүндүс эресчипкеш,
Шаңнал чедер дивээни ол,
Бүгү сезон түңнелинде
Бүрүткээнин санааш билир.

Кежээликтей-кежээликтей
Мотор ыры дыңзып үнер,
Борбак тейлер чаңгыланыр.
Хертеш сынын чазай оргаш,
Эрестиг Сат тутсуп турда,
Эзир ышкаш көрүштүг ийин!

Доозуннар буруңайнып,
Эзинниг иш улам хайныр.
Ээлчээ келген
Эрлер ынчан
Дорттап-дорттап баскылааштың,
Ажыл-ишке киткээннерни
Арай боорда солугулаар.

Хову черниц хайымынга
Адааргаан дег, магадаан дег,
Алаак база
Хевин солуп,
Хоор сарыг хадыңнарны —
Кезек өгнүң душтук четкен
Хеймерээ дег
Хепкериптер.

VI.

Эңмек талдың
Эңмээн кырлап,
Чемдийген ай бедип орда,
Сесерликтин кыды-биле
Эртип чыткаш дыңнаңардан:
Баштак чугаа, каткы-даа үнер,
Баян-хөгжүм чыйтылаткан.

Узун столдар шыгырт долу
Ужа-төштер, сускун-суггат,
Согажалаан баар-даа бар.
Арбын дүжүт савалашкан
Ажылчыннар
Акыларны
Совхоз чону үдеп турган.

Партбюрю кежигүнү
Бартан дарган домак алгаш,
Ийи-даа удаа «эштер!» дигеш,
Куруг чүве чөдүргештиң,
Кударай-даа берген ышкаш,
Ишкээр көргөш, манагзынган.

Хенертен-не ыт-шимээн,
Оолдар, кыстар чугаа-сооду,
Одаглар дег галстуктар
Хемниц эринин долуп келген,
Чыылганнар сеткилинге
Чыры дендии кынны берген.

Бичиилерниң дээрбээнге
Дайынчы Сат үгледипкен,
Далаш чокка хере базып,
Биезинден күдер көстүп,
Отрядтың вожатыйы
Оолдун домаан топтап дыннаан.

— Эштер!— дигеш, Бартан дарган
Эктин чазал, хөрээн чайгап,
Хоорайдан дуза каткан
Хоочун өөрге байыр тудуп,
Ужа-төштүң
Улуун сунуп,
Уран ырын сөннөп турган.

Ажылчыннар партбөлүү
Айтырыгны база көргөн,
Хары сөстү тудар кылдыр
Дайынчыга онааштыргаш,
Хамык белек бүрүткелин
Дарый бижип берген турган.

Бүгүдениң мурнундува
Күжүр Сат-даа үнүп келген,
Хүлүмзүрүп аймап чоруй,
Бүзүрелдиг эгелеп-тир:
— Сеткилиңер ээлдээ дээш
Четтирдивис, эргим эштер.

Аңгыларның эвилели
Чаңгыс сезон херээ эвес,
Чалым ышкаш күчүвүс-түр.
Арбым дүжүт ажаашкаштын,

Аъттанырда белек кылдыр
Айыткаарын чөпшээрер...—

Ынча дигеш, санап турда,
Совхоз чонга дуза-ла хөй,
Чоргааранчыг чүве чораан.
Ыргак-Кадай кырган-ава
Өөрээштиң
Ыглаптарга,
Өскелер-даа улашкылаан.

Элбек тараа байырлалы
Эртенге дээр соксаар боор бе,
Чамдык улус бажыңнарга
Иштин-хөңнүн чугаалажып,
Ижин-кара чокка чаңнап,
Чагыг сөзүн солушкулаан.

Байырлалдың төңчүзүндө
Магаданчыг чүве болган:
Дангаар эртен пионерлер
Дайынчыга чедип келгеш,
Демир-деъсти машинага
Тей дег кылдыр оваалапкан.

Шуткукчу Сат амырааштың,
Чугаазы-даа тывылбастаан:
— Дунмаларым, кырым сынар,
Белээнерни хайылдыргаш,
Белен эвес ээлерге
Дужаап бээр бис, көөр силер.—

Пионерлер чыскаалындан
Бичии кысчык үнүп келгеш,
Ёзулааштың, мынча диген:
— Ада-чуртка херек дээнде,
Айым дижир эргевис чок.
Чорууңар-ла чогузун ам!—

Байырлалдың ёзулалын
Баян-хөгжүм уламчылаан,
Хаттың каккан аайы бе,
Хамык чоннуң эзини бе,
Хаак бажы сагланнадыр
Хадып туруп
Кагдадыва.

Монгуш Ненин-Лопсан

Ч А Ш - Т А Л

Авам мени божуп чиигээн
Авыралдыг ораным сен.
Чүдүп чоруур хемим-дир сен,
Чүлдү-чүрээм чамды-дыр сен.

Хиним ужун өөвүс хонган
Черде хөмгөн, ынчангаштын
Сенде тудуш дамыр-ханныг
Кижидир мен, төлүн-дүр мен.

Кылын харлар база баарга,
Кылык-чарың үндүрер сен:
Булук-биле хүрешкештин,
Бусту тынып албыгар сен.

Кааң чайын боскуң кадар,
Калбак даштар унуң ээлээр.
Кара булут ыглап эртер —
Катап дирлип мөөрей бээр сен.

Хаалаан-шиилээн хорлааштарын
Хамык ырын шаңнаан боорга,
Чартылганың шүлүүн бижиир
Салым-чолдуг болган боор мен.

Өөрүй бээр уян чаңым,
Өжүгө бээр тенек чаңым
Чаш-Тал сени көрүп өскөш,
Чаңчыккан деп каразыр мен.

Ш О О Р У Р У Г — М Э Э Н Ц Д У Ђ М А М

*Дивногорск хоорайда эмчи
училищезиниң сургуулу
Галина Антоновна Сурбашевага.*

Шоор уруг!
Енисейниң эрии черде
Эрги дуган артып калган.
Ону буспаан, чоннуу кылган,
Ооң ады «Кызыл-Эрик».
Соок кыжын бистер аңаа
Согур-душ бооп танышкан бис.

Шоор уруг!
Кыссыг чаңың эптиг-ээлдээ
Кызыл-хаактың будуу дег-дир.
Хаактарың кедипкештин,
Кадыр ийлеп халдырыңга,
Шатты дургаар киискип маңнаан
Саргыл элик ышкаш-тыр сен.

Шоор дуңмам!
Катап чалыым келген болза,
Кара чаъжың болур ийик мен.
Душпайн-даа баар чадаvas бис,
Дуңмам сеңээ чагыым берейн:
Аарыг кижиге тынын алыр
Авыралдыг эмчи кыс бол.

Шоор дуңмам!
Кара дүне сылдыс көргөш,
Карааң сактып чораай мен аан.
Дириг-менди чорзумза-ла,
Дивногорск кызы сеңээ
Чаа чыл келген санында-ла
Чагаам ыдып чораай мен аан.

Салчан Молдурга

ЧЕРНИҢ ЫДЫК КҮЗЕЛДЕРИ

Амыдырал чүктеп алган бөмбүрзээвис —
Ачылыг Чер догуннап-ла турар болзун,
Амытаны, үнүжүңге, кижизинге
Агаары, суу, чылыы, чырыы чедишсин дээш,
Тайбыңны,
Тайбыңны-ла дагын-дагын күзээр бис.

Хоорайлары ак-чайт өзүп, тудуу чаттып,
Ховулары дүжүт төрүп, хөлбеннезин,
Корабли, самолёду суг, дээр чарып,
Холдар, угаан байлак чаяап турзуннар дээш,
Күш-ажыл,
Күш-ажылды хүнден хүнче йөрээр бис.

Ханныг содаа төөгүвүстү биживезин,
Каргыс шагдаа, кара-бажың хааннавазын

Кайгамчык ыр—бодал, күзел, ынакшыл-даа,
Хартыга дег, боогдал билбес ужуксун дээш,
Хосталга,
Хосталганы кончуг камнаар улус бис.

Ажыл, чыргал кижилерниң үлүү болуп,
Артык кежик кым-даа халас чооглавазын,
Албатылар, дээргилер деп аттар чидип,
Аймак-чүзүн ылгаар чорук сөнезин дээш,
Ден эрге,
Ден эргени тергиидезин дишкен бис.

Сарыг, кара, ак-даа кештиг бүгү-ле чон
Чаңын чаңнап, шайын ипчип кады чорзун,
Чаңгыс эптиң, найыралдың боодал чечээн
Саглаңнадыр удур-дедир сунушсун дээш,
Ха-дуңма,
Ха-дуңмашкы кыйгывысты салган бис.

Дүмбей өттүр буза булгаан улустарнын
Даны адып, хүнү үнүп херендензин,
Дүүнгүзүнден чуртталгавыс бөгүн артык,
Даартагызы дам-на чаагай болзун ам дээш,
Аас-кежик,
Аас-кежикти алды дикке чарлаан бис.

СӨС

Шүлүүмде сөс бүрүзү-ле,
Чүрек дег соп, тынып, шимчеп, ырлап үнзүн,
Чүгле чаңгыс одуруу-ла,
Шүлүглел дег дыңналзын дээш диленген мен.

Бөле шапкаш, дептерлезе,
Шүлүүм ному, адыш оюу — карманга өй.
Бөгүн үнзе, даарта чытпас,
Чүгүрүк чаа бараан ышкаш, арлып түрзүн.

Энер-оол Нечил-оол

ЫТТАВАС МЕН

Кандыг бир кыс сагыш аннып:
— Харың каш? — деп айтырыпса,
Карак баскаш, ыттавас мен,
Хая көрнүп чоруй баар мен.

— Акшып орап назынымны
Арын-баштан эскердин бе?
Чүрээм чалыы, бакыла — деп
Чүглө ону сөглөксээр мен.

«Теппиже-ле назы сураар,
Тенек-тир» деп бодап келгеш:
— Үүлө-херээм сонуурга — деп
Үттеп-сургап туруксаар мен.

УТНУП ААР МЕН

Чазын чанган сайлык ышкаш
Чагааларың бо-ла кээр-дир.
Ажылыңны, чуртталгаңны
Ажыы-биле сөглөп бээр-дир.

Шынчы сөзүң ырак черни
Чыра тыртып эккелгилээр:
Саанчы менче холуң сунуп,
Чанымда бо турган дег сен.

Өске черде чорзуңза-даа,
Өскөн Тываң утпас-тыр сен.
Чырык чаагай күзелиңнин
Шыпшыын теппейн, эгбес-даа сен.

Бурят кыстың хөглүг чаңы
Бууканың часкарарга,
Ыдык, ханы найыралдың
Ындын бодап чор-ла боор сен.

Тываң байлак — малы көвей,
Тынын алыр эмчизи сен.
Хамык чонга дуза кадып,
Кады чурттап чоруй баар бис.

Сээг дооскаш, халдып кээрин
Четтикпейн манап чор мен.
Ынакшылдың кызыл чечээн
Ынчан тутсуп, уткууп аар мен.

Алексей Хуурак

СЕТКИЛИВИС ТУДУШ ЧОРУ

I.

Кара баштар ожукталы бергижеге,
Хавактарның кокпалары көвүдээже
Ажы-төлдү дорукуруп өстүрген бис,
Артык-дудуу сөзүвүс чок чурттап чор бис.

Иште-дышта дүне-хүндүс кады-даа бол,
Иштим-хөңнүм четче сөглөп четтиклээн мен.
Эрики дег узун чылдар эрткилээн бол,
Эжим сеңээ изиг ынак апарган мен.

Изиг-соокта ажыл-ишке чанмас-сынмас,
Ийи холум турбас күжүн хайырлаан сен.
Хүннүг черде чуртталгадан хөңнүм калбас,
Күзелдерим ужуктуруп үндүрген сен.

Оттуг-көстүг сеткилимни сөглөп чадап,
Оргаадай дег, ховар сөстөр чыып чордум.
Тура-соруум төрүп берген чогаал шүлүк
Тудум чечек болу берген, сеңээ сундум.

II.

Дазылывыс мөңгө дөзү ында болгаш,
Төрээн черде буттарывыс быжыг туру.
Далай суунда катчы берген дамды ышкаш,
Төрөл чонда сеткиливис тудуш чору.

Найыралдыг улуг чонда, дээди чуртта
Назы төтпес ажыл, хүреш соруктуг бис.
Ада-чуртка, ажы-төлге, келир өйгө
Артың калыр чуртталганы тургусчур бис.

Чаңгыс назын күзелдерге четпейн барза,
Эчизинге чедирип каар салгалдыг бис.
Чалы назын чүрээвисте кады чорза,
Элей бээрин, кырый бээрин сагынмас бис.

Эргелелди, ханы быжыг ынакшылды
Күрүнениң херээ кылдыр көрүп чор бис.
Эшке сунган найыралчы чылыг холда
Хүннүн чыры, чылы барын бүзүрөөн бис.

III.

Сайзыралдың шапкынының күчүзү бе?
Сагыжымның хемнериниң үери бе?
Салымывыс экизиниң девижи бе?
Сарыым сеңээ ынаам чүге кедерээнил?

Ажы-төлүм иези дээш ындыг мен бе?
Уйгу-дүшке дүнениң кээп кирер-дир сен.
Аныяавыс кыпкан оду хөрлээлээн бе?
Улам дыңзыг куспактай бээр апарган мен.

Ужурашкан хүнүвүстүн экизи-дир,
Улуг шуурган ону безин балай албас.
Шупту турган амыдырал чаагай-дыр,
Чуртта, сарыым, чуртталга сээң чолун чүве.

Александр Даржай

ЫРЫ ЧУРТУ

Төрөөн дылым эртинезин кадагалаан
Дөңгүр баштыг — шуваганчы ием чурту,
Ырларыңның арыг хоюун сагынгаштын,
Ырак суурдан сени эргип чедип келдим.

Эң-не баштай сылдыс санап, хаяа уткуп,
Эргим кыстың чажын суйбап турган черим —
Өскүс терек өскээр барбаан, харын мырай
Өөрлүг болуп, шыргай алаак апарып-тыр.

«Ынакшылым ажыдарда чүнү канчаайн,
Ынак хемим, сүмеле!» деп дилежик мен.

«Аян-ырга хөnnүн ажыт, оглукужуум,
Артык сөстүн ажыы чок!» деп харыылаан сен.

Сээң сөзүн чүрээм чылдып, чалгын болган.
Сеткилимни ырга кошкаш, чүглээш салдым.
«Четтинчи-ле бергей бис!» дээн кыстың үнү
Сериин салгын аайы-биле ужуп келчик...

Карак чажы чайгаар боду мөндүш кынныр
Кайгамчыктыг аялгалар шыгжамыры,
Чашкы шаамдан ыры-биле душкан черим —
Чаа-Хөлдү кожамыктар ораны дээр.

ЧАҢЧЫККАНЫ ЫНДЫГ СЕТКИЛ

«Чүге менээ ынак сен» деп айтыргаштын
Шивейликтир көрүп алгаш турдун, сарыг.
Чиктиг чүве, ол-ла черге көжүп калдым,
Чүрээм безин сокпайн барган ышкаш болчук.

Аңгы бир кыс чүрээм ээлей бербээн бе дээш
Айтырыгны салыр ужур сенээ турбаан:
Хайым чоннуң аразынга үргүлчү-ле
Карактарывыс бо-ла тыпчып алыр ийик.

Чеже кино сээң-биле көргөн чүве,
Чеже номну сээң-биле номчуваан дээр.
Чаңгыс костюм эштип алгаш ора хонган
Часкы дүннер саны безин уттундурган.

Эртенге дээр уйгум келбээн. Одуг хондум.
Эптиг топтуг чиге харыы тыппадым-даа.
Сыгыр кара карактарлыг, сынын чолдак.
Шырайыңдан даңгыназыг эвес кыс сен.

Эктим орта бажың салгаш, чаагым суйбап,
Эргеленип чассый бээриң таан чараш.
Чазылызумаар оглун сургаан аваны дег
Чагыг-сөзүң чидиг болгаш шынныы кончуг.

Айтырыың-даа харыызы чок артып калган...
Ажы-төлдүг эки чурттап чор бис, сарыг.
Чаңгыс-даа хүн хоорук чоруп шыдавайн баар.
Чаңчыкканы ындыг турган сеткил ыйнаан.

Дажыг хемниң боралгактыг чалгыындыва
Дагдан баткан көшке дажы чуглуп батты.
Кадыр элге моннавыткаш, өрү шурааш,
Кажан шагда сугнуң дүүнге артып калды.

Сайзыралдың шапкынынга алыскаштың,
Шак ол даштың дүлдүнгенин уттуптар мен.
Ынчалза-даа ижим-биле соруум сүрлүг,
Ынчаар ис чок чиде бээрим көрбес силер!

Саая Таспай

БАШКЫМ СЕҢЭЭ

Башкым сеңээ,
Чечен сөстүң дээжизин өргүп ор мен.
Башкым сеңээ,
Четтиргеним, бүзүрелим сөглөп чор мен.

Чүгө дизе,
Бичин мени эртем-биле чепсеглээн сен.
Чүмү-биле
Билиң берип, чуртталгамны чырыткан сен.

Демир-үжүүң
Демир бажын чеже катап солуваан дээр.
Тенек чашка
Дериң, күжүң чеже катап үнмеди дээр.

Узун оруум
Уламчылап, эртем ады чедип алдым.
Улузумга
Угаан күжүм, башкым сен дег, берип чор мен.

ЭЖИККЕЙ

Сайыр аксы кыңгырай-дыр, дыңна даан,
Сараланың челижи-дир, эжиккей,
Чалымнарга чаңгыланып дыңналыр
Чаражымның ырызы-дыр, эжиккей.

Эжиккей, эжиккей,
Эзин үндүр эстедип чор, эжиккей.

Арты эзим аянында киштей-дир,
Амыраамның чылгызы-дыр, эжиккей,
Арга иштин дүвүлендир сыылай-дыр,
Аргамчының эзини-дир, эжиккей.

Эжиккей, эжиккей,
Эки Доруун аксын тыртпа, эжиккей.

Ажыг кыштан, изиг чайдан могавас,
Адазын шуут дөзөөн кыс боор, эжиккей.
Артелинге чылгычылааш, алдаржаан
Адын сыкпас эрес кыс боор, эжиккей.

Эжиккей, эжиккей,
Эчис соруун черле салба, эжиккей.

Виктор Саган-оол

АЛДЫН-ДООС

Дендрарий деп кайгамчыктыг сырый садка
Дээскиндир кайгап ханмайн көрүп чорааш,
Агаваның будуун ээлдир саадапкан
Алдын-доосту чарашсынып, сонуургадым:

Чартык кулаш кудуруун ол чадыптарга,
Янзы-бүрү кандыг өңнү ында чок дээр!
Каш чүзүн чечек-чимис четчип турда,
Кааң хүндүс Тывам чечээ ындыг ийик.

Кышкы кежээ кыштагларга аалдарга
Кырганнарның ыда бээри тоолдарында,
Қайгал эрес Өскүс-оолдун эккелгени
«Хаан-херети» ол-даа ышкаш сагындырды.

СООК

Кыштаг чаны хөлчүгешке соок келгеш,
Кылын дошту кыры-биле ээртингеш:

— Кылыр чүве кайдал ам? — деп, оон ыңай
Хыраа чажып чоруп-ла каан ындыг иргин.
— Кымның чаагын үжүдүптейн, хаарыптайн — деп
Хыйлангылаан, туман тынган кулугур-дур.

Кылаш херии, чоргаар базып эртип чыткан
Кыстың чаагын эскет чоктап, ошкай каапкан:
Кыстың чаагы ону шуут-ла дүшке какпайн
Кызыл-кат дег улам кызып, аян кирип:
— Дошкун сооктуң чөгөнчиин-даа — диген ышкаш,
Тоовас-даа, эскербес-даа болган иргин...

Аргажыктан ыяш кескен экер-эрес
Ажылчынга чедип келгеш, чаагын орта
Ажыш кындыр шымчый каапкаш баар дээрге,
Дээр уг чок дерлиг, изиг, бустуг болган.
Дезивиткеш, баар чернин бажын тыппайн
«Девиржидип» чоруп-ла каан соок иргин.

Кышкы шагның илбичизи соок ынчан
Хыылады чывар тынып, шугулдаксап,
Кырлан шаттар, хову кезип тояап чорааш,
Канчангаш-ла көрүптерге час бо келген.
— Кайда баардың, кулугур! — деп чоруп орган,
Халаптыг соок угаан-кут чок дезивиткен.

Зоя Намзырай

АЛДЫ БАШТЫГ КАРА-ДАГЛАР

Изиг чүрээм ынаа сиңген
Иезинген төрээн черим —
Алдан-Маадыр чурттап турган
Алды баштыг Кара-Даглар.

Алдан-маадыр өгбелерим
Аалзынып чурттап чораан,
Чонум, черим төөгүзү
Чоргаар, бедик мөңгө даглар.

Эртенги хүн херелдерин
Эртен эрте уткуп турар.

Амыдырал чечектелген
Адаларым турлаа даглар.

* * *

Ырак черже чоруй бардын.
Ындынналып артып калдым.
Сеткилимге чежеге дээр
Чечектелип чырып кээр сен?

Күштүг ханы ынакшылын
Күзелим бооп кады чоруур.
Чылар-чылбас бүдүжүнү,
Шырайынны утпас-тыр мен.

* * *

Динмирээштиг, кызаннааштыг кезек чайык
Дилиндекти хөме алгаш, ыглай каапты.
Бүрүлдерде дүшкен дамды мөңгүннелип.
Бүгү аргаа кылаң чинчи чашкан дег-дир.

Алдынналчак чинчилери читсе-читсе,
Аккыр чечек билзээ болгаш, этси берди
Энгивениң чечектерин аржыылдангаш
Эргим сарыым аяч черде чуруттунду.

ДӨРТ ОДУРУГ ШҮЛҮКТЕР

Хире-хире кудараачал
Кижин хөңнүн хомудатпа.
Сеткилиңге анчыг болза,
Чектевейн манап ап чор.

* * *

Чайның изиг хүннери дег,
Чалымы назын чалбырааштыг.
Кыстың доңгун чүрөөн безин
Кыңчыктырбайн чүгеннеп аар.

* * *

Чалымы, чараш хөглүг үем
Шапкан аъттың маны ышкаш,
Чиндигир көк делгемнерже
Чиге көрүп ужугуп ор.

Хайыралдыг ынаам сенээ
Катап база душпаан-даа бол,
Удур көргөн хоюг караан
Угаанымда чурттап чору.

ДИРИГ СЫЛДЫС

Чайгы шагның изиг-сериин хуну солчуп,
Саглаңнава үнүш-чимис быжып туру.
Тараа сөөрткен аныяк оол шаңга кээрге,
Дакпыш хөрээм, хозаш кыннып чардыга-дыр.

Ээлчег төнүп, кежээ дүжер. Чанмас-тыр мен,
Эрес оолдун уунче көрүп артар-дыр мен.
Чычаанының чыры менче карак базар,
Сылдыс дүшкөш, уткуй келген ышкаш болур.

Владимир Серен-оол

ӨНДҮР ӨРГЭЭ

I.

Калбак Сибирь, Карелия, Карпаттарның
Хамык ыяжын хана, ынаа кылган ышкаш,
Өргүн түмөн акы-дуңма совет чоннун,
Өргээзи дег улуг өргээ кайда-даа чок.

Кайгамчыктыг амдыы өргээ мөңгө быжыг
Кандыг-даа күш ону хензиг шимчеш кылбас,
Кадыр Саян, Кавказ, Памир дагларында,
Ханы быжыг найыралдан доңнай өртээн.

Хайым хемнер — өргээзинин базырыы ол,
Каалама оруктары — кожаланнар,
Дагның дүгү, чымчак хөвөн — дээвиирлери,
Тараалаң бай хову-шөлдер — адакылар.

Хараачадан бедип үнген хоолайындан
Хамык көвей заводтарның ыжы үнер.

Аалчыларга — аккыр өргээ эжи ажык,
Араатанзыг дайзыннарга — эргин бедик.

Баглаажында «сооттунган» ракеталар
Баар черин манаан ышкаш белең турар.
Экер эрни төрөл чону аъткараарга,
Эргиір оруу — Курбустугнуң сылдыстары.

II.

Алдын өргээ девискээри — Евразия
Айнын, хүннүн хары угда чыры четпес.
Шапкын хемнер ГЭС-терин хөделдирер,
Сая-сая сайылгааннар чайынной бээр.

Өргээ дүндүүн баганалаан Кремльдин
Өшпес кызыл сылдыс оду чүүден көскү.
Алды чүкче курантылар чаңгыланыр,
Амыдырал судал шагын оон деңнээр.

Дээскиндир торгу-манчык көжегелер.
Дериг-бүгү херекселдер автоматчаан,
Телефоннар, телетайп, телекөрүш —
Техниктиг депшээн чоннуң харылзаазы.

Орар-турар олбуктарың хевис кылдыр
Ортаа Азий шеверлери сиилип каан дег.
Сеткилдерге мөңгө онмас чүзүн чечек —
Чечен чогаал, уран чүүлдүң хайыралы.

Ширээлерде аштын-чемнин дээжизи.
Чимис, каттын арыг чулуу суксуннар дээш,
Үзүм-чигир, боова-боорзак, манчы-хуужуур,
Үстүг-чаглыг ужа-төштү делгеп салган.

Аптаралар алдын, мөңгүн эртинеден
Аксы безин хаалбас кылдыр шыгырт долган.
Байлак дүжүт барбаларын чүкте чыгган,
Баалыктарлыг сыннар ышкаш сагындырар.

Найыралдың өргээзинге кижиги — кол чүүл,
Чаштар дээштин сагыш салыг бирги черде.
Чалыыларның оруу ажык — эртем, сургуул,
Назы дөгөөн кырган улус — хүндүткелде.

Дөрнүн бажы, хүндүлүг чер — Кызыл шөл бо,
Төрөөн өргөөм камгалалын, сүрлүг күжүн,

Маана болган парадтардан көрүп тура,
Маадыр чоннуң оглу мен деп чоргаараар мен.

III.

Өндүр өргээ өглер-биле хүрээленген;
Өртемчейниң кызыл кезии — улуг аал ол.
Эчис соруун Ленин номнап, айтып берген,
Эзирлендир социалистиг чалгын шаңнаан.

Колониялар дожу эрип, чечек частыр,
Хосталганың хүнү дегген албатылар
Улуг аалдың коданынга өөн тиккеш,
Угбалышкы найыралдың чуртун тудар.

Кошкан аъттар депшилгениң оруу-биле
Коммунистиг келир өйже чаржып орда.
Улаачылар хөглүг ыры диптер эргиир,
Уран ырлар хөй-хөй дылга улажы бээр.

Аракчаа Ондар

АЧАМ ЧҮРЭЭ

Қара чаштан ойнап өскен
Қара-Саяам эргип келдим.
Хая-дажы үнүм солчуп,
Мендилежип турган ышкаш...

Хаттан, чаъстан ыжык черге
Қара чаңгыс чевег турган —
Хараар баары ыйгыл бо-дур,
Ханым гудуш ачам мында!

Чевег демдээ шагда читкен
Чечек шыпкан чараш оран.
Маанайны солуй үнген
Бажы чокпак чаңгыс дыт бар.

Будук санай уялар бар,
Буянынг дыт чүктеп турар.

Чазын кээрге хензиг куштар
Чарыштырып эдип чыдар.

Келген кижиге девээзинге
Херлип, көстүп дыштанып аар.
Малчынарнын оруу болган
Маана чыглыр буянныг дыт.

Ачам өөрү, ажы-төлү
Аалчы бооп чеде бээр бис.
Чонум келди, уткуп айын — деп,
Чоргаарланып турганзыг дыт.

Келген улус будуун сыкпас
Кержек, балды бизи дээртпес.
Мочургадан дазыл тыртып,
Бодун салгаан өөрлүг дыт.

Ада өлүр -- оглу артар,
Аъды өлүр — баглааш турар.
Үүле-дир, бодан дээнзиг
Үлегер сөс хөрээмде чор.

Хөөрүнге чечек салып,
Хөңнүм чазап келиримге,
Узун дышта ачам күжүр
Уярава дигензиг боор.

Амыдырал судалым дег,
Ажы-төлүм, кадайым бар.
Ачам күжүр дириг болза,
Аяк шайым ижер ийик.

Өскүзүнден өлбөс дижир
Өргүн чоннуң чугаазы бар.
Айже безин ушкаш келир
Амыр шагны көрүп чор мен.

Хосталга дээш тынын берген
Хоочуннуң оглу-дур мен.
Актыг шын дээш өлүм билбес
Ачам чүрээ менде соп чор!

И Й М Е К Ы З Ы

Уруг сени көргенимде,
Уян чүрээм шимирт кынныр.
Ынак мен!— деп сөглөп чадааш,
Ыдынналып хөлзөп чор мен.

Чүс-даа кыстар чаннап орза,
Чүгле сени чалай бээр мен.
Камнап чоруур ынакшылым
Канчап черле сөглөвөс мен.

Кааң хүндүс хөлеген дег,
Кады базып чоруксаар мен.
Каттырымзап көрнүп келир
Караан уунга оруксаар мен.

Арыг шынчы сеткилицни
Аржаан суунга дөмөйлээр мен.
Ажыл-ишке Ийме кызы
Аваң дөзээн чараш-тыр сен!

Нуулар Сарыг-оол

КОЛХОЗЧУНУҢ ТООЖУЗУ

(Шүлүглөйдөн үзүндү)

* * *

Дагаа куштар эде берген,
Даң-даа адар чоокшулаан.
Өггө чыткан Соянмааның
Өкпө-чүрээ дойлуп хөлзээн:
«Торлук чүгө өгдө чогул,
Дораан келир кижиге болгай.
От-даа салбаан, дең-даа өшкөн.
Орта чоор бе, кайнаар барган?
Чодураазын оттурбас дээш
Чоорганымдан сывыртынып,
Аяар оожум туруп келгеш,
Алгы тонун эшти каапкаш,
Деңни дүрген кыпсывыткаш,
Демир суугаа одун одааш,
Чүькте турган боону көргөн,
Чүрээ шуут-ла хөлзей бергеш,
«Боозу турар, боду-даа чок,

Бо-даа черле орта деппе,
Караңгыда дүне када
Қанчап суурже кирген деп ол?»
Шайын тип кааш, үне халааш,
Шаңны дургаар кыйгырган-даа.
Чүү-даа чүве сураг болган,
Чүрээ улам хөлзеп соккан,
Катап өөнге маңнап келгеш,
Кавайда уруун куспактапкаш,
Эжиин шарааш суурдува
Эгиин-биле маңнавыткан.

* * *

Шуглап кааны — мортук хары
Шупту эрээш чиннеп кээрге,
Бижектеткеш «өлген кижиге»
Миннип келгеш, шимченгилээн.
Үпчү-боду угдунмас бол,
Угааны мүн чарт болган.
Дагын катап халдап болур,
Дайзыным кайдал бодааш,
Арай сестип, шимчевейн,
Айже көрүп кезек чыткан.
«Арат чонум, төрөөн черим!
Амы-тынныг артып калдым.
Кайгамчык-ла аас-кежиге,
Қанчап харын өлбээним ол!»
Айбааңгы үгү кыры-биле
Аажок бачым далашканзыг,
Чалгыннарын далдырадыр
Шанчыг углап ужуп эрткен.
Ында-мында күжүгеннер
Быткыр-чидиг сыйтылаажы,
Чодууларның шимээн-даажы
Чоогунда дыңналган-даа.
Амы-тынныг артканынга
Аажок өөрөөн таңныыл Торлук
Аалынче сеткил далаш
Атпаң-тендиң калгывыткан...
«Таптыг-ла дүн ортузунда
Таңныыл Торлук ис чок читкен,
Сураглажып көрүңер» деп
Суурга медээ тарай берген.
Парторг Тамбы-Сүрүн,
Манчын, Начын, Дамдың суглар —

Кезек кижн Кара-Тейже
Херилдирип үнүккенер!
Келген улус коргуп, хөлзеп,
Хемчээн лораан ала берген:
Шагдыр-оолдуң бора аьдын
Шалып-дүрген шанактапкаш,
Опаң-оолду эмчидиве
Ол-ла дораан каксывыткан.
«Калчаа бөрү халдап келгеш,
Канчап ону туткулаан деп,
Октуг-боолуг таңныыл кижн
Ону канчап боолаваан деп?!
Оор дайзын кедеп келгеш,
Ооц ханын төккени ол бе?!
Улус шупту алаң кайгап,
Ужурун тып чадап турган.
...Маруся эмчи чедип келгеш,
Балыг оолду шинчип көрген.
Алды черже бижек-биле
Аажок хандыр шашкан болган.
Кеткен хевин элберээртир
Хээндектей кескен болган.
Харыксыраан таңныыл эрнин
Ханын чуггаш, балыын чаггаш,
Сыкырткаштын, эмнер бергеш,
Сыртык салгаш чыттырып каан.
Балыг кижн онгарлып кээп,
Бачым дунук сымыранган:
«Оорну мен танып каан мен,
Ооруг чурттуг Хаш-Хам оглу,
Ажыл кылбас, аалдар кезиир
Авьяастыг Күдер чорду».
Олурганнар ону дыңнааш,
Орта бе деп элдепсинип,
«Оорну дораан тудар» джип,
Ол-ла дораан хөлзеп үнген!
Балыг оолду Маруся эмчи
Машинага олуртупкаш,
Энчек-биле чылыглааштын
Эмнелгеже алгаш барган
Доңгак Манчын, Куулар Начын,
Доржу дарга — он шаа кижн
Оорну барып тудуп аар дээш
Ооругже аьттаныпкан.

Саая Майнак

БОРА-ХӨКПЕШ

Амы-тынын коргуш чокка артынга каап,
Ажыг кыжын чүм хар сүзүп, чиирбей дилеп,
Бораан-дүвү изин чидир балаза-даа,
Бора-хөкпеш кээргенчиг оъттап чоруу.

Хөөкүйнү калчаараан хат үзерлей шаап,
Хөртүк-биле хөөп каа дег дендеп кээрге,
«Көгүп турба, Сибирь чурттуг куш-тур мен!» деп,
Хөглүг, чоргаар. өткүт, хостуг эткилей-дир.

Амызынга шуурган-доңат кыжанза-даа,
Аалын каапкаш, оран кезип улчувас куш.
Чамдыктары сооктан доңуп чоруп турда.
Чассыг өскен төрөөн черин черле кагбас.

НҮЗЕЛ КЫПКАН

Чайгы бойдус тоолда дег өскерлиичел,
Чаъзын чаапкаш, амыраан дег, хүнней берген.
Черниц, дээрниң аразынга, көжеге дег,
Челээш тыртып, хээленип чуруттунган.
Чанын орта чеде бергеш, тудуп аар дээш,
Чашкы шаамда ону сүргеш чорупкан мен:
Чарышкан дег, менден дезип, четтирбейн,
Чайынынанып, көөргеттиниң туруп-туруп,
Бүгү-ле чүүл уран өңүн чажырганзыг,
Бүлүртүннеп, имистелип чиде берген...
Черниц каазын челээште дег чуруп алып
Шевер холдуг чурукчу боор күзел кыпкан.

Марьям Рамазанова

ТЫВА ДАГЛАР.

Тыным тудуш Тыва черге ынак мен деп,
Дыка-ла хөй кижилерге сөглөп келдим.
Чамдыктары кыжыраан дег, каттырымзаар,
Чамдыктары ой та дээнзиг, эктин кызар,
Даглар-ла-дыр, кижии кайгаар ында чүл деп,
Таарзынмайн оргулаан дег сагындырар.
Ынчалза-даа тыным тудуш Тывавыска

Ынакшылым кажанда-даа оңуп катпас.
Кыдыг, ушчок дистиништир шөйлү берген
Кырганнар дег килчең баштыг даглар-ла хөн,
Чамдыктары ховуларже көстү тепкен,
Чамдыктары дээр хиндин үзүп алган.
Кайнаар-даа көр: челээш өңү дооза көстүр,
Кайы-даа даг хөглүг сергек бедип турар.
Оран-чуртум эргип-кезип чорзумза-даа,
Олар чокта чуртталгам-даа саарзык дег-дир!

ОРУККА

Ужар-хеме хүртүлери
Уяранчыг ырлап чорду.
Кылчаң баштыг Саян сындаң
Крым баар дээш ужуп ор мен.
Ээремнелген далай черже
Эң-не баштай ушканым ол.
Хөвең ышкаш, булут көргөш,
Хөңнүм арай мунгак чүзүл?
Ужар-хемем булуттарга
Ушта чүткүп көзүлгөн боор.
Ээремде эштип ойнаан
Өдүрек дег кылынган боор.
Ынак Тывам сагыжымдан
Ыравайн чоруур-даа бол,
Өскен чуртум делгем болгаш,
Өөрүшкүмнү салбайн чор мен.

Биче-оол Докундуп

НА ДАР ЧЫЗЫ БОЛУКСААР МЕН

Шуурмактын чайлаглары
Чурттаксанчыг солун-на ийин.
Колхоз, совхоз өнчү-сүрүү
Кодан, кодан чараш-ла ийин.

Шыгы-көгү чындыг чыдар
Чычыы биле торгу-ла ийин.
Чыгылып оъттаан өөр малдар
Чылып шимчээн хевис-ле ийин.

Хүлбүстүгнүң бедик бажы
Хүннээректөп чыдар-ла ийин.
Хүлээлгезин ашкан малчын
Хүлүмзүрүп оран-ла ийин.

Хову шөлүн топтап көөргө,
Хорагайның өңү-ле ийин.
Хойжу кыстың арнын көөргө,
Ховар кызыл чечек-ле ийин.

Калбак делгем Шуурмакты
Кажан шагда чурттаксаар мен.
Каш-ла чүзүн сүрүг малдың
Кадарчызы болуксаар мен.

Монгуш Юндеш-оол

**КАДЫ ЧУРТТАЙ
БЕРЭЭЛИ БЕ**

Байлак дүжүт тараа шыпкан
Балгазынның ховулары.
Бажыңынче мени чалаар
Баштак чаңныг уруг эшти.

Каргыраалаан тракторга
Кады демниг ажылдаалам,
Хады шыпкан Балгазынга
Кады чурттай берээли бе?

**КЫСТАР ДАЛДАЙ
БЕРДИҢ, ХАЛАК**

Шанак, тергээ сугар дизе,
Чааш аъттар колхозумда.
Чагаалажыр бодазынза,
Чараш кыстар колхозумда.

Эзертенип мунар дизе,
Эки аъттар колхозумда.
Эдержирин күзезиңзе,
Эргим кыстар колхозумда.

Адакырын көрбейн чыда,
Аъттар чоржаң дидиң, халак.
Кылган ижин көрбейн чыда,
Кыстар далдай бердиң, халак.

Өөлөт Чиңмит

СЕТКИЛИМНИҢ ТААЛАЛЫ СЕН

Шапкын хемни эштип кешкеш,
Чаңгыс сеңээ дужуксаар мен.
Он-даа артты ажып эрткеш,
Омак чаңың көрүксээр мен.

Сээң шынчың, чайгы хүн дег,
Сеткилимни чырыдыпкан.
Чараш карааң кыптыкканы
Чалыы чүрээм чылыдыпкан.

Караңгыда чырыткым сен,
Хайым хемге чакпам-дыр сен.
Чечек ышкаш өдгүр онза
Сеткилимниң таалалы сен.

ЧАЛГЫВАДАН, КАРА-ХӨЛҮМ

Буурул туман көдүрүлгөш,
Булуттарга тутчу бержик.
Хөлүм кыры бырлаңайнып,
Хөлчөк оожум чалгып чытчык.

Кара-Хөлүм суунга чунгаш,
Кады чуртуум — таныжым кыс
Кула бениң кудуруу дег
Куспак чажын дырап оржук.

Чырык хүн дег чайышанган
Шырайында хүлүмзүрүүн
Көрүнчүк дег кылаң хөлүм
Көңгүс олчаан чуруп апчык.

Удур көрүп дидинмезим
Уруг эштиң хүлүмзүрүүн
Сагыш хандыр көрүп алыйн,
Чалгывадаан, Кара-Хөлүм.

Монгуш Көжелдей

КӨСТҮП ЧОР СЕН

Частың айы үнүп кээрге,
Чараш аккыр хураганнар дешкилешкен.
Хараганда авам кыштаа
Караам орта көстүп кээрин магадаар мен.

Чырык черде арның чок бол,
Чырыткылыг келир өйже кады чор сен.
Авайым сээң ижиң салгап,
Арат чонум көвей сүрүүн малдап чор мен.

Малчын авай, сагыжымда,
Магаданчыг чуртталгамда көстүп чор сен.
Төрөөн хойлар хураганын
Төдү менди өстүрерин азаар мен.

* * *

Дуруяалар кыңгырадыр ырлажып кээр
Турум хөлдүг калбак шынаам бөгүн көргөш,
Чадаананың Хемчик-биле белдиrinде
Частың хүнүн магадавас аргам чогул.

Эриктерде сагалдактар сарыг чечээ
Ээремче сагланайнып мөгөйгилээр.
Эштип ханмас чылыг сугдан сериин сырын
Эргим кыстың кара чажын суйбагылаар.

Чалы кыстың чараш сынын каастап баткан
Саарыг суг дег суук кара чажын көргөш,
Эңгимеден саарлып баткан аржаанга дег
Эштип чунуп, саарып ойнап алыксаам кээр.

Хүннээректиг дөргүннерниң даңгыназы
Хүнче көрүп хүлүмзүрүп көрүп турда,

Чаашкын чугган чодураазыг карактарын
Чаптап көрүп эргеледиң туруксаам кээр.

Нуулар Чош-оол

С Е Ñ З З

Ынакшылдың чүрээмейде чалбыыш оду
Ыш, хүл болуп өже бербээн—көс бооп арткан.
Ынчалза-даа ол ам мени хөлзетпейн,
Ылап ынак чорааным-на бадыткап чор.

Чүрээң биле чүрээм билчип шыдаваанда,
Чүү дээш хилеп, кударалче шымдынар мен?
Ырның сөзү, аялгазы дүүшнес болза,
Ынчан олар катчып, ыр бооп чурттай албас!

Анаа сөглээйң: меге-оп чок, албадал чок.
Арыг, башкы ынакшылым оттурган сен.
Мен дег ындыг өскээ дужуп, бодуң база
Бердинген бооп, билчириңни күзээр-дир мен.

Донгак Дыртык

ӨӨРҮҮР МЕН

Каш-ла борбак одуруунда
Ханы утка синирип каан,
Чүректерни доюлдуарар
Шүлүктерни чеже дээр боор.

Шүлүк бижиир чайлыг дишкеш,
Шүүт чокка шорбаарлар бар.
Күзел барда ындыг-ла ыйнаан,
Күжүн кым-даа шенээр-ле ыйнаан.

Чүлдү-чүрээм өөрүшкүзүн
Чүмү-биле эвезе-даа,
Сеткилимниң шаа-биле
Шенеп бижип чоруур-дур мен.

Оглум, кызым номчуп чоруур
Оода чаңгыс шүлүүм артса,
Оралдажыым бүткен-дир деп
Орта кончуг өөрүүр ийик мен.

ТӨЛЕПТИИҢНИ КӨРГҮС, КЫЗЫМ

Караңгыда түрү көргөн
«Хайыран бот» Салбаа эвес,
Амгы шагга өпейлеткен
Аас-кежиң магалыын көр.

Эргээ өспейн, бергээ өс деп
Эргим чоңун сөзүн утпас,
Бештер-биле өңүктөшкөн
Мээң кызым эрес-тир сен.

Өөредилге, ажылга-даа
Өөрүндөн чыдып калбайн,
Төрөөн иен, ачаң өөртүп
Төлөптииңни көргүс, кызым.

Ондар Чаң-оол

ИЙИ НАЗЫН

— Кырган-ачам бажын көрөм,
Хыраалай-даа берген ышкаш.
Сегел салы чараш-ла-дыр,
Семдер-актың чоғдуру-ла!

— Кыжырбанар, уругларым!
Кыраанымның демдээ ол-дур.
Меңги баштыг тайгалар дег,
Мени дөзөп салгаар силер.

ЧАҢЧЫЛ БОЛГАН

Клазынга дежурныйлааш,
Кыргысмааның кылбазы чок.
Самбыннар-даа база белең,
Самбыра-даа көрүнчүк-ле.

Башкы столун аштап чүлгүн,
Парталарын хынап деңнеп,
Алдын хүннүң чырыы кирген
Алгыг чырык соңгаларын
Саазын дег ак пөзү-биле
Хынап турда, эмчилер-ле.

Кыргысмааның ээлчээнде
Класс тергийн арыг турар.
Башкы келгеш, «эрес хей» деп,
Мактап-мактап, олуртуп каар.

Саая Соскалдай

СЫЛДЫС ЧЫРЫП ТУРЗУН, ОГЛУМ

Дүндүйген көк дээрим каастаан
Түмен сылдыс четчип турда,
Орай кежээ бажынымдан
Оглум туткаш үнүп келдим.

Чайгы агаар
Чаагай-дыр,
Тынаал, оглум!
Тынаал, оглум!

Дээрде кыпкан сылдыстарже
Девип-давып, холун сунуп,
Анаа барып четсе дээнзиг
Алешажыым чулчура-дыр.

Шыпшык дээрде
Сылдыстарже
Давы, оглум!
Давы, оглум!

Ужар бодаан кушкаш оглу
Чалгын чая бергени дег,
Ужа-тура базарынче
Чаа-ла тап бер чыдар-дыр сен.

Ийи буттап,
Ийи, бирлеп,
Бас-ла, оглум!
Бас-ла, оглум!

Сылдыс дээрге чырып турзун,
Ол-даа кай баар, дезер эвес.

Шыдал кирип өзүп алгаш,
Орлан эзир, ушкай сен аан!
Баштай давып,
Базып өөрөн.
Бас-ла, оглум!
Бас-ла, оглум!

Чайынныг дээр адаан орта
Чалыы Тыва чериңге маа,
Чалгын чайган чайка дег,
Чазык, сергек дорук. оглум.
Тоол шагда
Довукай дег,
Доруун эр бооп
Дорук, оглум!

Батый Кенеш

САЛГЫНЧЫГАШ

Часкы хүндүс ажыл соонда
Чанар дээштиң базыптар мен.
Салгынчыгаш арным суйбап.
Сагыжымны дүвүредир.

Сактырымга, бир-ле кыстын
Салаалары чаагымга дээп,
Сайда ушкан сайлык куш дег
Чаннап. ойнап келген ышкаш.

Салгынчыгаш, арным суйбап,
Чассыг чаның, соксатпайн көр.
Сагыжымда бир-ле кыстын
Чараш адын адап чорам

Раиса Яндараа

КЕЖЭЭКЕЙНИ

Кедер хевин боду билир,
Кежээден-не белеткеп аар,
Оттуп келгеш, дораан туруп,
Орнун эдер кежээкейни.

«Чунар-демир талыгырда,
Чунмас мен» деп аакталбас,
Бедиктенип, берзенипкеш,
Менни-ле бээр кезжээкейни.

Бөргүн, тонун кеттинипкеш.
Бөөлдөнип көрдүнгүлээр,
Садикче чоруур дээнде,
Саадавас кезжээкейни.

Салчак Сарыг-оол

ЫНАКШЫЛЫМ

Чайгы хүннүн черни шонуп келири дег,
Сагыжымны ынчаар чылдып, чырыдыптар,
Амыдырал-чуртталгамның өөрүшкүзү —
Алыс ботка үнемчелиг ынакшылым.

Хамык-ла хөй өөрүм-биле каткы-хөглүг,
Хайнышкынның ажыл кылып турумда-даа,
Болган-на чок бодалдарым хөлзеди бээр.
Могаг билбес, мени кагбяс ынакшылым.

Ооң күжүн четче сөглөп дамчыдыптар
Онза мерген ындыг сөстөр тыппас-даа бол,
Ындын чүрээм дүне, хүндүс чиндип тургаш,
Ынакшылым илередип ырлап чор мен.

Мандычы Чкалов

ЧАЙЫК СООНДА

Дээрни дуй көжегелээн —
Дескилешкен кара булут,
Чавыс ушкан хараачыгай
Чаъстың кээрин оштадылар.

Сонгаларны кум, сай-биле
Соктап турган хат чаа намдап,

Чаштар үнүп ойнаалакта,
Чаашкын-даа куда берди.

Арга, хову — бүгү черлер
Арыг сугга чунуп каапты.
Кара булут тайлы берди.
Катап база хүннеп келди.

Аяскан дээр челээш тырты.
Амыраам кыс хүлүмзүрөп.
Улуг, чараш эжик ажып,
Уткуй келген ышкаш болду.

Ондар Охемчик

КАРА-ДАШТА БОЛБАЗЫКПЕ

Чадагашын, эдер-хааржаан
Чарыштырып ойнап келир
Каткы-хөглүг аныяктар
Кара-Дашта болбазыкпе.

Челээш өңнүг хевин кеткеш,
Четтинчипкеш, ырлажып кээр,
Чаңгыс ие төлдери дег,
Чараш кыстар Кара-Дашта.

Айнын, чылдын даалгазын
Ажырбаанда ара дүшпес,
Эви, деми чаңгыс болган
Эрес оолдар Кара-Дашта.

Билин, күжүн демнештирген
Биче сеткил ээлери —
Улуг байлак Төрээн чуртум
Уруг-дарыы олар болгай.

САРЫМЗЫНА БЕРГЕН-НЕ МЕН

Сыыннар оъттап, кыйгы салчыр
Сынга деңнеш тудуг бедээн
Чурумалдыг Хову-Аксын
Чуртумзуна берген-не мен.

Маңаа келгеш бажың туткан
Баштайгылар бирээзи мен.
Металлург өннүктерниң
Мергежилдин салгаан-на мен.

Шууштур дискеш делгевиткен
Шуруларзыг кылаңнажыр —
Ильчивис оду чыраан
Ийде суурну аалзынган мен.

Бүдүрүп каан чаагай ижи
Бүгү чуртка белек болган.
Шалыпчыны — мурнакчыны
Сарымызнына берген-не мен.

Чүлдүм Чап

МУРГУМ

Кадарчы оол чоруур шаамда,
Мунгаштарга чаңгыландыр,
Кадырларның баштарындан
Мургум этсип таалап чордум.

Игил биле бызаанчыны
Илдик чокка өттүнмес бол,
Черге хүнзээр оол мени
Сергек үнү чалгааратпас.

Чайгы хүннүң халыынынга
Шагзыраксай бергенимде,
Хөңнүм чазаар, хөөрежир
Хөгжүмүм ол чораан чүве.

Кадат хоюм аалче кирер...
Катпазын дээш, мургум ыпчан
Хая тинге чиңгис-биле
Камныг ораап шыгжап каар мен.

Эртенинде эеп келгеш,
Эдискилеп ойнай бээр мен.
Дешкилешкен хенчелерим
Девинн үдеп турганзыг боор.

Ирбижей Чечен

* * *

Кышкы дүннүң дурту узун —
Чылыг шуглак шыланчыг-даа.
Кыстың чүрээн кыйбыңнадыр
Чырык сөстөр ырлаксанчыг.

Кышкы хүннүң караа сыгыр —
Чырып келгеш, чылытпас бол,
Кыпкан от дег ынакшылым
Чырыы мени чылыдып чор.

Зоя Донган

А А Л Ы М Ы Р А К

Аалым ырак, сактырымга,
Авам күжүр өйлөп-өйлөп
«Алага баар хирелиин» деп,
Алаң кайгап органзыг-даа.

Эргим хемим ак-көк, ногаан
Ээремнери ээргийштелип,
Эргеледип, чассыдыксааш,
Эштип кээрим манаанзыг-даа.

Чангыландыр ырлап өскөн
Чалымнарым улам бедип,
Уяранчыг үнүм сактып,
Уруу мени хараанзыг-даа.

Ч У Р Э Э М Ы Д Ы К Х А Н Ы З Ы Н Г А

Хары кижги бодап чоруур берге-ле-дир,
Карак чажы туттунмайн баргылаар-дыр.
Чалбырааштыг баштайгы мээң ынакшылым
Чартыкташпас болганының хомуданчыын.

Чайык соонда чодураа дег карактарың
Чаңгыс катап чиге көрүп чадашкан мен.

Чаным-биле эртип чоруй барганында
Чараш сының таалап, топтап арткылаар мен.

Сенден узак өске черже чоруй баргаш,
Сеткил кадып, сүме сөглээр эштиг болза,
Чаяаттыңган ынакшылдың кулу болган
Салым-чолум оон өскээр төңгей эртик.

Нуулар Сүттүг-оол

СЕРГЕДИП КЭЭР

Суггур ак чаъс уян даамык
Сууду чаггаш эрте бээрге,
Чечек, үнүш шинии дендээр,
Сеткил өөрүп, хайныгып кээр.

Чазык кижиге ужур-топтуг
Чаңнап орда тааланчыг —
Чаашкын соонда чечек ышкаш,
Сагыш-сеткил сергедип кээр.

МЭЭҢ КОЖААМ

Аткаар дырааш, чашка өрүүр
Авам белээ — чараш кожаам —
Эскертинмес хензиг-даа бол,
Эрикпезим ынак эдим.

Өлчейлиг чаш назынымнын,
Өзүп-мандыыр чуртталгамнын
Чараш-өңгүр чечээ ышкаш,
Сагланнады эстеп чоруур.

АРТТАР АЖЫП, ХЕМНЕР КЕЖИП

Арттар ажып, хемнер кежип,
Адар данны атсы кактым.
Талыгырда сөөлгү шолбан
Дангаар эртен өжүп калды.

Кыйыг черде озан-чудук
Кылын харны энчектенген,
— Далашкаш чоор, дыштан — дээнзиг
Таваар удуп чыдар чорду.

Сагыш аннып — уйгу келир,
Шагзыранчыын кандыг дээрил,
Көргөн карак шимдине бээр,
Хөлестенип таваар чыдыр.

Доктаай дүшкеш, доң хар алгаш,
Доңгужеге чунуп сергеп,
Уйгаа алзып, ундаравайн,
Узун оруум чыырып ор мен.

Одуруглай эзим кешкен
Орук ам-даа бүлүртүң-дүр.
Машинамның фаразы
Баар оруум чырыдып чор.

Кызыл-Эник Кудажы

ХАЙГААРАЛДАРЫМ ХАЙЫРАЛАРЫ

(Бөлүк чугаалар)

1. ШЫМБАЙ ИРЕЙНИҢ ЧҮРЭЭ

Ынчан республиканын аныяктарының фестивалы эртип турган. Чай кадында Саарбайның база ооң кырган-ачазы Шымбай ирейниң амыдыралын дыка сонуургап айтырдым. Саарбай ортумак школаны дооскаш, төрөөн колхозунда саанчылап турар болду. А Шымбай ирей школада таңныылдавышаан.

— Ам кырган-ачаң адыглар аалдавайн тур бе?

— Аалдавас чүве кайда боор, башкы.

— А бодуң канчап тур сен, Саарбай?

— Мен база аңнап каап тур мен. Эрткен кыжын шөлээлеп алгаш, 20 киш, 300 ажыг диин өлүрдүм.

Ынчан турувуста демги-ле чарлакчы оолдуң:

— Саарбай, ээлчээн келди!— дээн үнү сценадан дыңналып келди.

— Кырган-ачаңга мээң байырым чедирер сен — деп, Саарбайдан далаш-биле диледим.

— Бяап-ла чедирер мен. Байырлыг, башкы — дээш, Саарбай ыңай болду.

Саарбайның соонче көргөш, мынчаар бодап турдум: «Чежемейниң-даа бичин болза, коргуш чок болгаш чаагай сеткилдиг кижиниң чүрээнче бүдүн өртемчей-даа сыңа берип болур. Ындыг чүрек Шымбай ирейде бар».

Кызылдың парыгы. Ногаан театры улус шыгырт долдур олурупкан.

— «Тере-Хөл» колхозтун мурпакчы саанчызы Саарбай «Кадарчының таалал ырын» ырлап күүседир-дир!

Чарлакчы аяк хээлиг хүрең торгу тонун хөлбеңнедир базып чоруй барды. Көрүкчүлерден каш борбак кижин хөөнчүг, хөөн чок адыш часкап кагды.

Сценага ак-көк торгу тоннуг аныяк кыс үнүп келди. Аът баштыг, эткир хылдыг бызаанчыга үдеткеш бадырыптарга, көрүкчүлөр ыржым-на бардылар. Тере-Хөлдүң сериин тайгаларында аржаан болгаш кара дамырактың саарыгландыр агып чыдары ышкаш, арыг болгаш чинге үн Кызылдың но-

гаан арынга тарап үндү. Шынап-ла, көктүг чайның айлан-куштары-даа анаа ырлажып турган болза, оларны кым-даа дыңнапас турган ийик.

Аныяк кыс ырын төндүрери-билек, зал динмиреп-ле үндү. Кыс манавааны динмиттиг адыш часкаашкыннарындан шала аңгадаксап, буттарының чанында кээп дүшкүлээн чечектерниң эвээш, көвейн-даа эскербейн. дүрген-не ыңай болду. Адыш часкаашкыннары кедереп-ле тур, кыс каш-даа катап кээп мөгейди. Ооң терең кара бажының дүгүн, чугажак ак шырайын, хүлүмзүрүптөргө барык-ла шупту көстү бээр, тун дег, ак диштерин каяа бир-ле көргөним ышкаш болду.

Ынчаар-ла адыштарым кыскаже часкап олурумда, чарл болгаш дидим эвес үннүң «Кавындылапкан мен, башкы» дээни бажымга чык диди.

«Мээң өөреникчим-дир! Чеди дугаар класстың тергиин өөреникчизи турган Саарбай ышкажыл! Саанчы анарганы ол-дур! Школага-ла ындыг уруг болбас ийикпе, дөстүнмес, даңгаар-ла ырлай каапкан чоруур!»

Олудумдан тура халаанымны безин билбээн болдум. Бир көөрүмгө, сцена артында халып келген тур мен:

— Байыр чедирип тур мен, Саарбай! Ам база чула-ла кавындыладың!

— Четтирдим, башкы! Четтирдим!

* * *

Ынчан Тере-Хөлгө башкылап чеде берген мен. Ажыы-биле сөглээрге, баштайгы үеде орта онза-ла таарзынмаан мен. Долгандыр кара эзимнерге хүрээлеткен ыржым суур. Таныыр кижилер чок. Ынчангаш кичээлдерим эрттирип кааш-ла, бажынымга номчуттунгаш чыдыптар турган мен.

Мээң ындыг амыдыралым үр болбаан. Удаваанда амыдыралдың, ажыл-херектиң чымыштары мени, часкы үерлээн Улуг-Хем дег, хөмө алы берген. Ооң-биле кады, кижини база ижээген адыг эвес-ле болгай. Таныш-көрүштер эндерли берген.

Суурнуң чурттакчыларындан школа таңнылы ашак-биле кончуг таныжа берген мен. Ол мээң өөреникчим Саарбайның кырган-ачазы кижини. Ол бичини уруг кырган-ачазының холунга өскөн. Ынчан Саарбай интернатка чурттап турган, а кырган-ачазы — суурнуң кыдыында бичини борбак бажыңыңа. Кырган таңныылдың адын Шымбай дээр.

Шымбай ирей ажылыңа кончуг ак сеткилдиг. Ажылыңдан кажан-даа халаажыравас. Имир дүшпээнде-ле, школа-да чедип келген, сый-тударын чүктөпкөн базып турар.

Мен физика башкызы кижини болганымда, кежээнин-не школага келгеш, даартагы кичээлдерге белеткенип, дуржулгалар кылыр турган мен. Шымбай ирей меңээ черле шаптык

катпас. Ырактан көрүп, дая даңказы-биле таваар таакпылап, сырбыгыр өшкү салын суйбап каан олурад. Чамдыкта электрилиг машинаның согуннарының баштарынга кадар, казыыр октагларны өйүндө кылдыр чыггаш, ашакка дээстирер мен. Электрилиг окталга ооң холунуң кылын кезин сырт кылдыр согарга, ирей сырбаш безин дивес, чүглө маңнай үглээн бичи хаваан, оожум арнын кедергей хээлендир хүлүмзүрүп каар.

Ажылымны дооскаш үнүптеримге, Шымбай ирей мени ыяап-ла эжикке чедир үдээр. Кады кылаштап оргаш көөрүмге, ашактын бажы мээң эктимден-даа чавыс чоруур. Ындыг чолдак, ындыг чугаа-соот чок ирейде анаа эвес чүрек чаштынып чоруурун ынчан билбээн мен.

Хүннер билдиртпейн эртип турган. Кышкы дыштанылга келген. Январының соогу чыккылаар чүве.

Бир-ле эртен олурумда, Шымбай ашак кирип келди. Ирейниң шырайын көөрүмге, бир-ле чүвеже далашкан ышкаш. Ооң ындыг буу-хаа чораанын черле көрбээн мен.

— Олууруңар, кырган, шайдан иже кааптыңар.

— Олууруңар деп чүү дээриңер ол, соонда, соонда... Тайга үнө бердим, Саарбайны эдертип алган мен, чоктавас силер, башкы.

Мен херекти чугулага албайн, чөпшээрежиң кагдым.

Эртенинде суурну коргунчуг медээ шыва алы берген: Шымбай ирейни адыг тудуп каапкан! Өлүг, диригиниң ийи аразында!..

Эмнелгеге халып барган. Ам-даа эккелбээн деп мындыг. Шымбай сугга чеде берген. Саарбай база чок.

Дүүн эртен Шымбай-биле оваарымчалыг, чугаалашкан болзумза, Саарбайны чорутпаан болзумза, ирей чааскаан ынаар барбайн, айыылга таварышпайн барып болур турган деп чүвени бодап келиримге, сөөгүм чештинип турду. «Тайга үнө бердим» дээрге, ыяштаары ол-дур деп бодаан мен. Оларның адыг өлүрер дээнде, «аңнап чоруптум» деп улуг аас этпес дээр ада-өгбезиниң аажы-чаңчылын кым билген боор.

Шымбайны кезээликтей шанакка сөөртүп эккелдилер. Ашак-даа оң чок. Эмчилер аңаа кымны-даа чагдатпадылар.

Оон ыңай үш адыг база сөөртүп эккелгеннер. Ийизин Шымбай бижектеп каан, бирээзин Саарбай боолап каан болду.

— Кортпадың бе?— деп, Саарбайдан четтикпейн айтырдым.

— Кавындылапкан мен, башкы — деп, Саарбай дүш чок харыылады.

Оон ыңай чүнү-даа айтырбадым.

Шымбай ирей ийи-үш хондур угаан кирбээн. Ооң хаваа-

ның кезин адыг, аяк орну дег, оя соп октапкан. Оң холун база ууштап каапкан. Ашактың амы-тынын кезер эмчи-ле ап болур турган. Ындыг эмчи суурда бар эвес. Кызыл чорудар дээрге, өштүг чүве дег, бакка бак улажып, шуурганнап, хар чаггаш туруп берген.

Кызылдан самолётту хуннун манап турган бис. Самолёт хонар шөлдүн харын эртенниң-не суурнун хамык чурттакчылары, бүгү сургуулдар барып таптай басып каар. Дүнениң-не шөлдү хат дуй хөртүктөп каапкан боор. Эртенинде база каптап-ла дөргөн-бежени-биле четтипчип алгаш үнүптер бис.

Беш хире хонуп чорааш, Шымбай ирейниң угааны чанып келген. Миннип кел-салы-ла, эмчилерден мынча деп дилээн-дир:

— Мени ууштаан адыгның эьдин дүлүп эккеп берип көрүңер.

Ашактын чагыын дораан күүседип бергеннер. Адыгның эьдин ийи-үш дайнамны чигеш, Шымбай мынча деп чыткан:

— Адыг мээң эьдимни чиген эвес, а мен адыгның эьдин чидим ышкажыл. Чорта-даа берзимзе ажырбас, уругларым.

Ирей бодунун сегий бээринге бүзүрөвээн. Эмчилер ашакты оожургадап турганнар:

— Ажырбас, кырган. Удавас самолёт келир, Кызылче жуптар сен, каң-кадык чанып кээр сен. Ам-даа чеже адыг даялаар сен.

Даартазында суур кырынга самолёт даажы дынналы берген.

Шымбай ол кежээ-ле Кызыл эмнелгезиниң операция столунун кырынга чыткан. Адыгга ууштаткан киживис сегип эгелээн деп удатпаанда медээ келген. Шымбай ирейниң дугайын кезек када барык-ла утупкан бис.

...Чазын оьт-сиген ногаарарып, хектер үнү чайтыгайнып турда, Тере-Хөлдүн чаражын чүү дээр. Өң-баазын чечек шыпкан кезек-кезек оймактарны көөрге, хорагай чадып каан чүве-биле дөмей-ле.

Майның ортан үези. Суур чанында шөлге мөңгүнелчек чалгыннарлыг самолёттар уурук-сууруктап хонуп-ла турганнар. Оларнын бирээзинден Шымбай ирей каттырымзап үнүп келген. Ирейниң суурнун чурттакчылары улуг, бичези чок үглөп-ле турганнар.

Мен ашакты ырактан барааннап көргөш, экирээн деп чүвеге ийи караам-биле бүзүрээш, школаже ээп келдим. Каң-кадык киж-биле ужуражыры кай баарыл. Баштай чону-биле мага ханып алгай аан деп бодаан мен.

Үш-дөрт хонганда, бүгү чүве оожургады эвеспе дээш, ампа кырганга чеде бердим. Кижим чааскаан олур. Мени кө-

рүп кааш, биеэги-ле чаны-биле бар-ла турган арнын хээлен-дир хүлүмзүрей-дир.

— Чүл моң, кырган, эр болган ышкажыл сен?

— Эр болган деп чүңүл, башкы, олур, олур. Солун чүү тур моң?—дээш, Шымбай меңээ сандай салды.

Шаанга киир-ле хөөрештивис.

— Адыг-биле канчаар тутчуп турдун, хөөрөп көрөм моң— деп, ам-на эьдинче кириптим.

Кижим-даа даңазын хажыладыр соргулааш, кактап каапкаш, улуг аяк сүттүг шайны аартап ора, чугаалап эгеледи:

— Канчаар тутчуп турдун деп чүү дээрин ол ийик, башкы. Ол эртен черле элдеп далажып турдум. Тайга үнүп, ирей аалдаар дээнимде черле ынчаар эшкедeves кижин мен. Далашкан сээк сүтке дүжөр дижир болгай. Ол эртен силернин шайыңар безин ишпейн барган болгай мен.

— Чонда чүү деп чугаалажыр ийик, кырган? Эртен чоруур, кады чоруур, эскен шайдан ишкеш чоруур дээр ийикпе моң?

— Шын, шын, башкы. Мээң хайым оон-на эгелээн боор. Ол ижээнин күзүн-не көргөн кижин болбас ийик мен бе. Аалдаар дээш соой бээрин манап турдум. Соокта адыгнын уйгузу дам баар амытан болгай. Саарбайга улуг октуг чактырымны тудускаш, билир-даа болза, херек апарганда ка-вындылаарын катап-катап айтып бергеш, ижээн аксынга тургузуп каан мен. Бодум улуг бижээмин туткаш, ижээн иштинче үңгөп кириптим.

— Орта кижин сен бе? Ынчангаш ууштадып алганың ол-дур — деп шыдашпайн үзе кирдим.

— Ууштадыр деп чүү дээрин ол ийик, башкы — дээш, Шымбай шөлээн уламчылады. — Ижээген адыгларны ынчаар даялаар кижин мен. Ижээн иштинче үңгөп кире бергеш, баштай суйбап туруп санап алыр сен. Ооң соонда эң-не ижээн аксынче чытканындан баштадыр чүрээнге бижектеп эгелээр сен. Бижектегтиргени-ле маң-биле үне халааш, даштыгаа өлүп турар чүве болдур ийин. Ижээнин дөрүндээлери ээлчээн манап, дүш чок удуп чыдарлар болгай.

— Ана ат болган чүректин кижин-дир силер, кырган!

— Ат болган чүрек деп чүү дээрин ол ийик, башкы. Чааскаан чеже адыг ынчаар даялавадым дээр. Беш адыгны суг чаңгыс ижээнден бижектеп ап чордум.

Шымбай ирей аякта шайын төндүр ижипкеш, база бирээни кудуп алды.

— Ынчан кырган азаң эңдепкен болбас ийик мен бе. Карангыда суйбап көөрүмге, ийин адыг бар ышкаш болду. Чу-

ла-ла удаан чыдырлар. Ижээн аксында чытканынын чүрээнин дужун суйбап чеде бердим, оозу шаг болтанда бир төк деп каар мындыг. Черле ындыг чүве, башкы. Ижээген адыгнын чүрээнин согарынын аразы дыка үр болур, хөөремик кижн болза, таажпы тыртым хире деп-даа чугаалаар чыгы. Ылавылап-ылавылап алгаш, чүрек кайы сен дээш, бижээмни кадай шаап-ла дүжүрдүм. Адыг үне-ле халыды. Кезек дыннаалаарымга, өскези шимчевейн-дир. Ам оозун бижөктөп дүжүрдүм. Харалаанын, кожазында үш дугаар адыг чытканын эскербээн кижн бооп тур мен. Сөөлгү адыгым үне халып чыда, эжин оттур базаптар болбас ийикпе.

— Ой, өршээзин!

— Өршээзин деп чүү дээрин ол ийик, башкы. Канчангалак чыдырымда, одунган адыгн караам одун кызаннадыр часкап дүжүрүпкен. Бижээм шагда-ла уштунуп чаштай берген. Ооң соонда билбес-тир мен. Мени уштап каапкаш, үне халып кээрге, уруум кавындылап каан болду. Кырган-ачазы сураг баарга, Саарбай база ижээнче кирип келген. Мээң байдалым хирелиг боорга, доңмазын дээш, мени ижээн иштинге каапкаш, ивилернин ылгынын мунупкаш, суурга мездээлеп чораан-дыр.

Ирей улчуккан кылагар баштыг даңказын база катап тиккеш, хоюг көк ышты үндүр үргүлээш, уламчылады:

— Кызылга келиримге, ойбак хаваамга чыпшырар өске кижн кежи херек деп мындыг. Меңээ кым-на бодунуң дириг кежин бээр боор деп бодаан мен. Ындыг эвес чүве болгандыр. Радиога чарлаптарга, эмнелгеге кижилер ол-ла дораан эндерлип келген-дир.

Шымбай дөрде аптаразын ажыткаш, оон кижилер аттары чыскаан саазын уштуп эккелди.

— Бо-дур, башкы, ол чаагай сеткилдиг кижилернин, иштимден төрүвезимзе-даа, иштии хоюмдан төрээн ажы-төлүмнүң аттары. Оларнын аттарын өлгүжемче адап-сурап кадагалаар мен.

Саазында он ажыг аттарны чыскааган болду: Оюн Бици-Уруг, Николай Иванов, Сулико Думбадзе, Галина Спрыгина, Болат Григорян, Остап Наливайко, Альбретс Хаасмаа...

— Экирий бергеш чанар деп турумда, олар шупту меңээ база катап ужуражып чордулар. Өөрээнимден чүрээмни-даа ушта соп бээр чыгыгы турдум. «Силерни чүнүн-биле өөртүр, чүнү белекке тудар кижн боор мен?» деп олардан айтырдым. «Ам-даа эки ажылда, эки танныылда, биске эң эки белең ол болур» деп чугааладылар. Шупту аныяк-чалыы, орузу-даа, тывазы-даа, кандызы-даа бар. Черле айын

тыппас, өөрүшкүмнү четче илередип шыдавас, ааска чегей, аътка четпес ашак-тыр мен ийин, башкы.

Шымбай ирей ындында-ла сыгыр карактарын улам имиртип, хандыр бодангылааш:

— Совет кижилер ындыг магалыг чон-дур, айыылга таварышкан эжинге дириг эьдин-даа кезип бээринден чалдан-мас — деп, чугаазын доосту.— Ындыг чонну, аргалыг-ла болза, борбак чүрээмге сынырып алгаш чоружсаам кээр-дир ийин. Ынчаайн бе дээримге, чонум хөй, чүрээм бичии амытан-дыр мен ийин.

Қырған Шымбай, бо удада чазып турар-дыр сен. Бүгү чоннуң ынакшылын сээң чүрээң сынырып алган чоруур. Ындыг чаагай чүректің сенде барын бис билир бис.

Удаткан чок Шымбай ирей дүүргезин чүьктепкеш, школага база катап танныылдап эгелээн. А Саарбай чедиги классты чүгле кончуг эки демдектер-биле дооскан мындыг чүве.

2. ДЭЭРГЕ ДЕМИСЕЛ

Чайлага чүве ийин оң. Хамык-ла аалдарның оолдары чыгып алгаш, суг кыдыында шыкка бөмбүк теп ойнап турган бис. Изии-биле хөлчок, маңнаарга, хөрек ханзып турар. Кезек болгаш-ла сугже мөң диггеш, бөмбүктү улай сүргеш чоруптар турдувус.

Хенертен бичии оолдар алгыржы-дыр:

— Дээлдиген чылан теп алды, көрүнерден!

Шынап-ла көөрүвүске, дээлдиген чылан теп алган, шору бедий берген бар чор. Чыланы аътта сөөртүп каан аргамчы дег апарган, дээлдигенниң соонда дырлаңнаан, халаннаан бар чор.

Мырыңай шак ол үеде бир-ле чүвени агаарда сыылаан даажы дыңналы-дыр. Көрүптеривиске, дээлдигенниң талыгыр үстүнде көк дээрден, чудурук дег, кара чүве кылайтып бадып олур. Дээлдиген былдаар безин чай алынмаан. Чудурук дег кара чүве ол-ла дааш-шимээни-биле келгеш, чылан-ның бир жундан тепкеш, дээлдигенни төрепчилеп алгаш, дээрже согунналып үнүптү. Эзир-дир ийин мооңар. Дээлдиген олчазын салыр хөңнү чок болганы-ла ол боор он, чалгыннарын далбаңнадып, дедир чүткүп ор. Чылан-ның быжыын, үстү-часты бербезин кайгаан тур бис. Эзирниң ужура оожурган бар чор.

Демисел доозулган соонда чугаалажырывыска, ынчан кижги бүрүзүнүң бодалы дөмей турган болду: дээлдиген корткаш, чылан-ның салыпкаш баар.

Тулчуушкун херек кырында мырыңай сыр дедир кылдыр

доозулган. Эзир хеп-хенертен чавызаш дээш, адаанда дээлдигенче дап берди. Дээлдиген дезер туржук, удур карбаши диди. Бүгү-ле чүве карак чивеш дээр аразында болган, ынчангаш чогуу чүү болганын көрүп четтикпээн бис. Бир көөрүвүске-ле, дээлдигенни эзир эвес, а эзирни дээлдиген төрөпчилеп алган бар чор. Ынчан эзирде дириг демдек чок, аажок улуг, сарыг кидис дег, кара чалгыннары халайып баткылай берген, ол эт чүве бар чыдыр. Дээлдиген бедип үнер дээш чадажып, эзирни угбайн, чоорту чавызап чор. Ынчалза-ынчалза аалдарның кедээзинде тей кырынга хонуп алды.

Бичии уругларның сонуургаа аайлыг эвес, ам чүү болур ирги дээш, дээлдигенниң хонган черинче алгы-кышкы-биле чаржыплаттылар. Ол аразында чавыдак аъттар база тыпты берген. Бистер, шала элээди оолдар, оларга ушкажыпкан, ынаар садырт-ла дидивис.

Чадаг оолдарны эрткеш, дөштү өрү даалыктадып олурувуста, дээлдиген чижин сөөртүп алгаш, арай боорда ужуп үндү. Эзири ам-даа адырылбаан. Хирези, ооң чидиг дыргактары чылаңда ындыг күштүг кадалгылай бергеннери ол боор. Дээлдиген эзирниинге көөрдө, бичии куу чалгыннарын хаая дырбаңнадып, калгыза-калгыза, оон ындында бедик баалыкты чер кыры-биле үзе-тура ашкаш, барааны чиде берди.

Ол баалыктың артында шиви, пөш шыпкан кара өзен кудургайлап баткан. Бо хире дөштү үнүп алганда, дээлдиген оон ыңай кайын торлур, кара эзимге чидир ужа бээр болгай аан деп билип чораан бис. Ынчалза-даа сонуургалывыс чүдөн күштүг болган.

Кызыл-даван, чадаг оолдар тенниг ховуга чеже халчыр, чыткылап калдылар. Бистер аъттарывысты кымчылавышаан, дээлдигенниң ашкан черинге келдивис. Оон калбак эзимни аралап, кара өзенни өрү-куду бажывыс ышкыже дилээш, дээлдигенниң хонган черин тыппаан бис. Шак ынчаар, дээлдигенниң ындыг улуг араатан кушту канчаар өлүрүп каанын билип алыксаан күзеливис бүтпейн барган.

Оон бээр дыка-ла хөй чылдар эрткен. Ынчалза-даа дээлдиген биле эзирниң өлүмнүг сегиржип алышыкыны караамга ам-даа чуруттунуп чоруур. Улустун тоол-домаанга мактаппаан-даа бол, ийи өлүмнүң тиилекчизи дээлдигенни сактып келиримге, чырык өртемчей кырында амыдыралдан күштүг чүве чок-тур деп бодал угаанымдан ыравас ийин.

3. ДАРЖЫКТЫГ ДАЙЗЫН

Дал дүш чоокшулап орган. Чайгы хүннүң изии хайыра чок-ла келди. Кадарып чораан хожомну аал чанында, эриинде сериин девээлиг кара сугже сүрүп кирип ор мен.

Ынчан ак мойнактыг таан ужуп келгеш, хоюм аразынга хонуп алды. Хойлардан дезип шураан шергилерни сүрүп чоруп тур оң. Чамдыкта бир хойнуң ооргазынга олуруп алгаш, чиңгиннерзини кончуг, чаяннадыр чортуп чоргулаар-даа.

Бо хөөкүйнүң кеми бар эвес, хой саргызы чыып чип чор ыйнаан кылдыр бодадым.

Ынчап чорумда, бир хойнуң адаандан хову кушкажы ужуп ыңай болду. Таан ону көрүп кааш, соондан далбайтып-латты. Кушкаш ол-бо былдап чоруй, хойдан ырак эвесте чашпаннар аразында барып хонду. Таан база-ла кушкаштың кырында барып, хөме-ле хонду.

Орта таан боор бе, хартыга эвес деп, иштимде элдепсип чортуп чор мен оң. Таан биле кушкаш ында баргаш, сураг бардылар.

Хоюмну кезек сүрүп чорааш, черле кайгааш, таан биле кушкаштың хонгаң черинге чеде бердим. Ала карак-ла бо, таан кушкаштың бажындан ызырып алгаш, чер кыры-биле ушкаш чорупту. Аьдымның саарынче кызыл сөөскен сыптыг кымчым-биле дарс кылдыр каккаш, дап-ла бердим. Мырыңай чеде халдып келиримге, таан ызырып чораан кушкажын салыпкаш, бедип чоруй барды. Дүшкеш көрген, кара кайгамчык чүве: таан кушкаштың бажын чуура ызыргаш, мээзин уштуп чипкен болду. Таан кем чок бооп көстүп алган, даржыктыг дайзын болду ийин.

Тааннын өлүг кушкашты ызырып алгаш дезипкен чылдагаанын — сонуургааш бе азы чиир дээш бе?— ам-даа биллип чадап каан мен.

4. ЧАЗЫЙ ХЫРЫН БАШКА ХАЛДААР

Ынчан чеди айның төнчүзү турган. Кезек оолдар честек-каттап чор бис. Элээн бооп чоруй, ооргаларывыс дыштандырып, шет хөлегезинге хөөрежип олуруптувус.

— Ой, оолдар, дөө кушкаштың хөктүүн көрүңерден, ужуп чадап турганын — деп, бирээвис алгыра-дыр.

Шынап-ла көөрүвүске, кудуруунуң дөзүндө ак богаалыг бора кушкаш ырак эвесте көк сөөскен бажынга хонуп чадап-ла тур. Бичии бедидир ушкаш, дедир бадып-ла кээр. Оон сөөскен бажынга чандыр-соора хонуп-ла турар.

— Ужуп албас кушкаш-тыр, оолдар, барып тудуп алылыңарам — деп, демги-ле эживис сүме катты.

— Шынап-ла ынчаалыңарам — дишкеш, ынаар маңнап-тывыс.

Элээн бар чыткаш:

— Далашпаңар, оолдар, хоя бээр — деп, өөрүмнү оожуктурдум.

Оолдар чавырлыш дээш, кеденгиирлеп эгеледилер, Соондан көөрүмге, күске кедээн моортайлар-ла.

Эжик-дөр хире чоокшулап олурувуста, бистин эң бичевис, ырыктааш чүвүрлүг, кызыл-даван оол:

— Чыланны, акыларым!— деп, кышкырыпкаш, тудуп чораан каттыг көңгүлүн черже тө октапкаш, дедир ыңай-ла болду. Бистер база оон соонче бүлгүрлү бергеш, чүү-кандыгдаа бол, элээди кижилер болгаш, доктаай бердивис оң. Бөлдүнчүп алган, чыланны көрүп чадап тур бис.

— Кайда көрдүн, оол?

— Караан саңзарын көрдүн ыйнаан.

Киживис чоокшулаар дээр ужур-даа чок, ырактан айтып, чугаалап тур:

— Дөө ол, дөө ол, сөөскен аразында.

Оолдар алгыржып-ла турлар:

— Бээр чедип кел, кортпа.

— Кижиче шурап кээр даван-даяктыг, чалгын-чакпалыг ийикпе ол.

— Биске айтып бер.

Чылан көрүп каан бичии оол улам ырап бар чор. Бистин бирээвис халып баргаш, ооң холундан алгаш, сөөртүп эккелди.

— Ам айтып бер че.

— Кушкаш хонуп чадап турган сөөскенниң шаараш уннарының аразынче көрүптүңерден.

Ам-на көрүп кагдывыс улуг-ла кара чылан бажын кожайтып алган, сөөскен уннарын дамчып, кушкаш чоокшулап келирге-ле чандыр шап чоруп тур.

— Кандаай мелегей кушкаш боор, оолдар, дезип чоруй барбас. Ынчап турар болза, чыланга өлүртүр-дүр ийин ооңар деп, бир эживис хараадап чугаалай-дыр.

— Чыланны соккаш, кушкаш хөөкүйнүң амы-тынын камгалап алыр-дыр, оолдар — деп, өөрүмнү сорук киирдим.

— Шын-дыр, шын-дыр — дижип, оолдар хөлзеп үндүлөр.

Дедир халышкаш, куу будуктар-биле диживиске чедир чепсегленип алгаш, чыланныг сөөскенче чоокшулап кириптивис. Сагышка анчыы кончуг, бичии-ле дырлагар чүве көөрүвүске, чылан ышкаш сагындырып турду.

Сөөскенге мырыңай чоокшулап келиривиске, демги-ле бичии оол база катап алгыра-дыр:

— Сөөскен дөзүндө кушкаш оолдарын!

Чалгыннары ам-даа чедир өспээн хөөкүйлер чыландан корткаш, сөөскен дөзүнче хоруп кире берген, бөкперлежип алган олурлар.

Чылан бисти көрүп кааш, эскет чогу-биле чоорту кулбуруп бадыпты. Дайзыннын чаштынары ол. Хөөкүй кушкаш оолдары ыгыйжы берген, шимчеш-даа дивейн чыдырлар. Иези аайын тыппайн-на тур, сөөскенниң дөзүнче-даа окталыр, дуза ээрээнзиг, бисче-даа ужар.

— Дүргеденер, акыларым, кушкаш оолдары ат болду!— деп, демги-ле ырыктааштыг бичии оол, арны-бажы саргарты хуула берген алгыра-дыр.

Шынап-ла, бодум база дүвүрексей берип-тир мен, дидим-дидим баскылааш, куу будуум-биле чыланни илгеш, сөөскенден ырадыр октаптым. Өөрүм ам-на эри хайнып, будуктары-биле чыланни хайыра чок улдап эгеледилер. Ша-даа четпээн, дайзынның өөз агарып кагды.

— Дыка чилбиленирге, ындыг кончуг болгай. Боду-ла чылбырай бээр — деп, демги-ле бичии оол хыы ханып чугаалады.

— Чазый хырын башка халдаар — деп, бир эживис түннеп кагды.

Иези кушкаш амырап, чыйтыладыр эткилээш, чаптанчыг оолдарын эдертип алгаш чорупту.

Бистер оларның соонче көргөш:

— Дайзыныңар өлген, тайбын чурттанар!— деп, алгыржып, хол чайып туруп калдывыс.

5. ЧАЗЫЙ СААСКАН

Сааскан дег кижиги хөңнү чок амытан кайда боор. Чүнү-даа көргөндө, «кычык-кычык, ында баарды, мында баарды» дээн соонда аал коданы-даа, алаак-даа сынмас кылдыр доюлдуруп кааптар. Сек көргөндө, сергей-ле бээр. «Ында чыдыр, мында чыдыр» дээн соонда, хамык өөрү хайнып-ла келир, алгы-кышкы, алгыш-кырыш-даа эгелээр.

Сааскан дег чииртим куш чок. Дузакка туттунган койгун, торлаа көргөндө, бурт-ла кылыр болгай, хөөкүй анчы дою доозулганда чедип кээр. Сааскан ынчаар-ла чазыйлап чорааш, хоран-даа чипкен боор, какпага-даа кире бергилээр. Бодум безин көргөн мен. Бир кыжын аска какпа салып каарымга, ооң дылында чыпшырып каан чагны соктаар дээш, сааскан думчуунун дөзүндө каксып алган болган. Сааскан боду чок, какпада думчуу үстүп чыдып калган болду. Сөөлүндө сигеннеп чоруурумга, сараат иштинде сааскан доңуп өлүп калган чыдыр. Көөрүмге, биеэ думчуу чок саасканым ол болду. Ол-даа барыктыг таварылга-дыр, чамдыкта мырыңай хөлүн алдай бээр куш чораан. Ол дугайын ам чугаалап берейн.

Бир-ле күзүн башкы хар чаалканда, хой кадарып чор мен оң. Аңгыста тараа хооразындан чангыс торлаа ужуп үндү эвеспе. Тал бажынга орган сааскан ону көрүп кааш. «кычык-кычык» кылдыр алгырбышаан, сүрүплетти. Торлаа бөкпек хараган дөзүндө хонупту. Сааскан база ында-ла барды.

Мен эвес болзумза, торлааны хилинчектеп өлүрер сааскан чүве. Ийи куштун аразы бир-ле ырай хона бээрге, саасканны чык-ла кылдым. Сааскан далбаш диди, торлаа хоруй берди. Чоокшулап чеде бээримге, ооң ужар-даа харыы чок, чырыктары хыраалай берген, аксын ажыдып алган, ээгиштеп чыдыр. Тыныжы бодунуң шаа-биле буруңайнып үнүп тур. Дүгүн топтап көөрүмге, улуг ажырбаан болду. Бо соокта хөөкүйнү ам ужударга хоржок деп кээргээш, торлааны ол-ла черинге каапкаш барган мен.

Ийи-үш хонганда хой бажы дозуп чорааш, демги хараганымга келдим. Торлаа дыштанып алгаш, ужуп чоруй барган болду, чалгыннарының харда шыйып каан изин көрдүм. А саасқан ол-ла черинде чыпшына доңуп калган чыдыр.

6. ОРУК ОЛЧАЗЫ

Дөрт аңчы бөрүлөр аглап чорааш, тайгага хонар ужурга таваржы берген бис. Шаг-үе орайтаан, аал-чурт ырак. Улуг от ужуткаш, эът дүлүп чип, шай хайындырып ижип алгаш, өлүрүп алган бөрүвүс союп эгеледивис.

Бистиң баштыңывыс Кечил шак (ону Чолдак-Аңчы дижир чүве) чарын салып олур.

— Бо тоо быдараан бөрүлөр ыравас деп билиңер. Бот-боттарын дилежиң, улужуп тура хонарлар ыйнаан бо. Харын кулааңар дыыжы улус дыңнааланың олуруңар — дээш, өрттедиң алган чарнын отче кылыңнадыр туткулааш, көргүлей-дир.

— Хоо, отта мырынай кирип келген, шевергини сүргей. шиш дыл дүжүп-түр. Аң эвес, араатан дылы-ла-дыр, бөрүнүү канчап ыңдыг чиңге болду аан. Көрүп көрүңерем, оолдар.

Бис-даа ону херекке албадывыс, илби-шиди билир эвес. Куу сөөккө кым бүзүрээр боор.

Эртенинде мырыңай карангыда, куш дүнүндө турдувус. Дүвү-далаш чемнени шаап алгаш, аъттарны эзертегилээш, бедик кожагар кырынче үнүптүвүс. Бөрүлөрни хараарывыс ол.

— Дырбактыг-ла-дыр — деп, ашак сымыраны-дыр.— Дүн ортузундан сонгаар эрткен-дир, изи улуг чаржаваан. Бичии истей кааптаалыңарам, аңчы улус аң изин канчап кааптар боор.

— А бөрүлөр?— деп, кайгап айтырдывыс.

— Олар кай баарыл, улуг харда.

Чер чыраан. Харда истерни Чолдак-Аңчы ашак, ак саа-зында бижик дег, номчуп чортуп чор:

— Бо эртен маңаа база хөй аң үнген-дир, оолдар.

Элээн бар чыдырывыста, өг орну хире черниң харын чаң-гыс черде оваалай бөлүп каан чыдыр.

— Көрдүнер бе, аң тепкеш, ында хөөп алган-дыр — деп, Чолдак-Аңчы кирбей салында дошталы берген хырааны хо-лу-биле дүжүр суйбааш, сымыраны-дыр.— Тодуг чүве ыра-вас, мында чыдыр болгай аан. Мээн соомдан оожум чор-туңар.

Бис тынар-тынмас апарган, аңчының ссонда калгып чор бис.

Чолдак-Аңчы ырак эвесте, боду ышкаш, чолдак, ожук-харга угдунмас кылдыр бастырган, селбегер дйтче айыткаш:

— Изи ынаар барып-тыр — деп, оожум чугаалады. Сел-бегер дйтты долгандыр чортувус. Аңчывыс ыяш бажын-че айыткаш, эки көрүңер деп, имней-дир.

— Чыдыр, чыдыр — деп, бирээвис сымыранды.

— Доктааваңар, чортуңар. Сезик аптар — деп, Чолдак-Аңчы аксын чени-биле дуглааш, аяр чугаалады.

Чолдак-Аңчы чоорту ыттап, дырбактыг хорузун дээш, төрөпчилерин далдырады-дыр. Бис база-ла өтгүнүп, чорту-ла тур бис. Дырбактыг бисти көрзе-даа, улам ыгыйтып, хо-руй берген чыдыр.

— Бирээнер дүшкеш, боолазын, көскү карактыг улус — деп, аңчывыс чугаалай-дыр.

Эживис дүже халыды.

— Эжинер аъдын чедип алыңар, сезик аптар — деп, Чол-дак-Аңчы база катап чортпушаан тур.

Эживис шыгаап-шыгаап, боозунун мажызын базарга, оозу шок душту.

— Чүнү ынчап, бызаңнап-дарганнап чыдып бердиң?— деп, Чолдак-Аңчы ашактың үнү үнген соонда, боо даажы чык-ла диди. Дырбактыг дуп-тура халааш, шала херлип чо-руй, дыг дөзүндө чуга хар кырында пет кылынды.

Дыгтың ындынче көрүптөримге, аът кырында Чолдак-Аңчы ашак боолапкан холазын ушта шелип чыдыр. Черде эживис харже уштуп октапкан огун дилээн тур.

— Үүжелеп чорааш, үүжеледип алган — деп, Чолдак-Ан-чы ашак хүлүмзүрүп чугаалады.— Эндээр эвес. Чарында дүшкен чиңге дыл бо-дур ийин.

Орук олчазы деп чүве ол-дур, оолдар.

Ол хүн бөрүлерниң ийизин өлүрүп алгаш, даартазында

база артканнарын боолап алган бис. Ынчап, беш бөрүнүн когун үзүп каан бис.

Улуг харлыгда бөрү чер албас чүве деп, Чолдак-Анчы ашактың чугаазына бүзүрээр мен, а чарын салырынга чиг-зирер мен. Куу чарын отка кыпкаш канчаар-даа чарлыгылай бээр-ле ынаан.

7. УГААНЫГ КУШКАШ

Ынчан Мергенслав автобус доктаар черге хөй улус аразына турган. Ол өйде дээрде бир-ле чүвениң сыылаан даажы дыңналган. Соок агаар ана изиш диген ышкаш болган.

Мергенслав өрү көрүпкеш, мындыг чидиг демиселди чүгле алараш кылдыр көрүп четтиккен:

Куу өннүг кушкаш довук дег апарган ужуп бадып орган. Ооң соондан чудурук дег кара чүве сыыгайнып келген, адыпкан согун-на. Ол хартыга болган. Кым-даа боданыр чай албаан. Кушкаш хөөкүй адагаштар баштарында херип каан турган хөй телефон удаазынарының аразынче шимеш дээр. Хартыга база ынаар шымны бергеш, демир удазынарга кезек ызырнып чоруй черге пет кылдыр кээп дүшкен. Кушкаш күжүр база анаа үнмээр, черге хонупкан.

Хөй улус кушкаш биле хартыганы көөр дээр, ынаар салчып-ла каан. Мергенслав кымның-даа мурнунда бар чыткан.

Хартыга-даа ам хартыга эвес апарган чыткан. Демир удаазынарга чалгынарын сый моңнап алган. Диистерге чемиш болурунда өске чүзү-даа чок. Кушкаш база-ла качыгдаан болган — сывырган демирге моңнапкан боор он, хаваандан хан төктүп, үпчү-боду сириңейнип орган.

Мергенслав кызыл хөректиг, эрээр шокар өннүг чалгынарылыг кушкашты көргеш кээрпел-даа хөлчок. Ындыг амытаннарың кеми бар эвес.

Ындыг кызыл хөректиг кушкаштар бистин черге хар чокта көзүлбес. Олар башкы хар-биле кады сонгу чүктен ужуп келир. Бертен хоорай кырынга чаш хар чаапкан чүве. Ынчангаш көстүп келгеннери ол-дур ийин. Ынчалдын бе дээр ышкаш, чазый хартыганың кайын ужуп келгени ол.

Карак чивеш дээр аразында агаарга болган демиселдин дугайында улус чүүл-бүрү чугаалажып турган. Чамдык кижилер кушкашты сывырган демирлер аразынче душ бооп ужа берген дижип турганнар. Улустуң хөй кезии ону ынчаар өжегээр ушкан дишкен:

— Угааныг кушкаш-тыр. Чазый хартыга демир удаазынарга чалгынын сый моңнап алзын деп бодааны ол-дур.

— Бир-ле эвес ынчаар бодаан болза, шынап-ла угааныг кушкаш-тыр.

Чыылган улус кезек үрүнейчип туруп-туруп, чаңгыс түнел кылып кааш тарап чорупкан:

— Маадыр кушкаш-тыр.

Ийе, маадыр кушкаш. Ол ам соок хар кырында сириңейнип чыткан. Ону көрүп турарга, Мергенславка кээргенчи кончуг болган: ол хире дошкун дайзынын тиилеп алгаш, күжүрнүң ам доңуп өлүрү ол бе?

Мергенслав кезек туруп-туруп, кушкашты чылыг хоюнга супкаш, бажыңче маңнаплаткан. Ында кым-даа чок болган, ада-иези дүштеки чемин чип алгаш чоруй барган. Ээн бажында улуг ала диизи кылаштап турган.

Кушкажын Мергенслав чылыг орун кырынга салып каан. Сактырга, оозу цовууртап чыткан ышкаш болган. Кезек бодангаш, мал эмчизинче салып каан. Мал биле кушкаштын ытгалы чүү боор.

Хоорайның мал эмчизи Кызыл-оол Сарыг-оолович Көк-оолду Мергенслав кончуг таныыр. Ол эмчинин мал-маган, куштар, харын бир катап балыг элик безин эмнеп турганын көргөн.

Мергенслав эмчиге келгеш, чоруунуң ужурун чугаалаан. Кызыл-оол Сарыг-ооловичиниң дыңнангыры аайлыг эвес, чугула чалалгага баар дээн ышкаш белеткени берген. Кызыл крестиг хааржаанга эмнер сукулап алган. Шприцтер безин ап алган. Мергенслав довук дег кушкашты сактып келгеш, эът-кежи чымырткайнып турган.

Орукка кел чыткаш:

— Кушкажың бажыңда. чааскаан бе, Слава?— деп, Кызыл-оол Сарыг-оолович айтырган.

Мергенславтың эъди соолаш дээн:

— Өвүстүң диизи-биле ийилээн арткан...

— Кушкажыңны диизиң аайлап албаан ыйнаан.

— Далажыр дээш ону безин сагынмаан-дыр мен, эмчи.

Кызыл-оол Сарыг-оолович биле Мергенслав маң-биле чоруп органнар. Бажыңга кээрге, ала диис кушкашты дой кылыр хамаан чок, ооң чанында кадарып чыткан.

— Кончуг угаанныгбайны — дээш, Кызыл-оол Сарыг-оолович диисти эргеледип суйбаан.

Мергенславтың амыраары-даа аажок.

Мал эмчизи тонун ужулгаш, дүрүм ёзугаар ак халадын кедип алган. Холдарын база саваннап чугган.

— Улуг мал-маган эвес, бичии хөкпеш ышкажыл, эмчи — деп, Мергенслав кайгап чугаалаан.

Кызыл-оол Сарыг-оолович холдарын ак аржыыл-биле чоткан:

— Тынныг амытан болган соонда, мал-даа, хөкпеш-даа дөмей-ле. Артында угаанныг, маадыр кушкаш дидиң чоп, Слава.

Кызыл-оол Сарыг-оолович эн баштай-ла кушкаштын бажын кончуг камныг тудуп көргүлээн.

Ынчангаш:

— Бажы кемдевээн-дир — деп, эмчи өөрүшкүлүг чугаалаан.— Бичии шыйбак бар-дыр. Демир удаазынга моңнапканы ол болгай аан. Ол-даа ажырбас, оюнчук чүве-дир.

Мергенслав амырааш, диизиниң бажын суйбап:

— Эмчи чүү дидир, билдиң бе?— деп айтырган.

Диис чүнү-даа билбээн. Чүгле карактарын ногаараткан. База өөрүп турганы ол чадавас.

Кызыл-оол Сарыг-оолович бичии кушкашты дыка үр шинчээн. Кулактаажы-биле хөрөөн база дыңнаан.

— Бажының мээзи шимчээн-дир. Аажок корткан-дыр — деп, эмчи чугаалаан.— Кушкашты хөлзедип болбас.

— Билдиң бе?— деп, Мергенслав диизинге чугаалаан.

Кызыл-оол Сарыг-оолович чоруурда, Мергенславка эм берип каан:

— Мону бичиилеп, хүнде үш катап ижиртип турар сен, Слава. Бир эвес баксырай берзе, менээ дораан кээп чугаалаар сен.

— Хойлап алгаш маңнап чеде бээр мен — деп, Мергенслав харыылаан.

— Чок, мен бодум чедип кээр мен — деп, эмчи удурланган.— Аараан соонда, мал-даа, кушкаш-даа дөмей-ле. Мээн херээм — мээң хүлээлгем.

Эмчи чоруй барган. Мергенслав кушкажын эмнеп эгелээн. Ава-ачазы келгеш, кушкашты база аажок кээргээн.

Ол кежээ кушкаш турбаан. Баарынга сүт-даа салып бээрге ишпээн. Диис ооң чанынга чыда хонган. Күскелер шимээргээрге безин ынаар сагыш салбаан.

Эртенинде Мергенслав школазынче өөренип чоруй барган. Ада-иези ажылдай берген. Ээн бажыңга кушкаш биле диис ийилээ арткан.

Ол хүн Мергенславка кичээлдерниң узуну кончуг ышкаш сагындырган. Ал-ла сагыжы бажында хүнзээн.

Кичээл соонда Мергенслав бажыңыңга маң-биле келген. Диизи соңга караанда караан шийип алган чыткан. Орун кырында кушкажы чок. Ам-на ону диис чооглап алган-дыр деп бодаптарга, Мергенславтың эът-кежи соолаш кылынган.

— Кушкашты канчаптың?— деп, Мергенслав алгырган.

Ооң харыызынга диис шимчеш-даа дивээн. Чүгле ногаан карактарын хере көргөш, база катап шийип алган.

Мергенслав ол-бо көргөн. Куш чүү-даа билдиртпээн. Бүдүңге сырыпкан-дыр аа?

Ол аразында орун адаандан бир-ле чүве куураш дээн

соонда, кушкакжы бо үне халып келген. Каң-кадык. Хөрээ кызыл, чалгыннары эрээн шокар.

Мергенслав өөрээнинден хамык чүвени уттуп алган.

Ол хевээр-ле кушкакжы сүт-даа ижип, чем-даа чип турар апарган.

Үш хонганда Кызыл-оол Сарыг-оолович боду чедип келген.

— Чүге чиде бердиң, Слава?— деп, ол айтырган.

— Кушкакжым сегий берди — деп, Мергенслав харыылаан.

— Ынча деп чугаалаар-ла болгай. Чүү болган чоор деп коргуп турдум.

— Буруулуг болдум, эмчи.

— Кызыл-оол Сарыг-оолович чана берген.

Хүннер эртип турган. Кушкакш бажыңга чурттап чанчыга берген. Хүндүс ээн бажыңга диис-биле ийилээ артар. Кушкакш-биле турарга, дииске чалгааранчыг эвес болган боор он. Ол база бажыңдан үнместей берген.

Кыш орту кирип чорда, кушкакштың хөрээнде кызыл өңү оңуп эгелээн. Ынчап баарга ол чараш эвес апарган. Чудаңгы-даа хевирлиг.

Мергенслав дораан мал эмчизинге келген. Кызыл-оол Сарыг-оолович кушкакшты топтап көргөш мынча дээн:

— Бо дээрге соок агаарга ынак, хар кушкакжы болгай. Чылыг бажыңга таарышпайн турар-дыр. Чарлыр болган-дыр силер ийин.

Мергенславка муңгаранчыы кончуг болган. Ам канчаар, ужурдан эртер эвес, Мергенслав кушкакжын тудуп алгаш даштыгаа үнүп келген. Диис база оларны эдерипкен.

Кушкакш дораан-на соок агаарга сергеп, шокар чалгыннарын херигилээн. Мергенслав кушкакшты аяар өрү октапкан.

— Байырлыг, угаанныгбай! Байырлыг, маадыр кушкакш! Херек апарза, ужуп чедип кээр сен. Дузалаар бис.

Диис ногаан карактарын муңгаргай кылдыр хөлүйтүр көргөш, карааның чажын чоттунуп орган.

Кызыл хөрөктиг кушкакш Мергенславты, буянын эмчини, ала диисти бир долгангаш, ак хар шыпкан өскөн-төрээн алаагыңче чийги кончуг ужуп чорупкан.

8. БЕЛ ЫЗЫРГАН МЫЙЫТ

Бо төөгү мен бичиимде болган. Ынчан мындыг чугаа бичиир безин шаам чок турган. Хөй чылдар эртип удаажыраан-даа бол, ону утпаан мен.

Күзүн чүве ийин ооңар. Бичии оолдар үргүлчү-ле балык сырткыыштаар турган бис. Чазый ала-бугаларга, ак-балыктарга-ла чөп бис.

Улуг-Хем унунда септерге озаннар аажок хөй болур, балыктар даңгаар-ла оларның чанынга чыглыр. Ынаар сырткыыш октаарда, оваарымчалыг болбас болза хоржок. Бир-ле чүвеге ызырны бээр.

Өөрүм оолдар-биле дүште балыктап тургаш, ооска ызырынган сырткыыжым үзе соп алган мен. Хомудаарым аажок. Артында-ла дедир аткактыг, садыг сырткыыжы болгай. Ол шагда ындыг эт тыптыр эвес. Оолдар даңгаар-ла инелер оорлааш, отка кызыдып чымчадып тургаш, сырткыыш ээр. Оон кээп аваларынга кончудар, ындыг турган.

Эртенинде өөрүмнү мурнап келгеш, судга сырткыыжымны көрүгзүнүп, дүүнгү осту бакылай бердим. Сугнун бырлаңыга караам өөрөнчиктей бээрге, көөрүмге-ле, улуг дазыл адаанда чингежек чудук сыртанып алган дөрт карыш хире хүрең-шокар балык чыдыр. Катап-катап бакылаарымга-даа шимчевес. Қанчаарыл деп бо-ла мен. Тыртпа деп эдим бар эвес.

Дааш үндүрбейн, ушкан ыяштар кырлап чорааш, эрик кырынга үне маңнап келдим. Дораан-на сырткыыжым хенди-рин чешкеш, чооннадыр каткаш, дузак кылып алдым. Оомну адыр баштыг талга сыптаптым.

Дузаамны тудуп алгаш, база-ла биеэги озумга келдим. Қандыг кончуг чааш балык ийик, ам-даа ол черинде чыдыр. Чакпалары суг агымның аайы-биле чайганып каап тур.

Улуг чудук кырынга эптиг кылдыр чыдып алгаш, дузаамны ээрем дүвүнче суп киридим-не эвеспе. Балык шимчеведи. Адыр ыяш бажында ылдыртып алган дузаамны ооң кайызындан кедирер аайын тыппайн чыдыр мен. Кудуруундан чоктадыйн дээримге, шимчеп турар. Дузак аңаа бичии-ле дээр болза, ол дораан-на хоя бээр. Балыкты дузактаарда, черле бажындан кедирер-ле болгай. Мен база ынчаар бодап алдым.

Дузаамны балыктың бажынга чедире бергеш кедиреримге, ооң сыртанып алган чудуу моондактааш хоржок болду. Ынчап кээрге, ол та кайын келген угааным чүве ийик, оон чаажын ажыглааш, сыртанып алган чудуундан хоора идип алыр деп бодап алдым. Ол-ла сорулгам-биле дузаам сывының бажын балыктың чаагының адаанче суккаш, доора чудуктан хоора кагып эгеледим. Балык чоорту дедирленипти, ынчалза-даа сыртыктан чудуу хоорулбайн, ооң-биле кады шимчеп бар чыдыр. Оон улам-улам кагыгылаптым. Ынчаар чудуг кара аажылап турда, дириг амытан чеже шыдажыр,

бырлаш кылынгаш, адаам-биле эрте халыды. Чудуун база ол-ла хевээр сыртанып алгаш чоруй барды.

Ол аразында чанымга оолдар халчып келгеш:

— Чүнү канчап чыдыр сен?— деп айтыра-дырлар.

Ыытгашпаңар деп холум-биле имнедим. Өөрүм соксаар дээр ужур чок:

— Сырткыкыжың тып алдың бе?— деп алгырыштылар.

Чамдык оолдар мырыңай чанымга—турган дазылым кырынга халчып келдилер.

— Оожум, оожум. Улуг балык чор — дээш хая көрүндүм.

Күскү арыг сугнун ээреминде демги балыым дөө салдап тур. Сыртанып алган чудуу хевээр. Ам топтап көөрүмге, катканың чудук боор ийик. Демги балыым бодундан ийи катап улуг балык доора ызырып алган чор. Таптыг-ла оорга чакпазының адаандан алган. Ону доора чудук деп көргөн кижидир мен. Чүге дээрге өлүг балыктың даштыкы хевири өскерлип калды-ла ыйнаан.

Улуг-Хемге өскөн улус канчап балык танывас боор: бичии балык кызыл-шокар өңнүг мыйыт болду, улуу — доора ызыртып алганы — ак өектиг бел болду.

Оларны көрүп кааш, өөрүмнүн үнү чиде берди. Ынчаар магадап турувуста, мыйыт биеэ белин ызырып алган хевээр ажыт кирип чоруй барды.

Ындыг бичии мыйыт ындыг улуг белди канчап сегирип алган чоор деп кайгап шаг болдувус. Өөрүмнүн ону көргөнү чаяан болган. Оон башка, мен ынча деп анаа чугаалаан болзумза, меңээ өөрүм кайын бүзүрээрлер. Бир эвес улуг бел бичии мыйытты ызырып алган чор дээн болзумза, ужур-ла ыйнаан.

Оон көргөн чүүлүвүстүн дугайын изиг-изиг чугаалашпышаан, суг кыдыында чурттап оор Чөнүк-оол ашактың өөнге келдивис. Шай аартаан олур.

Чазын-даа, күзүн-даа өөн дангаар-ла орта тип алыр чаңныг ашак чүве. Ынчан аңаа хемелиг кижичаңгыс ол турган.

Чаашкын соонда хем улгаткаш, ында хыыргыгыштыг өөшче суг ажып келир. Ынчан орта шортаннар база эндерлип келир. Чөнүк-оол ашак хемезинге олурупкаш, хыыргыгыш аразынга аяар эжип чорааш, дүүргези-биле хүн караанга хөөрөөн шортаннар боолаар кижичаңгыс хемезинге хемезинге эштирер. Олчазы арбын болганда, бисти база куруг-латпас.

Чөнүк-оол ашакка келгеш, мындыг-мындыг болдувус деп, мурнувус былаажып чугааладывыс. Ашак сонуургаар боор деп бодаан бис, ынчалза-даа киживис дүште-даа чок шайлап олур.

Чөнүк-оол ашак олуруп-олуруп мынча диди:

— Бичии балык улуг балыкче кайын халдай бээр. Улуг балык боду халдап келген болгай аан. Ынчаарга мыйыт ооң аксынче кайын-на анаа кирип бээр, кажар оп-биле былдай дүшкен-дир. Бел аскымнаан уу-биле эрте халып чыдырда, мыйыт ооң кудурук дөзүндөн алган-дыр. Чиш сүрүп чорааш, боду чиш болганы ол-дур — дээш, киживис билдирер-бил-дирбес хүлүмзүрей-дир.—Улуг мен дээш шоглаар болза, бичии амытаннар база камгаланып билир болдур ийин. Улуур-гактын угааны чок.

Ам бодап чоруурумга, ынчан Чөнүк-оол ашак кончуг-ла өртектиг сөс чугаалаан ийин.

9. ЧҮРЕК ИШТИНДЕ ОК

Бо чугааны Каа-Хем өрү чурттуг бир малчындын дыннаан мен. Ону кым кижичи хөрээнге чааскаан шыгжап алгаш чоруур боор, өске кижилерге болган чок-ла чугаалай бээр боор деп бодаар мен. Ынчангаш мен база туттунуп чадап кагдым.

Малчынның чугаазы бо-дур:

Ынчан Теректиг аксынга дузалакчы кадарчым-биле ийи өг орган бис. Хар кылыннап, күс орайтай берген турган чүве. Кыштаглаар дээш хыл кырында келген үевис ол.

Теректиг дээрге, өргөн дег, кадыр каъттарлыг, кара пөш шыпкан тайга аразындан хап баткан бичии хем. Ол баргаш, ырак эвесте Каа-Хемге безин четпейн чиде бээр.

Бичии хемниң бажында дыт, шиви, пөш үнген, тайга төнгөн дораан теректер эгелээр. Ынчангаш Теректиг деп адаан.

Аалывыстың күзээр черинден тараа шөлдүг хову-даа мыя бо, эзимнерлиг тайга-даа мыя бо. Кыжын каъттарга аң-мең мал-маган дег оыттап чоруур. Кижичи аалдан-на анаа карак-биле көрүп орар.

Даарта аалывысты кыштагже көжүрер чүьк машиназы келир дээн чүве. Ынчангаш аъдымны эзертээш, кыштагда бажын-балгат барып көөр дээш, эзенги кырынга орган мен. Эрги шаг турган чүве болза, барып өг орну эжип, чучулаарым ол-дур ийин.

Ыя аразында ыттар ээре берди. Өскеллии черле сүргей. Туругладып-ла турар. Ынчап барганда аттыг ыттар-ла болгай.

Өгдө айбылаптар бичии уруглар бар эвес. Улуглары школада шагда-ла өөрени берген. Бичиилери — суурда ясли, садикте. Ам канчаар, кадайны айбыладым:

— Үнүп көрөм, кандыг кончуг ыгтарыл?

Уругларым авазы даштыгаа үр болбады-даа. Харын хыйланып кирип келди:

— Караа көзүлбестей берген кудургалар боор бе? Эзерлиг аът-ла ээрип турар ыттар-дыр.

— Эзерлиг аът?—деп кайгал айтырдым.—Мээң аьдымны бе?

— Сээн аьдың багда турар-ла чүве-дир.

— Ынчаарга ам чүү ындыг боош аът апарды?

— Ой, та.

— Амдыы кадарчы оолдуң аьды ыйнаан?

— Ол оолдуң малы ак ышкажыгай. Бо дээрге мелдер аът ышкаш-тыр.

— Элдептиин але, кадай — дээш, үне халыдым.

Даштыгаа үнүп келгеш, шынап-ла кайгал кагдым. Эзерлиг аът көрбээн ыттар бе?

Эзерлиг аът каьтты куду мал одуруу-биле кылаштап бадьп олур. Ыттарның ээргизин мырыңай херекке албайн чор. Аңаа көөрдө, ыттар боттары харын дедирленип, кудуруктары мунгулапкан ээрген чорлар. Малды канчап ынчаар ээрер боор.

Эзерлиг аът мырыңай чоокшулап кээрге, топтап көрүпкеш аңгалап калган-дыр мен. Буур кылаштап олур!

Аныяк буур. Кышкы дүгү четчележип келген. Хөрээ шалдыг, буура-ла. Ооң мөгенин ырактан эзер деп көргөн болдувус.

Буур ыттарны мырыңай херекке албайн чор. Ынчаарга аңны балдырлаар байтыгай базым санында аалче бүлгүрлүп чорлар.

Аңны хойзур бе, ыттарны хай дээр бе — чүнү-даа канчаар айын тыппайн барган мен. Ынчаар эддереп турумда, ол-ла кылаштаан уу-биле буур иштинде сигенниг кажаага кээп туруп алды. Ол аалды-даа, мени-даа херекке албады.

Оон ыттарны алгы-кышкы-биле хөрөктөп, ыяш-даш-биле соккулап ойладып турумда-даа, буур шимчеведи. Чанынга чеде бээримге, менден чааргаар туржук, могап турупкан, оттары бүлүрере берген ундаргай карактары-биле көре-дир. Сактырымга, менден дуза эреп турган-даа ышкаш, халагар эриннери-биле бодунче имнеп-даа турган ышкаш.

Балыг аң-дыр деп бодал угаанымга келди. Чанынга аяар чеде бердим. Хойбас-даа. Долгандыр топтап көрдүм. Балыг-даа чок. Арып-доруп чудаан шинчи база чок. Дүктери силиг.

Күжүр бичии дыштанып алзын дээш, сигенниг кажаа иштинче сүреримге, боду-ла кылаштап кире берди. Сигенни чизин дээримге, чыттап көргөш, хөңнүм чок-тур дээн ышкаш, менче кударанчыг кылдыр көрдү. Оон бөдүрээге суг эккеп

бердим. Ону харын элээн пактапты. Ынчалза-даа хөйнү иш-педи. База-ла менче кээргенчиг кылдыр көре-дир. Ишкен суу аксындан дедир төктүп тур. Шаг чогу-ла кончуг.

Кадай-биле ийилээ сүмелештивис. Бүгү назынывыста мал азырап келген болгаш, аңның хирезин эндеведивис: «Аараан ан-дыр, кижилерден дуза дилеп келген-дир».

Кыштаг баар дээш эзертп алган орган эъдымны мунуп-каш, совхоз төвүнче шаап кирдим. Мал эмчизи чалаарым ол. Улуг эмчи чок болду. Фельдшер-биле ийилээ эеп келдивис.

Фельдшер буурну шинчип көргөш, аарыын тодарадып шыдаван. Балыг база чок. Ынчалза-даа эмнер берди.

Аарыг, шаг-шинек чок болгаш, ындызы ол бе, буурнун чөпшүлү аажок амытан болду. Аксынче эм кударга, ажырганмас-даа, ажырыптар.

Чеже-даа бээривиске, эм чогуван. Даартазында көөрү-вүске, буурнун байдалы улам баксырапкан болду. Сиген-даа чивес, суг-даа ишпес. Карактары дүвүнде дүшкүлөй берген.

Көк сиген чадып бээривиске, буур оон кырынга чыдып алган. Аарыының күштүү-ле ындыг турган боор он, аажок чо-вууртаар.

Фельдшер дыннаалап-дыннаалап:

— Чүрээнин согары хирелиг-дир — деп чугаалады. Улуг эмчи херек-тир. Мен моон артык дузалап шыдавас-тыр мен.

Ол аразында, аас-кежик болуп, бисти көжүрер дээн чүък машиназы халып келди. Черлик-даа болза, кажаада аарыг аң өлүг-диригнин хыл кырында чыдырда, көжүп турар харык кайда боор. Чолаачы-биле кады база катап суурже хап кир-дивис. Ам-на мал эмчизин тып алдывыс.

Улуг эмчи буурну шивчип көргөш, бажын чайды:

— Бергедээн-дир. Чүректен өске чери аараан болза, кезип-даа көргөй эртик.

Эмчинин чугаазы шын болган. Ол дүне аныяк буур өлүп калган. Кададымдан кандыг-бир мал өлүп каарга, черле ынчаар хомудап чорбаан мен. Мунгаранчыг-ла болду. Ындыг чүве канчап турар, черлик амытан болбаазын кижилерден камгалал дилеп чедип кээрге, аңаа дуза кадып шыдавас?

Ам канчаар, оода буурнун кандыг аарыгдан өлгөн чыл-дагаанын тодарадып, акт тургузар деп дугуруштувус. Ужур-чурум ындыг.

Аңның кежин союп, эъдин бускаш, балыг сорбузу-даа аарыг изи-даа тыппадывыс. Адак соонда мал эмчилеринин каразып турганы чүрекке келдивис.

Чүректи бүдүнге кескеш, тавакка салгаш, бажыңга эк-келген бис. Улуг эмчи ону холунга көдүргөш, бижек-биле чара кезип чорда, бир-ле аар чүве тавакка каңгырт кылдыр кээп дүштү. Көргөн. Час ок! Аң боолаар карабиннин час огу! Кайгап кагдывыс.

Чүректи көөрүвүске, ында бичии-даа балыг чок болду. Ынчаарга час ок ынаар канчал кире бергенил?

Бо айтырыгга харыы дилээривиске, чүүл-бүрү бодалдар, дадагалзаалар, даап бодаашкыннар чүдүрлүп-ле турдулар. Баажызы чок тывызык-ла.

Адак соонда мал эмчизи мындыг түннел кылды: бо аң база дөрт харлыг аныяк буур-дур: ону бызаа турда кандыг-бир кээргээр сеткил чок төгчеглекчи балыглаан; ырак черге боолаанындан шаа төнгөн ок ооң чүрээнге чыдылкан; аныяк организм тиилеп үнгөн — өске балыг бүдүр экирип калган, час окту ол буур чүрээнге дөрт чыл дургузунда ап чораан.

Буурнун өлгөн чылдагаанын актыга тодаргай айыткаш, мындыг домакты база нсмей бижип каан бис:

«Төгчеглекчи чорук сөнезин!»

Актыга ындыг кыйгырыг биживезин билир бис. Ынчалза-даа кээргээр кижизиг сеткил чок төгчеглекчини буруу шапкан килевисти түдүп шыдаваан бис.

10. «БАЯ» ДУШТУКТАР

Тожуга тайга аразынга өскөн болгаш, хенче шаамдан-на хөй чугаага, узун төөгүгө хөңнүм чок. Ынчангаш аргамчы шөйүп орбайн, ат-шоламы номчукчуларга дораан таныштырып берейн. Мени Кол Чылдагаан дээр.

Мээң ада-ием Тожуда чурттап турар. Ийилээ аңчы улус чүве. Шыырак-даа аңчылар. Москвада Улус ажыл-агый делгелгезиниң Алдын медальдары-биле шаннаткылаан-даа. Оон ыңай улуг тайылбыр кылбас мен, чон билир ыйнаан.

Төрээн Тывамга үрде келбээн мен. Ужуру мындыг. Шеригге албан эрттирдим. Оон ыңай өөрүм солдарның тывыы болбас ийикпе. Шериг соонда бүгү салбырывыс дигии-биле бир-ле чаа тудуг черинге барып ажылдаар деп шиитпирлеп алган бис. Мени хөй акша сүрген кижиде деп бодай бербейн көрүңер. Ажыл кайда-даа бар: Тывада-даа, Тожуда-даа. Акша база. Кижиде аныяк чорааш, эң хайнышкынның черге ажылдап, кандыг-бир көскү исти арттырыксаар боор чүведир. Романтик деп мени шоодар-даа улус бар ыйнаан, оозу хамаан эвес, мен аңаа бичии-даа хорадавас мен. Мээң амыдыралымның кол-ла сорулгазы болза, чонумнун улуг херээнге хензиг-даа бол үлүгнү кириери болур.

Че, мээң номчукчуларга чугаалаксаан чүүлүм ол эвес чүве. Ам дорту-биле кириптейн.

Шериг албанын эрттиргенивис соонда бистиң салбырывыс бүрүнү-биле бир улуг тудуг черинче хапкан. Ол дугайын тодаргай бижээш чоор. Ындыг улуг иштер бистиң калбак-делгем Төрээн чуртувустун булуң бүрүзүндө хайныпту-

рар болгай. Мен ол тудуда дөрт чыл чыгы ажылдап тур мен. Мындаа чаа шөлээлеп келдим. Мыя каш чылдарның дургузунда Төрөөн Тывамның арын-шырайының өскерлиг сайзырааны чаа каракка мырыңай кедергей көскү-дүр. Кижиниң ырлаксаазы келир, чажыргаш чоор.

Авам-ачам аалындан бээр ужуптум. Менди-чаагай орлар.

Үрде келбээн дээш, авам мени аттынар байтыгай:

— Совет кижини совет чернин кайы-даа булунунга ажылдаай-ла — деп, хары деткип орап чораан.

Ачам дээрге бодунуң дугайын эвес, авамның дугайын мурнады чугаалап орду:

— Аваң бо чылын чээрби ажыг чараш аң ойнады ыйнаан. Сырбыының санын, ой таң, утгупкан болчуж мен, азаны.

Авам чээрби ажыг киш өлүргөн, ам-даа кырываан-дыр деп, иштимде өөрүп-даа шигжок мен.

Шөлээм хуусаазы кудуруктай берген. Дедир чоруур дээш, Кызылга ужуп келдим. Мында эш-өөрүм-даа хөй.

Ёзулуг чугаамны ам-на эгелээним бо эвеспе. Үстүнде домактар дээрге анаа-ла уран-чечен кирилге-дир. Ол чокка чугаа-база солун болбас, силер боттарынар-ла билир силер.

Ам-даа кадай албаан ышкажыл сен?— деп, эжим эр менден ылавылап айтырды. (Ол эвес болза мындыг чугаа бититинмес чүве болбас ийикпе, хайлыг).

— Бот хевээр мен.

— Оода душтууң бар бе?

Ынаар сарыг баштыг уруг бар-ла чүве, ынчалза-даа анык кижини оюн-баштак чок канчап чоруур боор:

— База чок — дей тыртып кагдым.

Эжим мени кочулап-даа, чектеп-даа хөлчок:

— Мындыг анык эр, мындыг чараш эр. Сээң ооң алыс дөзүндөн окта шын эвес.

Мен чүгле холдарым чада тудуп кагдым:

— Салым-чаяаным ышкажыл, эжим.

— Салым-чаяан деп чүвөнни бок дажыыр машина соонче киир каавыт!— дээш, эжим сүмелей-дир.— Мында бир кыс бар. Бот. Душтуу база чок, сен ышкаш. Ооң-биле таныштырып каайн. Беш салааң сун. Канчап билир, тааржы бээринер-даа чадавас. Чүгле мени куданга чалаар сен. Оон башка хоржок, бакташканывыс ол. Хөйүнү ишпес мен. Чаңгыс сөзүм бо. Бир шил шампан ижер мен, чымчак-хан аксы чиир мен. Ол-ла. Улуг сек.

Чалгаарап олуларының орнунга, анык кыс-биле хөөрөшсе-даа жандыг боор кылдыр бодааш, чөпшээрэжитим:

— Ындыг-дыр.

- Ол-ла болгай. Ёзулуг эр-дир сен!!!
- Ол кыс-биле канчап ужуражып алыр мен ынчаш?
- Ында чүү боор, хей чүве. Телефонунуң дугаарын би-жий шаап ал. Он үш — он үш. Он үш деп чурагайдан сес-тип бе? Хаайыңга жакпа. Эрги шагның хуурмаа-дыр. Кыстың адын Арбын дээр.
- Бижип алдым. Он үш — он үш. Арбын.
- Ооң ыңайгызын мен билбес мен. Бодун бил, эр кижидир сен.
- Четтирдим, эжим.
- Хөй сек бар бе?
- Билдинмес чүве чок, ийин.
- Тайылбыр демдээ бар бе?
- Чок.
- Айтырыг демдээ?
- База чок.
- Кадар беш. Кызыл карандаш-биле салдым. Чечен-оол шын мен. Мен чоруптум. Байырлыг. Кыйгырыг демдээ.
- Чечен-оол үне бээри билек, телефонда-ла бардым. Он үш — он үш деп дугаарны долгап-ла дүжүрдүм эвеспе он. Та чүү болур ыйнаан.
- Арбын дыңнап тур — деп, телефонга аныяк кыс кижиниң үнү харыылай-дыр.
- Чүрээм шимирт диди. Арай сүрээдексеп-даа хөлчок мен.
- Кол Чылдагаан чугаалап тур. Экии — дидим.
- Кыс элдепсинип айтырды:
- Ол кандаай кол чылдагаан апарды?
- Кол Чылдагаан дээрге мээң ат, фамилиям-дыр ийин — деп алгырдым.
- Аа, экии — дээш, кыс ам-на чазыы кончуг каттыра-дыр.— Кол чылдагаан дээринерге, жорга хона берип-тир мен. Бичии чылдагаан дээн болза хамаан эвес. Чүнүң ужу-рунда долгап тур силер? Чылдагаан турган боор аа?
- Бар болганы ол-дур ийин, Арбын. Эжим сүмелээрге... Чок, чок. Бодум черле силерни сонуургааш, силерниң-биле таныжып алыксааш, долгап турарым ол-дур ийин. Чайыңар кандыг ирги?
- Үе тыпты бээр ыйнаан бо, күзел-ле бар болза — дээш, кыс ынаар баштактаны-дыр.— Кол чылдагаан арбын-дыр оо...
- Мен база амырап, улаштыр баштактандым:
- Кол чылдагаан арбын харын.
- Каяа ужуражыр бис ынчаш — деп, Арбын айтыра-дыр.
- Чеде берейн бе? Ажылдап турар черинер кайдал?
- Ам чай чогуу кончуг. Аан ужуражыыл, ажыл соонда.

- Каяа?
- Аныяктар болчажыр черге аан.
- Билир эвес мен.
- Па, ындыг кол чылдагаанныг кижиге кыстар-биле болчажып чорбаан силер бе?— дээш, Арбын каттыра-дыр.
- Чок ийин, Арбын.
- Кижиге бүзүрээр арга чок-тур.
- Шыным ол, Арбын.
- Ынчаарга мен айтып берейн. Азия төптүң тураскаал чанынга чеде бериңер. Кежээ алды шакта. Оода ону билир силер ыйнаан?
- Билир мен, билир мен, Арбын. Силерни ынчан канчап танып алыр мен ынчаш, көргөн эвес?
- Адырам, адырам. Хүрөң бөрттүг чеде бээр мен.
- Хүрөң бөрттүг че?
- Ийе, хүрөң бөрттүг.

Ыя аразында Арбынның чанында эжик сенчизи шыгырт дээн соонда, бичии дааш-шимээн дыңналып келди. Самбындаа шақылаар, бижик кагар машина-даа чызыраар. Оон хөлчок чоон үн: «Районнарже дужаалдарны тодараттыңар бе?» деп айтырды. «Чарылгачы почтаже чорупту, дарга» деп, Арбын харылай-дыр. «Саададып турар-дыр силер. Албан черинге дүжүметсиг чорук уязы тутпайн көрүңер» деп, демги-ле чоон үн көңгүредди. Ынчан Арбын телефонга алгырды:

- Байырлыг, эш Кол Чылдагаан.
- Байырлыг, Арбын.

Арбын телефонун салыпкан боор, кыска-кыска медээлер дыңналып келди.

Ынча ботка ындыг узун хүн дургузу көрүп чорбаан мен. Алды шакка чөдөр дээш, шуут-ла саргыланып калган мен. Хүнзедир бадыр хүрөң бөрт сагыжымдан үнмеди. Оода идик-хевимниң байдалын чугаалап берген эвес мен, Арбын мени канчап танып алыр ирги деп бодал база мени хилинчектеп турду. Демги дугаарже каш-даа катап долгадым, ынчалза-даа Арбын чок болду. Ажылының аайы-биле бир чер чоруй барган боор. Хүрөң бөрт барда, ажырбас оң деп, хөңүмнү чазамыктап хүнзедим.

Адак соонда болчаг шагы келген. Алды шак четпээнде-ле Азия төптүң төвүнде тураскаалче кылаштаптым.

Эртен хар чаапкан болгаш, кышкы хүннүң соогу хирелиг.

Тураскаал чанынга кылаштап турумда, шынап-ла хүрөң бөрттүг аныяк кыс кылаштап олур. Чүрээм чайгаар-ла шапкыланып келди. Ол кыстың бөргү кара-хүрөң киш кежи болду. Биче сеткилдиг, бөдүүн Арбын киш кежи бөрттүг мен

деп менээ чугаалаваан чадавас деп бодал мени хөмө алы берди. Ынчалза-даа келген кыс Арбын эвес болду. Дужум-да сандайда кара сорларлыг, куу тарбаган кежи бөрттүг оол-биле кожа олурупту.

Үр болбаанда хүрең киш кежи бөрттүг база бир кыс кылаштап олур. Ооң соонда база ийи кыс. Оларның соонда база үш кыс. Шуптузу хүрең киш кежи бөрттерлиг. Ынчап чоруй хүрең киш кежи бөрттерлиг кыстар арбыдап барды. Он ашкан. Чамдыктары тарбаган, ондатра кежи бөрттерлиг оолдар-биле жужурашкан, чугаалашкан турлар. Чамдыктары чыда ышкаш тураскаалды долгандыр кылаштажып, ында чугай-биле чуруп каан чирик-кызыл дузун өттүр шанчып алган согунну чаптап көрүп, «Валя+Коля-ынакшыл» дээн бижимелди таалап номчуп, кыяңайнчып чоруп турдулар. Ынчан ногаан сандайларга, база-ла болчаг манаан эрлер боор оң, элээн хөй оолдар оргулаан чүве. Киш кежи бөрттерлиг кыстар бистерниң арынарывысче эвес, баштарывысче одуртур көргүлөп каап турдулар. Мээң чанымда бажында бүдүн дырбактыг жежи салып алган эр кыстарның кичээнгейин онза хаара тудуп орду. Мээний анаа кара хураган кежи боорга, солун улуг-каралаан чүве дег, чүгүртүр көргүледилер. Шынында мээң бөргүм база эки-ле бөрт чүве, бодумга таарышкан, садыгдан садып алган боордан башка.

Ынчап олурумда, хүрең бөрттүг кыстар чээрби ажа берди. Идик-хевиниң дөмейин канчаар ону, чаңгыс интернатта күрүне хандырылгазында турар уруглар-ла. Шуптузунун бөрттери хүрең киш кештери. Шуптузу карактарын долгандыр кара беге-биле шыйып алган. Шуптузу узун хончуларлыг кара сапожжаларлыг. Ынча кыстарның аразындан чаңгыс-даа катап көрбээн кызыңны танып алырын оралдажып көрөм.

Ада-нем аңчы болгаш, аң-мең кежи ылгап билирим кончуг. Эки-ле эртемим ол. Мактанмас мен. Ынча хамык баштарның кырында бөрттерни көөрүмге, анаа хол-биле эттээн кештерден даараан болду. Караам эндевес ийин, чаңгыс көөр. Бир эвес ол бөрттерни андара тудуптар болза, ында күрүне таңмазы баспаан. Аашкынар мен.

Хүрең киш кежи бөрттерлиг чээрби ажыг кыстарның аразындан Арбынны танып чадап олурумда (ол ында чугаа чок келген!), сагыжымга аңчыг бодал кире хонуп келди.

«Чээрби ажыг кишти мээң хөөкүй авам кыштын соогунда ажык дээр адаанга хар кырынга хонуп, кара дерин төп чораш өлүрө болгай. Бо кызыжактарның магалыгларын көрүңерем, ынча киш кештерин баштарында чалап алган, хатсалгын дег, кыяңайнчып турар. Азы ол киш кештериниң адаанда баштар «Чурттун байлаа» деп билиг бар дээрзиниң

дугайын угаап чоруурлар ирги бе? Чүү дээр ону, «бай-ла» душтуктар-дыр! Бир эвес менээ ындыг «бай» душтук донна-жы берзе, ада-иемни кем-херекке-даа чедирер чадавас-тыр, кол чылдагааннар арбын-дыр» кылдыр бодааш, Чечен-оол эжимниң чугаазын ёзугаар улуг сек салып кааш чорупкан мен.

Киш кежи бөрттерлиг «бай» душтуктар ынаар-ла чыт-кылап калдылар. Ооң соонда киш кежи бөрттүг биеэ кысче телефон долгаар кол чылдагаан тыппайн, ажилдап турар черимче ужудуп чорупкан мен.

Тожуга тайга аразына өскен болгаш, хенче шаамдан-на хөй чугаага, узун төөгүге хөңнүм чок. Ынчалза-даа үстүнде айытканым кол чылдагаанга таварышкаш, бо чугааны арай узадыптым ышкаш.

Монгуш Кенин-Лопсан

ИЛЕТКЕЛЧИ

Бижик шылгалдазы болур дижи берген. Ол чогуу чүл аан ол дээрзин эьдимге киир билбес турган мен. Улуг улустуң чугаазының уун дыңнаарымга: «Борбак-Арыг адаанга төгерик шыкка чыыш болур. Ол чыышка Хөндергей сумузу-нуң хамык арбаннарындан шылгарап үнген шыырак-шыы-рак кижилериниң маргылдаазы болур. Ол шылгалдага кайы арбанның кижизи ажар болдур, ол арбанны эң-не бижик-биликтиг дээр» деп чарлаар янзылыг бооп турар ийин.

Бистиң аалдың кадайлары эртенги саанын кончуг шалып саай каапты. Баштай хой-өшкүнү, ооң соонда инекти ода-рынче үндүрүпкен. Кожазы өглерге безин шоолуг барбас кырган-авам аптарызының иштиңден көк торгу тонун уштуп кедипкен болду. Мээң ынаар барыксаарымны чер чүү дээр ону.

— Чаңгыс хүн хамаан эвес, олар каяа дора өлү бээр. Бызааларны челезинге тургузар. Анай-хураганны кажазындан үндүрбес. Бичии уругларын канчаар чүвөл?— деп, ачам дүүрей-дир.

Сактырымга, улус мени чааскаандырзын аалга кааптар ышкаш боорга, хаак-аьдым муна каапкаш, өгден ырадыр чаштынып үндүм. Улустуң бадар оруунуң аксынга, борбак кызыл-хараган артынга хоруп тур мен. Орукту куду аьттыг, чадаг кижилер сөктүп-ле тур. Бызаалыг инек мунган бир кижини база көрдүм.

— Чонаада кижн эдерер кулугур, кайы чап аразында чиде халый бээри ол? Ону дилээр бе, чыышка баар бе? Силер бадып чыдыңар, мен читкен оолду бир кезек дилеп көрейн— дээн, ачамның хыйланган үнүн дыңнай сал-ла, мөөредир ыглап бадырыптым. Саарымче кыржыыл-даа дегбеди. Ачам мени дүрген-не ушкарыпты.

Оът-сигени көгеренедир хөлбенеинил чыдар шыкты долдур хамык улус төгериктей олурупкан. Шокар-үжүк башкызы бир кижинин адын адап кыйгыргаш, солун номчудар чүве болду.

— Эки кыйгыр. Аал-чуртун адын сыкпа. Арбаның адын бода!— деп чагы домакты кым солун тудуп алган болдур, ол кижинин талалакчылары чир-шоң дүжүп алгыржыр чүве чораан. Чогум кым тергидээнин кайын билир ийик мен, хүн таптыг-ла дүш эртип чорда, бичии часпар болду.

— Тараваңар, эштер! Сес кижн арткан, оларның шылгалдазы болур. Бичии секпереп алыңар. Бижиңк шылгалдазын удавас уламчылаар бис!— деп, шокар-үжүк башкызы магадылап чарлаар болду.

Ачамны көөрүмге, бистиң дөрт дугаар арбанның шилиндектер шылгалдазынга артып калган чаңгыс оглу Күдерек акыйны озалааш дыт дөзүнче аппарат, хулаанга бир-ле чүве сымыранып турар болду. Мен чоогунче баарымга, кайын чагдадыр, ачам чолдак даңзазы-биле дап бээрге, чымчак кижн ол-ла болгай дээш, жырган-авамның чанынга хииктелдир маңнап келдим.

— Дүргеденер, эшгер! Кым дүрген солун кыйгырар эвес, көөр-дүр!— деп, шокар-үжүк башкызы кыйгыра берди.

Та кандыг кончуг маргылдаа чүве, хамык улус шыкты долдур база катап төгериктей олурупту. Бижиңк шылгалдазын шокар-үжүк башкызы уламчылап кирипти. Ол башкы оң холунуң улуг эргээ-биле солагай холунуң судалындан базып алгаш, солун номчаан кижизин хынаар чүве болду. Сес кижиден ийи кижн артып калды: чеди дугаар арбанның Донгак Келдирбен биле дөрт дугаар арбанның Сат Күдерек. Бя аразында хамык улус ийи чарлы берди: шынаа улузу бир аңгы, ооруг улузу база-ла бир баг бооп бөлдүнчү берди. Чажым кончуг болгаш кымның чүнү чугаалап турганын билбейн барган мен.

— Дидим болзун, чүрек соодуп ал. Бистиң таланың улундундан чааскаан артың. Мөөрей алзыр болза, талаар болгай, кызып-ла кыйгырып көр!— деп, бажын дөңгүрертир чүлүдүп алган, көк торгу тоннуг, кара былгаар кадыг-идиктиг Чогдур-оол ашак чагыыр болду. Хөрээн чанаштааш, Келдирбенниң чарын аразынче соок суг-ла кудуп турар ийин.

Ачам демги-ле озалааш дыт дөзүнче Күдеректи чедире

бергеш, хоюндан сыңыйда кудуп каан соок сүттү уштуп эк-келгеш, пактады каапты. Оон база-ла хоюндан солун уштуп эккелгеш, оозун Күдерекке тутсу каапты. Хирезин бодаарымга, бижик шылгалдазынга номчуур кылдыр бүдүү беткенип алган солуну ол болгу дег ийин. Ачамның чанынче кым-даа чеде бээрге, сывырып чорудуптар болду.

— Каракты шийип алгаш, чугаалап бадырыптар сен, ынчаарынга доктаадып алган чүвөң башка боду-ла кирип келир — деп чагый-дыр.

— Коргар мен, акый!

— Аал-чурттуң алдар-адын бодаар чоор!— деп дужааган янзылыг ачам хөрөктенип чорда, шокар-үжүк башкызы база катап бижик шылгалдазын эгелей берди.

Баштай Келдирбенни шылгады. Чер-даа алдырар хире эвес болду. Солун номчуп турда, дөрбегер эриннери калбаңнаар, кара-кара карактары чүгүртүлөңнээр болду. Артында хоюннаар аялгалыг ийин. Сактырымга, химиренип ырлап суг турганзыг.

— Болзун!— дээш, шокар-үжүк башкызы Келдирбенни соксадып каарга, чоргаары сүргей базып чоруткаш, даргазының чанынга барып олуруп алды. Ооң талалакчылары ону үглөп, чир-шоң дүжүп турлар эвеспе аан оң.

— Туралаанын кыйгырар болгай. Солунуң бар бе?— деп, шокар-үжүк башкызы айтыра-дыр.

— Бар-ла!— деп, Күдерек акый ундарайы кычуг харыылады.

— Чаа, кыйгырып көрөм!

Күдерек акый ченинден солунну суудур ушта соккаш, мурнунга хере туткан олчаан номчуп-ла бадырды эвеспе. Көрүп ораарымга, шынавыла ийи караан так шийип алгаш, барык тын албайн сыыладыр болду. Сөзү тода болгаш чыккылаар болду. Шокар-үжүк башкызы холунда солун тудуп алган, ооң сөзүн демги акыйның номчаанын эдерти чүгүртү хынаарынга өй болду.

— Тергиин-дир, олуруп ал!— диди.

— Ойт, башкы! Ынча дээрге, чүүлге тааржыр бе? Бо кижини солунну дедир баштандыр тудуп алгаш, артында ийи караан шийип алгаш, шуут чугаалап гурду чоп!— деп, Чогдуроол дарга тура халып келди.

Башкы бодунуң арай кичээнгей чок болганын былгап кааптар бодааны ол чүвө ыйнаан, шуут-ла мынча диди:

— Та, бир караан базып тургаш, кыйгырган кижини, ол хамаан бе! Ызыртыр хынап ордум, кедергей шын кыйгырар кижини чорду. Ам мен ол ийи кижиден тус-тузунда дүрген харыылаар каш айтырыглар салыр мен. Силер база хынажыр силер.

Келдирбенниң ээлчээ келди. Кижин салган айтырыгларны дыкала шын харыылап келгеш, шала сөөлзүредир будула берди.

— Эзир ужар бе?

— Ужар.

— Элик ужар бе?

— Ужар.

— Олуруп ал!— дээрге, арны-бажы кыза бергеш, кылаштап чой барды.

Күдерек акый туруп келгеш, башкының салган айтырыгларын черле шымбай харыылап тургаш, бир черге маргылдаа үндүрө каапты.

— Каарган ужар бе?

— Ужар.

— Каң ужар бе?

— Ужар!— депкеш, үнү арта шедиргелени берди.

— Чүге?

— ССРЭ-де кандан ужуп чоруур эзирлер кылып турар деп солундан кыйгырган кижин мен — дээш, Күдерек маназынып тур оң.

— Чазыг!— деп чоруу Чогдур-оол олурган черинден тура халыды.

— Болгааныңар, эштер. Күдерек сөөлгү айтырыгны шала будулдур харыылаан-даа дижик, ол эш кандан чүнү кылырын солундан номчуп билген-дир. Тыва бижик шылгалдазынга Күдерек ашкан-дыр. Ол харын боду илеткел кылып болур кижин-дир — деп, шокар-үжүк башкызы чар үндүрдү. Хамык улус шимээргей берди. Шылгараан сес кижин бүрүзүңгө «Тываның чаа үжүү» деп номну ол башкы шаннал кылдыр тутсуп турар чүве чораан, артында Москвага парлап үндүргөн ном дээр чораан.

Мээн назынымда артып калган бир кончуг чаагай чүве болза, Күдерек акый аалдарны аъттыг, чадаг боду-ла кезип, улуска бижик айтып берип турганы ийин. Оон ыңай ол-ла акыйның «Бүгү делегейниң дарлаткан арат чонунуң адачурту ССРЭ» деп аттыг илеткел кылып турганын анай-кара чажымдан дыңнап өскөн мен. Күдерек акыйның дүшкөн аалыңга кандыг-даа кижилер ала-чайгаар сырлып келир чүве чораан. Ол акый илеткел кылып турда, кургаг сыра чечектелип, чыткан чудук аңдарлып турганзыг ийин. Мээн угаан-сарыыл киреримге Күдерек акыйның илеткели кайгамчык-ла ачы-дузалыг болган чүве. Номдан, солундан көрбээним чүвени илеткелчи Күдерек акыйдан дыңнап, билеп аар чордум! Езулуг илеткелчинин чечен-мерген чугаазын тұлган ыраажының үнү-биле деңнексээр мен.

Монгуш Доржу

«ЧЫЛБЫГА-КАДАЙ»

(Бичии тоожу)

*«Чырык черде күштер-ле хөй. Ынчалзажок бой-
дуста кижээ чедер күш чок».*

С о ф о к л, бурунгу грек философ.

КИИРИЛДЕ

Күрүне шылгалдалары чоокшулаан тудум, кижиниң сагыш-сеткилиниң дойлуру дам баар... Дүн, хүн-даа дивейн, дептерлер, конспектилер ажарынга өйлежир. Уйгу кызыр-лып, кандыг-ла бир арттың кырынга үне бээринге чедир каш-ла базым арткан, тайзы бассыңза, кадырны куду дук-пуртуланып баткаш, база катап-ла арт кырынче үнеринче кызар сен. «Чеди катап хемчээгеш, чаңгыс катап үзе кес». дээр орус улустуң үлегер сөзүндө ышкаш, эге түлүк-биле-ле артты ажыр база бээрин кым күзевес боор. «Эртемде — каалама орук чок» деп домактың алыс утказы мында дүгдүнгени чугаажок.

Мен база-ла өске өөрүм ышкаш, «думчукка тулганда бызаа сугжу» дээш байгы-ла билимни, угаан-сарыылымны, уйгу-дыжымны шылгалдаларже угландырыпкан турдум. Ынчалзажок, бир-ле дүне мээң дүжүмге чажымда мени бир аалга ай ажыр хой кадарткан «Чылбыга-Кадай» кирип келген.

Оттуп кээримге, дер-суг дүшкен, кара суг дүвүндө чапчаа ушта шелдирипкен кадыргы дег дырбаннаан чыдыр мен.

Часкы дээрниң аязы-даа хөлчок. Артында-ла чиңгирти-лиг көк. Эртеңги салгын теректерниң бүрүлерин чассыдарга, оларның аразынга хүлүреди сымыранчыры безин меңээ тода билдинип келгензинг.

Адырам, «Чылбыга-Кадайның» чаш чүрээмге арттырып каан аар балыгларын кижилерге бирден-бирээ чокка тоожуп бергеш, сеткил-сагыжымны чылыг-чымчак сөстөр-биле «чугдуруп» кааптар хире турган мен бе ынчаш?

А ам? Өске херек-тир. Харын бодум хөйге чарлап, амыдыралдың хөрзүнүндө чүгле кадык, чараш, кандыг-даа кадыг-бергелерге торулбас чечектер өзүп үнүп турарын күзөп, ол дээш демисежир ужурлуг мен!

Мындыг аяс эртен кайгамчык хүн үнүп келири чугаа-

жок. Ол ам даглар артындан үнүп кел-ле бүгү амылыг өр-
темчейни күспактаптар!

БИРГИ ЭГЕ

Чайның башкы айы турган чүве.

Хектерниң өткүт, тааланчыг үннери инек сагган авамга аян тудуп турганы ам-даа кулаамда чангыланып, бодалым-ның ханызындан балалбаан.

Бир-ле хүндүс каш өшкүвүстү кадарып чорааш, дүште-дип кээримге, өөвүстүн чанында деритти мунуп каан өле аът тур. Дораан-на танып кагдым. Кырган-ачамның Саяк-Өлези. Амыраарым-даа хөлчөк. Кырган-авам сугга ам-на баар мен. Өрү шуравышаан өггө кирип келдим.

— Өшкүлериңни каяа кадардың, оглум?— деп, авам до-раан-на сонуургады.

— Ыратпадым. Мыя бо судак унунга.

— Кежээпейимни, ол болбазыкпе. Хумуңда тарактан кудуп иш, тараадан өрөмөлөп чи — дээш, хадың дазылы кара хува тутсу каапты.

— Кырган-ачам келди бе, авай? Ам-на кырган-авам суг-га баар мен шүңме.

— Чок, оглум. Кырган-ачаң хөөкүй...— дээш, авамның карактарындан борбак-борбак дамдылар сыстып келди. Авамның арнынче тулдур көрүпкеш, арын-шырайының ун-даргайын ам-на эскерип кагдым.

— А даштын кымның аъдыл ынчаш, авай?

— Чодурааның адазы мунуп келди. Кырган-ачаң хөөкүй кызыл-дустай берген ышкажыл...

— Кайнаар? Дус-Дагже бе?

— Чок аан, оглум. Чодурааның авазы канчап баржык?.. Ол ышкаш, мөңгө уйгузун удааны ол-дур ийин.

Чодурааның авазы канчап баржык дээрге-ле, харлыга бергеш, дүрген-не өгден үне халыдым. Сактырымга, чаңнык, чаъстыг кара булуттар хөрээмде аай-дедир көжүп, улуг шуурган болуп хуула бергензиг-даа.

Шиви дөзүндө одагда ачам биле Чодурааның адазы хойтпак олуртуп алгаш, бодамчалыг чугаалашкан олурлар. Чодурааның адазы дээрге, авамның угбазын ап чораан ки-жи-ле болгай. Даай-авамның калганының соонда, шыдалдыг дулгуяк кадайда олуруп алган деп авам суглар чугаалажып органын дыңнаан мен.

Ачам мени көрүп кааш, кыйгыра-дыр. Ол аразында авам база чедип келген.

— Боларның-биле кырган-азаң сугга баар сен. Белетке-

нип ал аа. Орук аразы ырак, ааржыдан чууруп чип ал — дээн, ачамның сөстөрүн шала-була дыңнадым.

— Кырган-авам сугга баарым ол. Мээң орнумга сен өшкүлөр кадарар сен — деп, угбамга шын-на сеткилим-биле өөрүшкүм илередип тур мен.

— Мен авам-биле кады соонда баар-дыр мен ийин. Чодурааның ачазының шавары кончуг кижиге боор. Ужаң адаанга салып алыр сен, дуу элик кежи дөжээңни ап ал — деп, угбам чагып кагды.

Дал дүш эрте дүжүп чорда, аалдан аъттаныптывыс.

Авам биле ачам биске орук-суур менди-чаагай чоруурувусту күзөп, кырган-авамның амыр-мендизин айтырып, таакпы тип бээри-биле күскээр чеде бээрин дамчыттылар.

Чедер черивис шынап-ла ырак. Бир артты ашкаш, хемнер база кежер, оң соонда чингир-ногаан эзим шазын одуртур.

Аалдан үнерде-ле «эзенгизин дыңзыдып» алган Чодурааның адазы аът аксын ында-хаая тырткаш:

— Ужаң аарбайн чор бе? — дигилээр.

— Чок — деп, элик кежи ырыктаажымның безин халамын тажырыптар мен.

Арт кырынга үнүп келгенивисте, Чодурааның адазы дүжээли деп бо. Янзы-бүрү чечектер безин менче баштарын чайып, «секпереп ал» дээнзиг болган.

Аъдының ыдык-челинден элээн каш хылдар чула соп алгаш, хойнундан кызыл торгу кескиндизи уштуп эккелгеш, бир-ле чүвени химиренип-химиренип, хорумда куу ыяшка баглап кааш, узун сөөскен даңказын идиниң хоңчузундан уштуп эккелгеш, ынаар-ла, чер биле дээрниң тудушкаанда, ашкан хүннүң сөөлгү херелдери-биле будуттунуп алгылаан, кызыл-чайт булуттарже бодамчалыг кайгавышаан, суук көк ыштарны думчуунуң үттеринден үндүрүп каап олур оң.

А мен авамның хүнезин кылдыр хойладып берген курудунуң бирээзин уштуп алган хемирип, ал-ла сагыжым кырган-авам сугда мурнап чеде берген тур мен.

Чодурааның адазы ол өйде та чүнү бодап олурган кижиге. Та өскүс калган ийи уруунуң, та даай-авамның дугайын... Ону чүгле оң хөрээнде борбак чүрээ билер турган болбайнаан.

Орук ара барык-ла чүве чугаалашпаан бис. Чүге дээрге мен кижилерден чүве айтыра албас — пөрүк болган кижидир мен. Оон аңгыда, ачам хөөремик кижини «дыл-биле дыт ужуруп, аксы-биле аал көжүрүп» чоруур дээш, бо-ла чеме-лээн олурар кижиге.

— Эзер дергизинден туттунар чеде берген кижидир сен, олгум. Сөстүң шынын чугаалап чор, узун дыл, ээремчик ду-

заа ышкаш, шорулгактыг чоор — деп, чагыыр чагыы менээ мырыңай-ла эм-таң апарган.

— Кижиниң төрөөн ынак адазы, бодунуң изин базар эр кара чангыс эргелиг оглун мөзү-шынарлыг, тутканда — мөге, тулушканда — тиилээр кылдыр кижизидип алырын-на кызар ыйнаан. Ачамның чагыгларында холуксаа чок, шындан өске чүү бар деп!

Айым ышкаш, хүнүм ышкаш,
Айдын, чырык чүве кайдал?
Ачам ышкаш, авам ышкаш,
Авыралдыг чүве кайдал? —

— деп, улустуң ырызында өттүр-ле сөглөп каан ийин. Имир-тиңнеп, аяс чайгы дээрде сылдыстар ында-мында кыпкылаан, талыгыр одаглар ышкаш, кожа-кожа болу бергилээн чырыткылаанып турлар.

Удаваанда ыттарның үн алчып ээрери дыңналып келди.

Өдекке чоокшулап орувуста, ырак эвесте өгден херээжен кижиниң шала чассыды ырлаан ырызы дыңналып келди:

Дөртөн ала төнгөн болза,
Дөргүн сынмас туру деп бе?
Төрелдери төнгөн болза,
Дөр-ле сынмас олур деп бе?

— О-ош! Күжүр Сайынны аар! Амырга дег үннүг кысты аар!— деп, шала уян үн деткиди.

Кара дуруяа эткен черге
Хар-ла чагбайн баар эвес.
Кадай уруу орган черге
Каткы үнмейн баар эвес —

— деп, демги-ле үн өнемчиди.

— Чадараан чүвелер, ам база эзирик-тир — деп, Чодурааның ачазы бодунга чугаалангаш:— Чедип келдивис. Дүже халы — дей-дир.

Өгге кирип кээривиске, үш кадай олур. Ийизи — чыышкын баарында, өскези дөрде, ак энчек кырында.

— Сол, менди-чаагай тур силер бе?— деп, Чодурааның ачазы амырлашты.

— Сол, менди-ле. Силер эки чордунар бе?

— Эки-ле чордум, ыңар.

— Ол чораан чонунарда ыт-куш, думаа-ханаа сол-дур ирги бе?

— Сол-ла чон-дур.

— Кыжык тывылган. Хам-Кадайны ынаар хоол, хоол

даадым, чалап аппарган сураг бар ийин. Чүү билдире-дир база?— дээш, ийи чажын ыяш хумуң баглары ышкаш кылдыр ийи тарай өрүп алган, удургу диштери курзук кадай, угулзалыг көгээржиктен араганы шаажан аякка куткаш:

— Ырак чер чораан кижн онгал-суксаан болгай аан бо-лар, мырыңай-ла оран дүвү кирип чорааны ол-дур — дээш, Чодурааның ачазынче ийи-холдап сунду.

Чодурааның ачазы дашканы алгаш, ыңай-бээр ыдамнап чашкылааш, аас дээш, дедир сунду, а демги кадай аякка эрнин дээскеш, дагын сунду.

— Демги Чекпе ирейниң шугаганчызы чорта берген, Хам-Кадайның сураа ында үндү. Хадың-Чарык аржаанын септеп алган улус эвеспе. Ында кирип турар улус ол хамны хоой берген сураг база бар болду. «Ээлени» берген аржаан эвеспе ол. Чогум кыжык дугайы дынналбайн-дыр. Дамчыыр, тавайыс чугаа боор ийин он.

— Бо оол кырган-авазы сугга барыксаан оол-дур, ада-иези таакпы тип бээрин бодап олурар чорду ийин. Эртен ол аал-биле кижн чорушса, кады чорудуптар-дыр ийин — деп, Чодурааның ачазы чугаалады.

— По-оок хайт! Энир чылын ынаар көже берген, демги хөй уругларлыг Дарганның оглу ышкакжыл бо! Ажы-төлү кызыл өрт амытанир-ла болгай. Оларың кандыг чурттап чорлар?— деп, өгнүң херээжен ээзи-ле боор, аяк хээлиг кызыл торгу тоннуг, сегелинде кара менниг, аныяксымаар ка-дай чугаалап олур.

— Чүгээр, эки-ле чурттап орлар. Бо оглу күзүн сургуул-че баар оол-дур. Пар чылдыг. Назы четкен.

— Ындыг боор харын. Мээң Чинчим инек чылдыг. Оон бичези-ле шын. Алыс бодунуң сөөккүрүн көрөм моон. Бажы суг чылапча-ла — дээш:

— А, Чинчи! Уруум — деп кыйгырарга, даштын чир-шон турган уруглар аразындан:

— Чүл, авай?— дээн, чинге үн ужугуп келди.

— Бээр келем, кызым.

Арны бир-ле ак тос, чаактарында сыртылааштарлыг, ыр-быска уруг кире халып келди.

— Бо дунманны чемгерип каг, хөөкүй уйгузурааш пат олур... Удузун. Даарта кады хой кадарар силер.

Уругнуң каап берген далганын далаш-биле арыдыпкаш, чыышкын баарында калбаш дидим.

ИЙИГИ ЭГЕ

— Хойт, тур! Уйгу хавы чүве эвеспе аан моозу!— дээн ши-риин үнден оттуп келдим. Хүн чаа-ла хараачада дээп кээп-тир. Дүвү-далаш-биле тура халып орумда ужам шуут-ла уг-

дунмас. Элик кежи тас ырыктаажым так чышпына берген болду.

Өпден үнүп кээримге, хамык кадайлар инек сагган. Чодурааның адазы бугалар сывыртаан тур. Чоок-кавыда беш-алды өг база-ла инектер сагган, эртенги иште дүймээн турлар.

Чодурааның адазының чанынга маңнап чеде бердим. Ол менче бодамчалыг көргөш:

— Дуу хөлчүгөшкө барып чунуп каавыт — дээш, аал адаанда кылаңайнып чыдар сугже айытты.

Хөлчүгөштиң суу чылбай. Бар-ла шаам-биле чунуп алгаш, ыңай-бээр көрзүнүп тур мен. Кайнаар-даа көөрүмге, кадыр сыннар бедий бергилээн, дыттар, пөштөр, шивилер мырыңай өглер чанында селберержи бергилээн турлар. Өдекче көөрүмге, хой дээрге, ак ааржы-ла. Мынча хойну кижиге канчап кадарар боор — деп, иштимде сестип, каш өшкүлөрим кадарып турганым — судактар карактарымга чуруттунуп келди.

Өг чанынга чедип кээримге, Чинчинин авазы чугаалайдыр:

— Бөгүн Балды акың-биле хойну кадар. Чинчи бажым деп тур — дээш:—Балды! Балды! Маңаа келем!— деп кыйгырарга, инек саап турган кадайлар аразындан медегер кара оол маңнап келди.

— Бо дунман-биле хойну кадар аа. Чемненип алыңар. Улуг дүш четпээнде, хой кирибес силер. Хураганнар эмзирдинер халак дей-дир.

— Мен, мен... Кырган-авам сугже баар мен — дидим.

— Ол аалдан улус келбээн-дир. Дыштанып алгаш баар сен. Дунманга «Чылбыга-Кадай дугайында» тоолуң ыдып бээр сен, Балды. Ол кадайның бараанын база көргүзүп каг — дээш, Балдыже караан баскаш, сеткили ханганзыг кадайларже чаяңнады базып чорупту.

Балды-биле ийилээн хамык хойну сүргөш, аал мурнунда эзим эдээн таварты чоруп кагдывыс. Аш оду үнмээн хойлар ылгыны-биле шуужуп орлар. Аалдан ажытталы бергениviste, Балды мени кыйгырып алгаш, хөөрей-дир:

— Удавас «Чылбыга-Кадайның» бараанын көргүскөш, ооң дугайында кончуг солун тоолду ыдып бээр мен. Аваң, ачаң бар бе?

— Бар-ла.

— Кырган бе?

— Чок. Шоолуг кырывааннар.

— Ханың кажыл?

— Чеди.

— А мээң он ийи. Сенден мурнай чер базып, чем ижиң

эгелээн-дир мен, көрдүн бе. Акын мени дыңнап чор. Чыскаалдар болурга, бо аалдың Чүгүрүк-Боразын мен мунар кижиге боор мен. Энир чылын сес-ай чыскаалында ийи дугаарында чүгүртүп келдим.

— Сургуулдавайн турар сен бе, Балды?— деп дидимнелип келгеш, эрезим көргүзөр сагыштыг оон айтырдым.

— Чок. Калган ачам шары-даа мунуп чоруурга, сандай-даа мунуп чоруурга, дөмей-ле эр болуп өзүп келир чүвө дээш, сургуулче чорутпайн барган кижиге. Чок болурунун мурнунда Чинчинин авазы — даай-авамга мени чагып каан кижиге. Оглум эзер дергизинден туттунуптар эр апаарга, бог-бадан бээр сен деп. Оон бээр ам үш чыл болду. Амдыгызында хой кадарар бо-ла.

— А аваң кайдал?

— Дем инек саап турда, көрбедиң бе?

— Чок, көрбедим.

— Ынчаарга, дүүн кежээ даай-авам суглар арагалап олурда, ожук адаанга олурган кадай ол-дур. Чаыштары хумуң баглары ышкаш бе?

— Ол-ол. Авамның чаштары шаанда черге сөдүртүнер хире узун турган кижиге-дир. А ам кырырга, дүжүп калган.

Хойларывыстың соондан ол-ла баскаш, арт кырынга үнүп келдивис. Баштаан хойлар тавы-биле тарады оыттай берип-тирлер.

Арт кырындан көрүп турарывыска, шынаада ак-ак өглер-ле эмгешок. Балды холу-биле ол өглерже айытпышаан, чугаалап үндү:

— Дуу ол дээрге, дөрбеттер өглери-дир. Оон бетинде кырган-аваң суг бар. Ынаар баарында бо орук-биле чоруур сен. Дуу ол өзен аксында дазырашта улуг кара чүвө олур бе? «Чылбыга-Кадай» ол боор. Эрткен-дүшкен эр хиндиктиг улусту сегирип алыр кадай-дыр. Че, ам оон дугайында кончуг солун тоолду ыдып берейн. Шыяан ам де — дээш, кижим калбак даш кырында баскактанып олуруп алды.

— Шыяан ам. Эртегинин эртезинде, бурунгуң мурнунда Эрлик-Ловуң хаан чурттап чоруур шагда-даа чүвө иргин. «Чылбыга» деп ат-шюлалыг, хөй уругларлыг кадай чурттап чоразан чүвөң иргин. Күжүр кадай чүзү боор, кошкар кадарчызы ашакка маңнап чедө бергеш, айтырып-тыр — дээш-ле, тоолунда болуушкунарны санап, түңнөп каапкаш:— Мени тоолдап олур деп дыңнаар болза, ат кылыр, көрдүң бе, ындыг кончуг кадай-дыр, чаштына берээли — дээш, сөөскеннер аразынче кирипти.

— Ачамның тоолдарында ындыг эвес-тир ийин — дидим.

— Ачаң бо тоолду кайын билир.

— А сен кымдан доктаадып алган сен?

— Даай-авам тоолдап берген чүве. Бичиимде, хой кадар-бас мен дээримге, «Чылбыга-Кадайга» тудуп бериптер мен дээр кижн боор. Хой кадарарындан чалгаараар болзунза, сени база тудуп бериптер.

Коргуп, сезингеш, соок сугда чаш хаак дег, сиринейни берип-тир мен.

— «Чылбыга-Кадайны» көрдүм деп кымга-даа чугаа-лавас сен. Даай-авам дынназа, сени ол кадайга сөглөптер. Билдиң бе?

— Билдим — деп, харык чок үн-биле сымрандым.

Сын кырынга кезек куу булут чыылган соонда, кызанайнып, динмирээшкин улай-улай хөректенди. Суггур ак чаъс ойбак таардан агыскан сарыг-суг дег, шииледип-ле келди.

Хойларывыс аалче углай дигии-биле көжүп кагды.

— Тоолдап орувуста, «Чылбыга-Кадай» дыннап каап-каш, хорадааш, чаңныктыг чаъзын дүжүрүпкени ол-дур. Дүрген хойларывыска чедээли — дээш, Балды ыңай-ла болду. Сугга дүшкен күске дег апарган, ооң соондан хая көрүнмүшаан, караңнадып-ла ор мен.

Хойларывыска чедип чорувуста, чаъс намдай берди. Хөлчүгештин кырында ийи дакпыр челээш, кызыл, ногаан өңү-биле эзим-аргага көөргеттингензиг, астына берген тур.

Хүн катап-ла херелдерин саара берди. Чаъс суунга чунуп алган бүгү бойдус менээ чараш эвес ышкаш сагындырды. Чүге дээрге, бо-ла бүгү «Чылбыга-Кадайны» дээрзин Балдынын тоолундан ам чаа-ла дыннадывыс чоп.

ҮШКҮ ЭГЕ

Сайзанап тиккеш, суугу турар черинге терезин-биле яндаң кылгаш, шинчилеп көөрүвүске, хүн дал дүъштен эрте берген, сыртык бажындан орун ортузунче чылып бар чоруур болду.

Хоювусту аал чоогунга дозуп кааш, чедип келиривиске, баглаашта үш аът тур.

— Даай-авамның Ары черде төрелдери келген-дир. Дуу ай демдектиг шилги аът даай-авамның Шулуу деп дунмазының аъды-дыр — деп, Балды хөөрөп үндү.

— Аалдап келгеннер-дир аа?

— Чугаажок. Өгдө улустун шимээн-даажын дыңнавайн тур сен бе?

— Дыңнап тур мен.

— Ам ийи, үш хүн ижерлер деп бил.

— Чүге?

— Балдырлыг чүвелерниң шыдаарлары ол-дур.

— Инектерни, хой-өшкүзүн кымнар саар чүвел?

— Авам суглар дээш, кадайлар-ла хөй. Че, өөвүске ба-
раалам. Итпектен чип алыыл — дээш, Балды самдар кара
өгже углапты.

Итпек чип олурувуста, Чинчинин авазы кылаштап кел-
геш:

— Хоюнарны чоп кирип келбединер?— Саар өйү эрте
бээр, өдекче кирип келинер — дей-дир.

Сылдыстар өшкен отта көстер дег, бот-боттарынче кай-
гашканзыг, ынаар-ла караңгы кудайда чайынналып турарын
өгнүн дүндүүндөн көрүп чыттым.

Эзим иштинде элик огура-дыр. Ыттар ынаар-ла чидир-
ти бердилер. Чанымга чыткан Балды сырбаш дээш:

— Чүү болду? Бөрүлөр келди бе?— дей-дир.

— Чок-чок. Элик огуларга, ээре бердилер.

— Кончуг аза-четкеннерни, кижини удутпас — дээш, Бал-
ды хая көрнүп алды.

Ыттарның шимээни чидери билек-ле, кожавыста өгден
бир-ле херээжен кижинин ыяңгылыг үнү чаңгыланып келди.
Ырлап олулары ол бе дээрге, сөзү көнгүс билдинмес. Чо-
вууртаан, хомудаанзыг-даа ышкаш, шала кударанчыг, кур-
гамзыг үнү дыңнап чадааш, Балдыны оттуруптум.

— Дөө өгдө ол чүү ындыг үнүл?

— Аа хупура, сени-даа аар! Даай-авам алганып олур
ышкажыл. Эзирээнде чаны ындыг кижини боор. Че, уду, уду.
Эртен база хой кадарар бис.

— «Чылбыга-Кадайлыг» черже бе?

— Чок. Ам Узун-Каьтче үндүрер бис. Көк-кат ирик оран
боор. Тооруктар пөштерни черже чыпшыр баскылап алган,
пөшче үнмейн кончуг улуг «ыт-хаайларны» дүжүрүп алып
бис. Честек-кат сүстүш чыдар.

Балдының чугаазынга бүзүрөп-даа, бүзүрөвейн-даа, чү-
ге-ле мында келчик ирги мен, дүрген-не кырган-авам сугга
четсимзе деп, боданып чыткаш, удул калган болдум.

* * *

Ол хүн менээ бызаалар кадарар үлүг онаашкан. Хойну
Балды чааскаан Узун-Каьтче үндүрө берген. Чинчи аалдап
келген даайын, күүйүн сагынганын чидирер дээш, оларнын
чанынга хүнзээр болган.

Инектерни саап доозупканда (бызаалар тудуп турган мен)
Балдының авазы чугаалай-дыр.

— Бызааларны дөө ол хөлчүтөш ындынче сүрүпкөш, өг-
ден көрүп олур, оглум. Шаашкактааш, өдекче халышпас
боорлар, сериин хүн-дүр. Инектер дем-не баалык ажа бер-
дилер.

Он сес бызааны челезинден салгаш, хөлчүгөш ындынга чедир сүргөш, элээн оожумнап оъттай бээрге, Балды сугже ап четтим.

Балдының авазы бир диле кескен сүт быштаан менче сунгаш, шайдан кудуп иш, оглум дээш, улуг чes хөнекче айытты.

Быштакты аянчыды доорап алгаш, кырынче шай кудуп алдым. Эжик халырт дээн соонда, элээн назы дөгүй берген кадай кирип келди. Ол кадайны бо аалга көрбээн кижн мен.

Балдының авазы шаажаң аякка шай куткаш, хөнээн кадайның баарынче чылдырып чыда, айтырды:

— Кайыын бээр келдиңер, угбам?

— Чаа, багай чадырымдан бээр элейтип келдим ийин, дунмам. Кара чаңгыс кызымны кижн кылып алза дээш, аксы-боксумче чем-даа ашпастады. Силер бүгүдеден белек-селек диленип чор мен ийин. Демги өгдe ашак дээрге хаайыпга-даа какпас. Уруум улаштыр башкы сургуулунче өөренир чүве. Чаш уруг өглээр деп чүнерил дээр-дир ийин. Кончуун көрөм, дунмам. Кудалар-биле дугурушкан аас бар болгай.

— Ындыг харын. Хүн дүштен эрте бээрге, чылыы чок. Кижн үезинден эрте бээрге, үне чок дижир болгай. Силерниң ол Чеченмааңар ам каш харлыг апарган чоор?

— Он бештиг апарган. Мындаа чаа дөрт чыл школазын дооскаш келди.

— Күдэвис оол чоп ары черде кижилиг чүве дижик, угбакым?

— Та, оозун кым билир боор ону! Кедизин бодап, шыдалдыг улуска-ла уруум берзе деп, чалбарып чоруур кадайдыр мен ийин. Уруум чанынга чорааш, улустуң артык-быжыын-даа көрүп чораай, ан-дииң көөрде, демги ашак аът-хөлүн-даа ачылап мунгай...

— Чеченмаа ынаар-дыр бе ынчаш, угбам?

— Ужур бар-ла хире. «Кыс апарган кижн кырган ада-иң кагбайн көр» деп, ээрежип-ле олулар кижн-дир мен ийин.

— Мен, бо Балдымны сургуулдатса дээш, иштим ийлеп олулар мен. Даай-авазы хоржок ышкажыл. Калган ачазының дедир суртаалы база бар. Оол боду аът-хөлге туралыг...

Бызаалар хөлче эглип келген оъттап чоруур боорга, дозуп каар дээш чоруутум.

* * *

Бир-ле аныяк эрниң кударанчыг ырлаан үнүнден үш дүн ортузунда отгуп келдим. Долгандыр чүү-даа көзүлбес — ка-

раңгы тамы дүвү-ле. Аът кулаа көзүлбес дүмбей дүн. Дем-ги-ле эр өткүт болгаш тода үн-биле база катап-ла бадырды:

Бо-ла¹ чылын эткен хектин

Боску дунук диведиве.

Бо-ла чылын бээр кыстын

Боду хозар диведиве.

Ол эрниц ырызы-даа, дүннүң караңгызы-даа Чеченмаа-га хамаарылгалыг ышкаш кылдыр бодай каапкаш, чаш чү-рээм шимирт диген.

Даштын өгдө эзирээннерниц ыры-шоору уламчылавы-шаан.

Хүннер дүннер-биле солчуп-ла турган. Балды-биле бир ак ааржыга дөмейлээр хойларывысты кадарбышаан бис.

Бир-ле хүн хойларывысты дүьчтедип кирип олурувус-та, Балдыдан айтырдым:

— Бо хойларның саны каш ирги?

— Та боларның шуптузун кым санай аар ону. Та беш чүс, та сес чүс — дээш, бетинде чораан хойлардан эгелеп:— Бирээ, ийи, үш... үжен — дээш,—Че, чоорул боларны, бөрү-чээннерни — деп кагды.

Кадарчының чымыжы Балды биле мени өңүктештирген. Хой кадарарывыста курут, өл ааржы-биле хүнезин кылып алып апарган бис.

Чаныксаанымдан шаг-шинээм үстүп турар апарган. Чеже болур боор, бажым дүгү улгады берген... Оода ону чүлүп бээр кижиде даа тывылбас.

Чодурааның адазы бар-даа болза, аалдың арткан-калган ажылы — паш тигеринге өйлежир — улуг айбыладыкчы-дыр дээрзин биле берген мен.

Чаныксай берген санымда-ла Чодурааның адазы-биле ажып келгеним дүдүскөктиг артче үр-ле көрүп тургулаар мен. Ол өйде сагыжымда улустун мындыг ырлары кирип келир:

Авазының төрүп берген

Адыр буду чок-ла эвес,

Алды дыттыг дөргүннерге

Аандан бээр чеде бээр мен.

Иезиниң төрүп берген

Ийи буду чок-ла эвес,

Ийи дыттыг дөргүннерге

Инчештен бээр чеде бээр мен...

Сагыжымның саймаараарын

Сакпак болгаш шыдаар-дыр ийин.

Сакпак алдын көөр болза,

Шаажандан сарыг-шокар.
Хөрээмейниң көвүдээнин
Көзүр болгаш шыдаар-ла-дыр.
Көзүр алдын көөр болза,
Хөөргеден көк-ле шокар...

Бир кижиниң чарылбас өңнүү дээрзин ыңчан ылап бил-
геним чадавас. Оон эгелээш-ле, кижилерниң ырлаан ырла-
рын сактып, доктаадып ап чоруур апарган мен.

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Өйт-сиген четчи берген. Ымыраа, сээктин шиилээн даа-
жы кулактарга уюк. Кежээлерде хөлчүгештиң чанынга кы-
лаштаттынмас, хүлчүктер тыылажыр.

Бир-ле дүшпте эзим эдээн одурту доруг аъттыг кижини
чортуп ор. Өөрээнимден чугаалаар чүве тыппайн, кадап каан
өргөн дег апарган тур мен. Сактырымга, чырык хүн, чаңгыс
мени эргеледип шонган, долгандыр турар ногаан эзим-арга—
бүгү бойдус бар-ла байлаа-биле мени куспактапкан ышкаш
болду.

Ачам чанымга чедип келгөш, бажымны суйбааш:

— Кандыг кадарчылап тур сен, оглум? Сени мында хе-
вээр деп чорумал кижиден дыңнааш, чедип келдим. Аваң-
ның сагынганы мырыңай хөлчөк — диди.

— Сээң-биле кады чанар мен але, ачай?

— Ынчанмайн канчаар. Чанар бис, оглум.

Өггө келгөш, ачам олурганнар-биле амыр-менди солуш-
каш, чыышкын баарында баскактаны аарак олуруп алды.

Ачамны бир-ле дугаар көрүп каан чүве дег, кайгап-ла
олур мен.

Кара чычыыдан даараан шыва тоннуг, кара даалымба
чүвүрлүг, орус майыктааштарлыг, бажының дүгүн газарты
чүлүдүп каапкан. Ачам үргүлчү дөңгүр чоруур кижини. Эрги
орус шляпа база кедип алган болду. Бо-ла бүгү идик-хеви
ачамны аныяксыдып, аян кирип чорууру илден.

Чүнүн-даа мурнунда Чинчиниң авазы шуугап үндү:

— Дарган-даа байыыр дей берип-тир. Идик-хевин көр-
бөс бе?

Чодурааның адазы таакпызының ыжын арт кырынга ыш-
каш кылдыр үрүп ора, ачамдан айтыра-дыр:

— Ам кайда ажылдап тур силер?

— Орустар-биле чугай өрттедип турдум. Суурже көжүп
кире бергөш, бызаңчылаза деп бодап чор мен. Уругларым-
даа сургуулдаар өйү келген. Боларымны эртем-сургуулга
өөредип алзымза, кедилиг болгай аан.

— Ындыг, ындыг. Силерниң ооңар чөп. Бис база уруувусту Ары черде даайынче ажырыптар боор бис.

— Бистин ында бир каш кижини колхоз тургузуп эгелээн. Мал-маганын, эт-херекселин каттыштыргаш, бир дем ажылдаар дижи берген-не улус-тур. Оларга каттышса база-ла эки. Ары, Улуг-Хем ол ынчаар чон шагда-ла колхозташкан дижи чүве-дир. Мээң кады ажылдап турганым орус эштер улуг Ленин башкының номналы ындыг, колхозка кир деп чагаан улус чүве.

Кадай олургаш:

— Дарган хонар ыйнаан. Хойтпакче дем чаа сүт кудуптувус. Кежээликтей шору апаарга, шурадып көөр-дүр — диди.

— Мен-даа ажырбас ийин. Бо оолду чедип алза дээш, далаштыг чораан кижини мен. Кырган кат-ием-биле таакпылашкаш, чанмас болзумза хоржок — деп, ачам удурланып кагды.

— Ынчаарга кайын боор, бажа — деп, Чодурааның адазы алаактырды.

— Демги Хам-Кадай силерниң черже чоруткаш, бажыбиле барды ийин бо. Сураа кайда чоруп тур моң? — деп, Чинчининиң авазы сонuurгай-дыр.

— Хам-Кадайны чогуур чер улузу, чон ортузунга хуурмак чорук тарадып, хамнап турган дээш тудуп аппаратан. Шийтирер кадай боор ийин ол.

— Кадай кижини база шиидер чүве бе?

— Арага бербээн дээш, бир өгнүң херээжен ээзинге «Дөңмээң кырынга төл олуртпас мен. Дөрүң бажынга эр олуртпас мен» деп кыжанып, чалчып турда, даргалар таваржы берген чүве эвеспе.

— Ооң-даа аяа долганы ол-дур ийин — деп, Чинчининиң адазы түннөп кагды.

— Ачай, мында «Чылбыга-Кадай» бар. Кырган-авам сугже баар орукта — деп чорумда:

— Ам чок, оглум — деп, Чинчининиң авазы ачамче караан баспышаан, чазамыктап кагды.

Ачамга ушкажыпкаш, кырган-авам сугже чоруп кагдым.

Баштайгы хүнде Балды-биле хой кадарган черимге келгөш, дегийт-ле «Чылбыга-Кадайның» олурган черинче көре бердивис. «Кадай» олурбушаан.

— Ачай, ачай! Ам-даа олур! Дүү ол көр даан. «Чылбыга-Кадай»-дыр — деп кышкырып-ла үндүм.

— Кадай? Чүү кадай?! — деп, ачам база девидексей берген ышкаш болду.

— Дуу өзен аксында олур.

— Аа. Эрги оваа-дыр ийин. Чыып каан даштар аан. Че-

де бергеш, көрээли харын. Демги хуурмак чүвелер ынча дидирлер бе?

— Ийе — дээш, Балдының тоолундан эгелээш, билген-көргенимни ачамга төөгүп бердим.

— Хөөкүй оглумну! Мындаа-ла келир чүвемни! Бо-дур, сени коргудуп турган «кадай» — дээш, хорум чанында чортуп келди.

Көөрүмге, ийи куу өргенде хөй-ле аът челиниң хылдары, янзы-бүрү пөстөр кескиндилери баглап каан тур.

Ачам аъдының ыдык челинден каш хылдар үзе сол алгаш, өргеннерниң бирээзинде баглап кагды.

— Ону чүге баглап каарың ол, ачай?

— Чоннуң чаңчылы-дыр ийин, оглум. Өзүп келгеш, бодуң биле бээр сен. Харын-даа бо овааның адаанда чүлөр барын, бо-ла чоок-кавы арга-сыннарның байлаан тывар эртемден-даа апарыңны канчап билир. Чүгле кызып өөрениринден хамааржыр-дыр ийин, оглум — деп, ачам чагыды.

Кызып өөренир мен деп иштимде даңгырагладым.

БЕШКИ ЭГЕ

Кырган-авамны көрбээнимден бээр чаңгыс-ла чыл эртсе-даа, шуут-ла буурул шуваганчы апарып-тыр. Бодум-даа өзүп келгеним ол ыйнаан.

Ажыг-шүжүглүг кижиге курт-кымыскаяк үези бир берге, оът-сиген үнер үе бир берге дижип кырганнарның чугаалажыр чугаазының утказын ынчан кайын билир ийик мен.

Ачам кара даалыңын үжээш, аксын бөөшкүннеп каан шил ужулгаш:

— Бетинерде, кат-ие — дээш сунду.

— Ойт, ойт даадым! — деп чоруй, кырган-авам шилди ийи холдап сегирип алды.

— Спирт деп орус арага-дыр ийин, кат-ией.

— Эренмаа угбам кай барганы ол, кырган-авай?

— Поок хайт. Дораан чедип келир, оглум. Каш хоюн көре берди. Акың Караш жакпаларын кезе берген. Мургу эккээри чадавас — дээш, пөс курунга бооп каан чораан борбак ак чигирни менээ ап берди.

Дашкаар үнүп келгеш, ыя ында, чаш хаактар аразында буга шазыңга баргаш, сугга көрдүнүп олур мен. Бажым дүгүнүң өскени хөлчөк. Дедир өггө маңнап келгеш:

— Бажымны чүлүп бээйт, ачай — дидим.

Кырган-ачамның баш чүлүдөр чидиг кестини-биле бажым дүгүн ачам ша-даа чедирбеди.

Кырган-авам ачамның эккеп берген арагазын элээн ижипкен болду.

— Ажырымчы куруяк! Оглумну хорум-хая-биле коргудуп, хоюн кадартып турганы ол-дур — деп кончуттунган олур.

Хамык чувени ачам чугаалап берген-дир деп билгеш, Эренмаа угбамның чоруткан уунче чоруптум. Тейжигеш кырынга үнүп кээримге, кырган-авам сугнуң каш өшкү, хок дазырашта оьттап чорлар.

— Эренмаа! Эренмаа угбай!— деп, кускуннадым.

— О-оой!— дээн, үн кызыл-хараганнар аразында дынналы-дыр.

— Кайда сэ-ээн?— деп база катап алгырдым.

— Мында мэ-ээн — дээш, Эренмаа кызыл хараганнар аразындан уштунуп келди. Уткуштур сыр кара маң-биле четтим.

— Кажан келдин? Чааскаан сен бе?— деп, угбам айтыра-дыр.

— Ачам-биле кады келдим. Кызыл-кадың хөйүн аа, угбай?— деп хой саар ыяш хуунчукче айытпышаан, магададым.

— Бо хараганнар аразында кызыл-кат эмгежок... Сени дөө аалдың уруу деп бодадым. Үнүң чүге чингелей бергени ол?

— Та, угбай.

Кежээ Караш акым база чедип келген. Какпазынга бир мөңделе чыткан.

Кырган-авам биле ачам «кызыл-дустаан» өгбемнин ажыын ажып, үр-ле олурдулар.

— Кырган-авам аңаа кыштаар бе, ачай?— деп айтыра-рымга:

— Чок, оглум. Күзүн өөвүс чанынга көжүрүп келир мен — деп, ачам чоргаарал-биле чугаалаар чораан.

АЛДЫГЫ ЭГЕ

Таварышкан ужуралдарымны кожа-хелбээ аалдарнын уругларынга болгаш угба-дуңмаларынга каш янзы кылдыр төөгүп каапкан мен. Кады сургуулче баар өөрүм-биле ойнап-хөглөп, кым кандыг кижини болурун бир хүн каш-даа катап хөөрежир бис.

Бир-ле кежээ өөвүс даштынга аъттыг кижини дүштү. Үне халып келгеш көөрүмге, Чинчинин Ары черде даайы Шулуу болду. Ай демдектиг шилги аъдын база-ла танып кагдым.

Өгге кирип кээримге, Шулуу шайлаан олур. Мени көрүп кааш:

— Турган аалынче баар сен бе? Сени сүрүп келдим — деп бо-ла!

— Чок. Барбас мен. «Чылбыга-Кадай» бар дидим.

— Сээн чорутканың соонда, ол «кадайны» бомбалап каапкан. Чоок-кавының арга-эзими чок. Өрттенип калган дивес сен бе — дей-дир.

— Өршээ дадайым. Чаш ажы-төлге ыңдыг чүвени чугаалааш чоор чүвөл! Япыыннар чуртун бомбалаан, чон кырылган чүве дивейикпе. Бак-ла чүве ыңай турзун!—деп, авам удурланды.

— Дайындан бак чүве кайда боор. Оолдуг кижичи оя сөглээр, кыстыг кижичи кыя сөглээр сөс-түр ийин ол — деп, ачам мындыг.

Шулуу чүгле бажын согаш кылып кагды.

— Чогум чүү дугайты чорууруңар ол?— деп, Шулуудан ачам айтырды.

— Докпак кадайның Чеченмаа дээр уруу дургуннай берген. Кожуун төвүңге чордум. Сураг чок ийин. Ары, Чадаана ашканы ол боор. Кудазы эртен болур деп турда, өртегге аътты мунупкаш, арлы берген төл-дүр ийин. Черже кире бергени-даа, дээрже үне бергени-даа билдинмес чүве-дир.

— Бээр дээн улузунга хөңнү чок уруг дижир чораан. Бижик-билиглиг уруглар эрги ёзунун элзидиинге кайын алзырыл аан. Башкы сургуулунче өөренир мен деп турган дижик. Ынаар чорупканы ол болгай аан — деп, ачам чоргаар чугаалады.

— Уруун кымга бээр деп турган кадай боор ол, дом?— деп, авам улашты.

— Чодурларның оглунга айтырган чүве-дир.

— Аа. Ол-ла оолду, хөөкүйнү. Энир чылын-на Ары черде күдээлеп тур мен деп шаап турар чүве ийик. Оозу бүтпээни ол чүве-дир аа?— деп, ачам чугаалай-дыр.

— Аът кырындан дүшпес, турамык, сырагар дээш, уруг ынавайн барган дээр чүве — деп, Шулуу өнемчиди.

— Амгы шагның аныяк өскени боттары шиитпирлээр. Бүдүүлүк, эрткен үе эвес, ыңдыг чугула айтырыгны уруунун чөпшээрели чокка шиитпирлеп болбас дээрзин кудашкыларның кайызы-даа билзе чогуур улус-тур ийин — деп, ачам түңнээрге, удурланыр кижичи чок болду.

Удаткан чок, ада-иемнің эвилең-ээлдек чагыг-сөзүн думчуумга кертип алгаш, кызып өөрениримни оларга аазааш, өөрүм-биле кады школаже чорупкан мен.

ЭПИЛОГ

Ары биле Өвүр талаларының ооргазы ышкаш, бедик арты ашкан соонда, «Волга» чүгүрүүңде кире берген куураннадып өр.

Хөй чылдар дургузунда аалымга ийи-ле катап чордум. Ол чоруурумда, колдуунда-ла далаш кадында.

Чайгы дыштанылгаларымны археологтар эдерип, келир үдеги мергежилимниң «сүүзүнүн» амзаарынга эрттирип турган мен.

Улузумнуң колхозу бо-ла болгай. Кырган ада-иемниң бажыны дөө ол. Колхозумнуң садчыгажы ногаан арыгжыгаш апарып-тыр. Теректерниң узап өскөн деп чүвезин аа!

Улузумну хөлзетпес дээш, уткуп алыңар деп телеграмма-даа чорутпаан мен.

Машина бажың чанынга тура дүжери билек, ачам үнүп келди. А ооң соонда авам, дунмаларым... Өөрүшкүнүн сөстери куттулуп турда, кожа бажыңнарның сонуургактары база-ла чыгып келдилер.

— А Дарганның оглу чедип келген ышкажыл — дижилери-даа бар.— Чевег, хөөр казар эртемде өөренип турар оол дижик — дээн, бир кадайның үнүп тода дыңнадым. Хая көрнүп кээримге, чамдык кадайлар суур ындында хөөрлер-же көөрлер болду.

Теппиже-ле оларга чүнү чугаалаар боор, бажыңче кирптим.

Кежээликтей бергенде мени сонуургаан кижилерниң саны-даа арбыдаан. Ол аразында кады өөренип чораан эш-өөрлерим база чыглы хонуп келгеннер. Доювус орту кирип, кижилер боттарының аразында хөөрежи бээрге, ачамдан айтырдым:

— «Чылбыга-Кадайны» улус каскан бе, ачай?

— Мурнадыпкан сен. Энир чылын-на казып каапканнар. Алдын-мөңгүн дээш, бурунгу эт-херекселдер тывылган дээр чораан.

— Чодурааның адазы, Чинчиниң авазы суглар кайдал?

— Ашак шагда-ла узун уйгузун удуй берген. Кырган-аванның соонда үр болбаан.

— Хам-Кадай база-ла «дываажаңыңче» хамнап кире берген...

Чинчиниң авазы дээрин Улукпаа кадай өлгөн кижилер «дөртөн тозунга» киржип каап, чым дээн чүведен чыда калбайн, «ийи көрнүр» мен деп мегеленип чоруп турар-ла-дыр. Аңаа бүзүрээр кижилер ам-даа бар деп бил.

Караш акың, Эренмаа угбаң суглар, бистер колхозувуста эки ажылдап, чурттап олур бис.

Ынчаарда, сээң-биле кады хөй кадарып турган Балды акың — хоочун чылгычы. Кызымак ажылы дээш Маскываа чоруй барды.

Дезе берген Чеченмаа дээр уруг алдарлыг башкы болган дээр чораан. Ары черде.

— Шулуу дээр ашак кайдал?

— Мыя мында. «Дидир-дидир» дажыыр, угааны чанган болдур ийин.

Үрде көрүшпээн адашкылар бистерниң чугаавысты чыылганнар улуг-ла үзе кирбедилер.

Ачам элээн боданып оргаш, чугаалай-дыр:

— Бо чүвеже-ле ханылавайн көр. Мооң кырынга чүгле чам үнер чоор. Кандыг-даа эртемниг кижиниң бажын чиир суг бо — дээш, мурнунда турган шилде водкаже айыткаш;— Мезил-оол ашактың оглу ышкаш апардың, кырган менден безин көпеек айтырган, үргүлчү бажы «аараан» чоруур — дей-дир.

— Таан-даа — деп кагдым.

Ачамның чагыының утказын-даа бодап, өрээлдиң ышканын-даа кончуг боорга, сывырлып үнүп келдим.

Тепке кырынга туруп алгаш, «Чылбыга-Кадайлыг» угже көрө бердим. Бөлүк кара булуттар самдар сарыг кидистер дег апаргылаан, үзе-чаза тарап турлар. Сактырымга, эргиниң артышкыннары самдар кара булуттар кылдыр хуула бергилээн, тарады көжүп тургулаанзыг болду...

— Чагыгларымны көрдүң бе, оглум — дээш, ачам ширленген адыштыг холун сунду. Ачамның холун эвес, а шылгалдалыг амыдыралды сегирип алган ышкаш болдум.

Биче-оол Ондар

ИЗИГ КААҢДА

Алды айны эргиледир чорук чорааш, Ийи-Дыт ховузун куду хап бадып ор мен. Хүннүң изии эмин эрттир: чангыс каът хөйлең өттүр чарын аразын оя чип турганзыг. Ховуда имиртилеңнээш чиргилчин турупкан, дунааргайы дендии. Ымыраа-сээк дээрге имилеме, аътка-даа, кижиге-даа халалыын канчаар ону. Бо чоокта кудайдан чангыс-даа дамды дүшпээн болгаш, ховунуң кыдыглары-даа, ыракта быйыргын шаттар-даа куду алгы-ла: часкы хар суу-биле шору шымырарып орган оът-көгү кааң-халыынга өрттенгеш, шагда-ла хадыр берген. Кижиниң бодал, сагыжы аартап, дүвүрөп келир.

Ынчалза-даа Хемчиктен чара казып үндүрген Ийи-Дыт бугазының унунда дистинишкен борбак талдарның, сулагай теректерниң болгаш кара-ногаан тарааларның барааны чаягаар-ла кижиниң караан өөртүп, сеткилин сергедип кээр.

Ортаакы Азиянын ийикпе Сахаранын элезинниг ховуларын-га аян-чорук кылган кижилер оазис көрүп каанда-ла ындыг чүве дээн.

Дыңзыг челиш-биле каккан ояр буга кыдынга доктаап, аъдымны суггарып, бодум-даа боостаага чедир чыккыладып алгаш, дыштанып серииттенири-биле тал хөлегезинге олुरुуп алдым.

Канчангаш-ла көөрүмге, ырак эвес терек дөзүндө ыш бурулай-дыр. Чааскаан борта ымыраа-биле месилдежип ора-рының орнунга, одаг ээзи-биле хөөрежир-дир дээш, аътта-ныпкан мен.

Мени ырактан-на эскерип кааш, аъды-хөлү хоя бээйин деп-ле бодаан боор, назы-хары дөгүй берген ашак кижиде баш удүр көскүлөңнөп, хөрээн ажыда каккыра каап, манап туру.

Амыр-менди солчуп, таакпылажыш, чугаалажып ор бис. Солун, парлалга дамчыштыр ат-сураан билир апарганым, «Хадыңныг» колхозтун мурнакчы суггатчызы Куулар Куш-каш-оол ашак ол болду. Солун кижиге сөгүр душ бооп ужуражып келгенимге өөрүп, чугаазын дыңнаарынга белеткенип, меде сигенни чыпшыр басып, эптештир олुरुуп алдым.

Кушкаш-оолдун бажы шуут агарып, додуккан арны шүглүжсөп келген хирезинде, хөрээниң делгеми, шыңганна-рының мөчөк-мачаа, салааларының улуг, чоону хөлчөк. Балыкчылар-ла кедер чоор оң, узун хончулуг резин сапыктарын хүннээректе сарыктыр салып каан чыдыр. Ашак хөйлөчөк, а чүвүрүнүн хончузун дискөк чедир даапкан болза-даа, ымыраа-сээкти-даа дүшке какпайн, үш даштан кылган ожуунга чалгыяк пажын тип, суун куткаш, аштап каан ак-балыктарны дүлүп, адаккыр, чииги аажок ажылдавышаан, мээң-биле чугааны бичии-даа үспейн турду.

Одагдан он базым хире черде сумундан кулактаан суг арыктар дамчып, баш тыртып орап кызыл-тас шөлүнчө чава бадып чыдыр. Сактырга, тараалар суксуну хангаш, амыраанын илередип, шиңейнчип тургулаан-даа ышкаш.

Чылдың кааң-халыын кадыгзымаарын болгаш колхозтун тараа, сигениниң байдалын чугаалажып олурувуста, Куш-каш-оол сактыышкынчө кирипти.

...Шаанда, дайын төнгөн чылын, база шак-ла мындыг изиг чай болган. Ынчаарда хуу ажылдыг улус боттарынын хире-шаа-биле бо Ийи-Дыг ховузунга эвээш-биче тараа тарыыр чүве болгай. Мен дөө өрү Борбак-Тал алаагынга бугадан чаа, доора сумун үндүрүп, ханы чооганы онгачалап кезжиргеш, куу дазырга бир шаң ажыг чиңге-тараа тарып каан мен. Чаа, бо ховунун хамык тараазы чүгле сөөм хире үнүп чоруй кадып эгелээн. Суггарар дээрге, буганың суу

чүглe дүвүндe дырылама, кулак дөзү-биле ажа албас. Чон шуут чөгенип калган.

Мен-даа чүү боор: демги чаа сумунум бүгү ховунун бажында чүве төлээде, буга суун бүрүнү-биле үзе боггаш, бичии тараамны ол чайын дөрт удаа суггардым он. Чаржын-чыг чоор: суг сумунну болгаш онгачаны дамчып, элээн терен кел-ле чыдар, а тарааже салыптарга, чиде-ле бээр. Та дунааргай дээрже бусталы бээр чүве, та онгаан черже сиңип чыдып бээри ол чүве.

Бир шаң ажыг тарааны үш-дөрт хонукта арай боорда суггарып турдум. Ынчаар кызып турумда-ла, тарааларнын мургуланган кулактары ала-чаягаар-ла саргарып орап де. Ынчалза-даа куду ховуга тараан эш-өөр көңгүс хол тутпайн үнүп турда, мен демги бичии черимден мүн-не амы чедер тарааны чулуп, бастырып алган болгай мен. А мындыг каанга алыскан тарааның алыс чемижи бичии, хору кончуг, колдуунда-ла хавык боор чүве чораан. Бистиң бо Ийи-Дыт ховузунга чүглe суггат ачызы-биле дүжүт ап болур чер бо — деп, сактыгышкынын дооскаш, ашак ам бо хүннер дугайын-че шилчип келди.

Бистиң колхоз тургустунган баштайгы чылдарында тракторлар-биле кур ховулар андарар дээш, Ийи-Дытты колдуунда каапкан турду. Чүү боор, кур ховуларын төнүксеп-даа, ириксеп-даа келбеспе. Ынчангаш Ийи-Дыттын эрги бугазын катап, мырыңай чаазы-биле кастырып алган. Биеэги хуу кижилернин оюн-делик аңгыстарын трактор-биле тудуштур тарып кааткан. Бо-дур, хөөрем кижини болза, ужу-кыдыынга карак четпес деп сөглөп болур тараалар хову-ховузу-биле чалгып чыдыр. А чаа буганы биеэгизинге деннээр-даа хуу чок-тур, көрдүң ыйнаан. Хем-дир ийин он. Шаанда болза, мал-маган-даа, аъттыг улус-даа дужа-келбиже кеже бээр чүве болгай. Ам көвүрүг чок черлеп ынаар дөрт буттуг амыган чеңгир-даа ужур чок. Ам көр даан, долгандыр суг четпес черлерде бүгү оът-сиген өрттенип, кадып турда, суг дегген черлер дүште чок көгерип, чечектелип чытканын! Ынчангаш колхозтун даргалары шынын тыпкан улус — мында суггарыкчыларны шуут быжыглап каан. Моон-биле үш чыл улаштыр ажылдап турарывыс ол. Шөлду каш кезекке үскеш, үлешкилеп алган бис. Мен ышкаш каш ашак бар, хөй кезинвис — аныяк оолдар. Олар база ол-бо участкарында чедип келгилээн, ажылдап турлар. Шаанда чаңгыс шаң тараа суггарып чадап турганымны сактып келгеш, мунгараар-даа, каттырар-даа-дыр мен. Суг мындыг элбекте, Ийи-Дыт ховузундан тараа чивезе, кайыын тараа алыр боор — дээш, Кушкаш-оол суг чайып чоруурунга белеткени берди.

Хүннүн изии ам-даа намдаваан. Ынчалза-даа буга-суннар кыдыглары-биле, сугаттыг тараалар аразы-биле баткан оруктап хап оарарымга, караам чырык, тыныжым хостуг болду.

ТАНЫЖЫЛГА

Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунуң зоотехния салбырын дооскаш, Мерген Даваалай «Хадыңныг» колхозка ажилдай берген.

Өске черге чаа келген зоотехниктиг онаашкан хүлээлгезинче бүрүнү-биле дүннүп, сүт-бараан фермаларының кижилери-биле, шары-молдурга кадарчылары-биле таныжып эгелээн. Аныяк назын, чедип алган тускай эртеминге хандыкшыл, ажил-херээнге харысалга турда чүү боор, Мерген ана хат-салгын дег шалыпкын хап турган.

Ийет, ону хат-салгынга дөмейлевес арга чок. Саннын шактар иштинде ооң бир аалдан өске аалга, фермадан суурга көстү кааптары удатпас-дүдетпес-даа. Эрткен оруунга ооң чүгле кожактыг мотоциклиниң доюлдурган доозуну ээргийиштелип чыдып калгылаар. Ортумак сынныг, тырың этханьныг, катгырымзаан эрес шырайлыг зоотехникти баштайла көргөн кижини ооң өде-чара дүргенин, шийтпирлиин дораан-на эскерип каап болур. Шынап-ла, ол бичиизинден-не ындыг чораан-даа.

Колхозтуң инекчилеринин барык шуптузу ай-даа четпейн ону бодунуң кижизи кылдыр көрүп, бажың-балгаттарынга күзелдиги-биле хүлээп ап, арга-сүмезин солчуп турар апарган.

Ынчалза-даа Мерген Даваалай үе-шагның дыка хөйүн суур чоогунда Дөргүн сүт-бараан фермазынга эрттирип турган дизе, хөөремчи чок. Ында, дора дээрге, үш чылдагаан бар. Бирээде, ажилдаарыга эптиг болзун дээш база бот-борзун кижини боорга, аңаа чурттаар бичини өрээлчигешти Дөргүн фермазының бажыннарының бирээзинден үндүрүп берген. Ийиде, ол фермада колхозтуң эң-не сүткүр инектери турар. Ажил-агый көргүзүглеринге ферманың онза ужурдузалыын барымдаалааш, олче кол кичээнгей салырын колхоз даргазы элдээрти чугаалап каан. Үште... Борга чугаа үшкү чылдагаанның дугайында болур төлээде, ону элээн делгереди тайылбырлааны эки боор.

Даваалай эң баштай фермага кежээки саалда үезинде чедип келген. Чурттаар өрээлинге чүү-хөөзүн кирип кааш, дораан-на саанчыларга барып, кижини бүрүзү-биле хол тутчуп мендилешпишаан, таныжып эгелээн.

Беш-алды хире саанчы-биле ужурашкаш, чадагай кажаа кыйыында калчан-шилги инектиң саанчызынга барган.

Саанчы ажылын тап-билээ дооскаш, бир холунга демир-хуунда сүдүн, бир холунга чавыс, төгерик сандайын тутпушаан, зоотехникче эргилип келген.

Ол саанчы хөлчок аныяк, он чеди — он сес хар үези кыс болган. Томаанныг, улуг кара карактарлыг, бажының дүгүн чылбыйтыр дырап, чаштай өөрээш, тейинде тырыккылай долгааш, чинге чуга аржыыл-биле журжай баглап алган; хүнге додуккан арны хүлүмзүрөөн шырайлыг, эът-ханы чедишкен, күдер-шыырак. Уруг хуунун черге сала соп кааш, адыжын ак халадының эдээнге чоткаш, Даваалай-биле мөндилешкен. Чылыг, чымчак салаалары-биле Даваалайның холун кадыш кылдыр туткаш, дыңналыр-дыңналбас үн-биле адын адаан:

— Сиилинмаа.

Оон сүттүг хуунун алгаш, чаа зоотехник-биле каш-даа бол сөс солушпайн, кажжа доразынга чыткан калчан-кара инекти тургузур ай дээш, саай берген. Уругнуң чүгле адын адаан хоюг үнүн дыңнааш, согун дег дурт-сынын магадап тура, Даваалай аңаа чүге келгенин утгупкан болган. Чо-наада-ла сөс дилеп, караан чивецнетпес боду, суг пактапкан ышкаш, аксын-даа ажытпаан.

Ооң баштай ужурашканы, элээн улгады берген, хөөремик саанчы — Чаймаа угбай хажызындан көрүп-ле турган боор он, ыткыры аажок алгырган:

— Ой, Сиилин, ол зоотехник-биле чугаалаш даан. Ажылың таныштыр!

Ынчалза-даа Сиилинмаа демир-хуунче шиг-шиг кылдыр улашкан сүтүн аянынг аялгазынга өпейлеткеш, угбайнын чугаазын дыңнаваан.

Даваалай ыңай кылаштааш, арткан саанчыларны эргип доозупкан. Оларның чамдызының аттарын орта-ла утгуп, салчап алган болза-даа Сиилинмааның ады болгаш арны зоотехниктин кулаанга сиңип, караанга чуруттунуп калган дег болган.

Орайтай бергенде ферманың кызыл-булуңунга кино үндүргөн. Даваалай үчөтчик-биле демнежип, кежээки саалданың түннелин кылып ора озалдааш, кино мырынай эгелей бергенде аңаа барган. Караңгыда артыкы одуругларның бирээзиниң кыдыында хос олут тыпкаш, олуруп алган.

Экранда чүү болуп турарын-даа орта көрүп четтикпейн чыда, ында-мында улустуң сымырашканын, бүдүү каттырышканын эскерип каан. Имиртинге карактары чаңчыгып, кожазынче көрүпкеш, Сиилинмааның чанында болганын чүгле ам билип каан.

— Чүү кино-дур, дунмам? — деп аяр айтырган.

— «Журавушка»— деп, уруг база сымыранып харыылаан.

— Четтирдим!— дээш, Даваалай бүгү-ле кичээнгейин мөөңнөп, бурунгаар үзейбишаан экранче кайгааш олурупкан.

Ынчалза-даа дөрбелчин ак пөсте янзы-бүрү чуруктар сүрүштүр шуужуп турда, Даваалай оларның аразында хол-баазын тып чадап, пат-ла орган.

— Кино үрде эгеледи бе, дунмам?— деп, кожазын база катап дүвүрөткөн.

— Дем-не.

Шаптык катпас дээш, Даваалай ам оон чүве айтырбас деп шиитпирлеп алган. Кинонуң кол шугумун ол демги хевээр тыппаан, ынчалза-даа бүгү-ле сагыш-сеткилин-даа, ийи караан-даа чанында Сиилиңмаадан ыратпаан. Ынчаалдыр, кино-даа көргенде чок, уруг-биле-даа чугаалашканда чок, Даваалай кежээни халас эрттирген. А орта ол хомудаваан, харын кандыг-ла бир өөрүшкү, аас-кежиинден хөрөк-чүрээ долуп, кызыл-булуңга мынчаар хонарынга-даа белен хире орган.

Ол баштайгы кежээден эгелээш-ле, Мерген Даваалай саанчылар аразынга барыксаар, чугаалажыксаар апарган. Политинформациялар, ыткыр номчулгалар кылыр, хана солун үндүрер дээш, саанчылар-биле кады турарының болдунар-ла аргаларын халас эрттирбейн турган. Аныяк зоотехниктин Дөргүн фермазынга хөй үе-шак чарыгдап турганының үшкү чылдагааны бо-дур.

Сиилиңмаа мындаагызы ышкаш дескелевейн, ооң айтырыгларынга допчузу-биле харыылап, чамдыкта маргыжа-даа бээр апарган. Ооң топтуг чугаалары, эпти-ле хүлүмзүрүй кааптар шырайы, томаанныг карактары, маажым аажычаны Даваалайның сеткилинде кыпкан отту улам хөрлээледип турган. «Дириг кадын көргөн эвес, көрзе-даа, Сиилиңмаага черле четпес боор» деп, ол чамдыкта бодангылаар.

Сиилиңмаа кежээки школаны эрткен чазын дооскан. Ынчангаш боду база алызындан идепкейлиг, анаа орбас сагыштыг болгаш, Даваалайның хөй-ниити ажылынга дузлаштырар, даяныр кижизи апарган.

Хүннер эрткен тудум аныяк кижилер улам таныжып, бодал-сагыжын билчип кел чыткан. Бир хүн Сиилиңмаа ийи эжи-биле кады Мергенниң өрээлинге келген. Бодап көөрге, ында кандыг-даа онза чүве чок болгу дег. Ылангыя көдээ суурларга, артында-ла фермага, кады-кожа кижилер бот-боттарының бажыннарынга чаңгыс хүн безин каш-даа киржир ышкакжык. А ол уругларның келгени Мергенге ана Хемчиктин суунуң дедир ага бергени-биле дөмей болган. Кы-

рынче изиг суг куттунупкан дег, дүвүрөп-ле үнгөн. Өрээлинде бар-ла ийи сандайын салгаш, оон чушкуузун дырбай каапкаш, уругларның бирээзин орунга саадаарынче чаалаан. Ынчалза-даа олар четтиргенин илереткеш, бут кырынга тура сөстөр солуккаш, чоруй барганнар.

А бир катап зоотехник өске малчыннар кыштагларынын септелге-дерилгезин хынап чорааш, ийи хонгаш, чанып келген. Бичии өрээлинче кирип ора, эжикке тура дүшкен. Бажыңны чугайлап, кылайтыр чуггаш, орун-дөжекте тазарты эдип каапкан болган. «Колхоз даргазы сөзүн ээлээн-не-дир. А чүге кижиге, чокта чугайладыр дарга боор? Дузалашкай эр-тик мен» деп бодап, тонун уштуп, чунгаш, аржыылын тудуп алган.

— Делегей-ле бо! — деп, чааскаан-даа бол, магадаанындан алгырыпкан.

Аржыылының хирленгенин көрүп тура-ла, хүннүн соңгаарладып, чугбайн келгенин сактып, ам арыг аржыыл-биле чоттунарга, артында хоюг ышкаш болган.

Ол аразында Чаймаа угбай эжиктен бакылааш:

— Бажыңың-даа тас-тыр бе? Сиилиңмаа сугларның чааннап турганы ол ышкажыл — деп ынчалган.

Даваалай харыылаар сөс тыппаан, чүгле өрээлиниң ханаларын база катап эргий көөрүңгө өйлөшкөн.

Кызыл-булунга «айтырыг-харыы кежээзи» эрттиргеш, ферманың улузу орай тараан. Сиилиңмаа биле Даваалай канчангаш-ла озалдап үнгеннер.

Сентябрьның ол кежээзиниң экизи-даа кончуг. Аяс дээрде тарады чажыпкан, а хар — оруунда бөле төп каан сылдыстар бот-боттарынынче карак басчып, имис чырыын черже саарып турган.

Даваалай Сиилиңмааның шенээнден сөлей тудуп алган. Уругнуң холу шала чырылыш дизе-даа, ушта тыртпаан. Харын дээрниң чырымалдарының дугайында астрономия кичээлдеринге дыннаан болгаш номнардан помчаан чүүлдерин хандыкшылды-биле чугаалап чораан. Оон хоюг үнүңгө таалавышаан, Даваалай чайгаар-ла олче улам синнигип, хенертен бодунче чыыра тырткаш, чаагындан ошкай каапкан.

Ол-ла карак чивеш аразында Сиилиңмаа холун ушта шөлгөш, Даваалайның чаагынынче чарс кылдыр алагадапкаш, бажыңынче углай караш дээн.

Зоотехник чаагын суйбап, көңгүс аймаарап, доора кижиге көрүп кааптайн дээш, чадаарда ынай-бээр шытыраңнагылаан. Аас-кежи бооп, өдекте тодуг инектерниң ышкыштаарындан, кегжениринден өске чүү-даа шимээн болган.

Чанып келгеш, бичии өрээлин долгандыр кылаштап, үүл-

гединиң утказын болгаш түңнелин тыварын оралдашса-даа, чадап каан.

Даартазында ферманың ажыл-амыдыралы мурнукузу хевээр уламчылавышаан. Чүгле Даваалай кижилерни көөргө, оларның шуптузунуң карактары ооң бодунче угланган, кыжырыксап турган ышкаш сагындырар болган.

Ынчалзажок кым-даа чектеп, чемелевейн турарыңга Даваалай кежээге чедир бүзүрөп алган. Ынчангаш Сиилинмаага, ооң ак сагыштыыңга амырап, ижин-кара чокка чугаалашкаш, оларның аразыңга болган чүүлдү тайылбырлажыр деп шийтпирлеп алган.

Ындыг эптиг үе манатпаан-даа. Кежээки саалда дооступ турда, Даваалай Сиилинмааның чаныңга келген. Оозу дүште-даа чок удур көрүп келгеш:

— Зоотехник хыналда кылып чор бе?— деп, хүлүмзүрүй аарак айтырган.

— Чок, анаа-ла — дээш, Даваалай база уругже чиге көргөш:— Дынзыг-ла алагададың аа — деп мынчалган.

— Эштиг кижиге чоп семедиң?

Даваалай сактырга, чер дешти берген дег болган. Ынчалза-даа бодун туттунгаш:

— Чугаалаан эвес сен — деп агартынган.

— Сен айтырбаан-на болгай сен—дээш, Сиилинмаа каттырыпкан.

— Ындыг-дыр — дээш, Даваалай уругнуң эктинге холун салгаш, уламчылаан.— Моон соңгаар бодап, туттунуп чораай мен аан. Кайда кижил ынчаш? Мен чоп эскербедим?

— Шеригде кижиге. Ам бир чыл болгаш чанып кээр. Кудавыска силерни чалаар бис харын.

Мерген Даваалайның бодалыңга Сиилинмаа улам чараш, улам угаанныг, улам шынчы, улам бүзүрөлдиг, улам ак сагыштыг кыс кылдыр чуруттунуп келген.

Четтирдим! Ыяап баар мен!— дээш, уругнуң холун дынзыдыр туткан.

«Хадынныг» колхозтун чаа аныяк зоотехниги ажылынче чүмү-биле дүннүп, хат-казыргы дег эстедип чоруп турар.

ГАНЫШПАС УЛУС

Автобустар доктаар черде кижилер-ле эндерик. Оларның аразында ыңай-бээр чорук чоруурлар-даа, үдээннер-даа, анаа аян-тээлээннер-даа бар. Далашкан, сүмөлөшкөн, каттырышкан, сагыш човаан, мунгагдаан — кандыг кижиге чок дээр.

Шоодай чүктээн Шыргалыг шуваганчы улус аразында эреңейнип, хөй хойда каттыжа берген дөтпезин дилээн ыш-каш, ол-бо шыпыраңайнып, кижилерни топтап көрүп чоруп турган. Чагы дөзүндө сымыражып чугаалашкан ийи аныяк уругнуң чанынга баргаш, адыжында саазынын көргүзүп, бир-ле чүве айтырган. Уруглар холу-биле имнеп, чаржалаш-тыр тайылбырлап берзе-даа, шуваганчы бүзүрөвээн ыш-каш, арай хөөн чок ыңай кылаштаан. Шляпалыг, кара плащтыг, портфель колдуктаан аныяк эрниң шенээнден тырткаш, ба-за-ла бодунуң айтырыын салган. Шляпаның ээзи эвилени аажок дыңнап, хөглүү-биле хөөрөп чугаалашкаш, чанынга тургузуп алган.

Шуваганчы шоодайны хөлегеге салгаш, дырышкак ха-ваанда бызыраып келген дерин чеңи-биле чоткаш, эринне-рин эмчиннедип, караан чивеңнедип, кижилерже арай сезиг-лелдиг көрүп турган. Дөңгүр бажын улуг хээлиг, кылын шо-кар аржыыл-биле шала шавый шыва каггаш, онуксап кал-ган ногаан дордум шыва тонун кызыл кур-биле салгара кур-жанып алган ол шуваганчы шоодайының аксындан тутпу-шаан, чежеге-даа манаарынга белен хевирлиг турган.

Автобус чедип келген. Шляпалыг кижини иткилешкен улус-че алгырган:

— Далашпаңар, ха-дунма! Бо кырганны эрттириптиңер! Хөөкүй шылаан боор.

Шуваганчы шоодайны чүктөй каапкаш, чайлап берген улустуң аразы-биле шалыпкыны сүргей эрткеш, автобусче кире берген. Мурнунда олуттарның бирээзинге олурупкаш, холунда биледин өрү көдүрө аарак, хостуу-биле улуг тын-ган. Ооң арнында өөрүшкү чайынналып, кожазынче хүлүм-зүрүп көрүп орган.

Кадыр дагларга кажалааткан, өскөн-төрээн чурту — Те-ректигде улус шүптү-ла ону Шыргалыг шуваганчы дижир. Ылаңгыя аныяктар ооң ындыг шолага канчап чедингенин-даа, чогуум шын адын-даа орта билбестер.

Ооң оолдары болгаш уруглары шагда-ла өгленип-баш-тангылааш, амыдырал аайы-биле ынаар-мынаар тос башка тарап чоруй баргылаан. Чүгле хеймер уруу-биле кады арт-кан. Ынчалза-даа оозу эңир чылын Кызылга институт доос-каш, тожу оол-биле доннажып алгаш, Тоора-Хемде барып чурттай берген.

Мындаа чаа уруундан чагаа алган. Кожазының сургуул оглу өөрөнгөн чаңы-биле үш удаа дыңналдыр номчуп бер-ген. Өг-бүлезинге чаа кижини немежир апарганын, ынчангаш бо чылын Теректиге чедип шыдавазын уруу дыңнаткаш, сени хөлчөк сактып, чоктап тур мен, канчап-чооп-даа чедип

кээп, менээ дуза-дөмөк бооп көр деп дилээн болган. Оон Теректигден үнгөш, Тожуга канчап чедерин тодаргайлап бижээш, «Оружка чорунда сеңээ дузалалтар эки кижилер черле турар-ла болгай» деп бүзүрелдii-биле бадыткаан болган.

Шыргалыг шуваганчы чагааны катап хавынга суккаш, сыртыының алдынга шыгжап алган. Төш чартыы сөөскен даңзасынга улай-уалй таакпылап, хөнөкте шайын катап-катап кудуп аартап орган.

Чеден хар чедип, мынча назылааже Шыргалыг шуваганчы ырак-узак чорук кылып, өске черлер көрүп чорбаан. Шагда-ла, үжен чылдар эгезинде, аар аараан оглун эмчиледип, кожуун төвү Чадаанага чангыс катап четкен, бо-ла. Шуваганчының бүгү-ле ажыл-амыдыралы Теректиг-биле холбашкан: кыш боорга, ооң хар-хөртүк ызырымас энгиме мээстеринге каш өшкүлери, сарлыктары-биле кыштап, чай боорга, ооң сериин, хөлөгелиг оймак-шыктарынга чайлап чораан. Қолхозка киргениниң соонда база-ла Теректиинге кодан өшкү кадарып, чоокка чедир-ле шору малчын диртип келген. Каш чылдар мурнунда, кады кыраан ирейи чорткан соонда, өшкүлерин өске кадарчаа дужаап бергеш, колхозтун пенсионери апарган.

Ынчалза-даа алыс ажылгыр, кежээ кырган анаа олурбаан. Теректигниң сүт-бараан фермазының аар-саар ажылдарынга шыдаар шаа-биле киржип, бодунуң кызымаа болгаш могавазы-биле улусту кайгадып келген.

Кыраан назынында кайда-чүде Тожу чуртунче кирерин сактып кээрге, аңаа коргунчуг апарган. Теректигден колхоз сууру, колхоз суурундан Чадаана, Чадаанадан Кызыл, Кызылдан Тожу чедерин бодаарга, ана чер-делегей кыдыы ыш-каш болган. Уруунуң бижээни дег, машиназы, автобузу ындыг амыр та таваржыр, та таварышпас. Кызылга баргаш, та кандыг черге, та канчап хонар чүве. Ужар-хемези та кайда турар чүвези, кырган кижини та алыр, та албас, та чедирер, та чедирбес чүвези... Чамдык кижилерниң ырак черлерге, улуг хоорайларга таварышканы коргунчуг болгаш чаржынчыг ужуралдарының дугайында улустан дыңнааны дамчыыр чугаалар болганчок-ла бодаттынып келгилээр. А самолётка олурупкаш, куш ышкаш ужударын сактып келгеш, бодунга чугаалаттыныпкан: «Машина-даа канчаар... Ужар-хеме-ле кончуг-дур. Тайга-сын ажарда, силгий-даа бээр чүве дижик».

Ынчалза-даа шуваганчының бодалындан чагааның сөстери үнмөстээн, бичии удумзурап бар чыда-ла, уруунуң оглун өпейлеп оар кылдыр дүжегилээр апарган.

Аптаразын ажыдып, ооң дүвүнде шыгжап каан ак алгы ааданны каш-даа чешкен. Ында уруунуң чажында кедип чо-

раан анай кежи чучаа болгаш бопуу бар. «Ээзинге боларны чедирип бээр шаглыг болза аа» кылдыр бодагылааш, караанда бүлденейнип келген чаштарны салаазы-биле чода тудуп алгылаар.

Үш хонганда фермадан сүт сөөрткен машинага олуруп-каш, колхоз суурунга чеде берген. Бызаңнап турар улуг оглу бажыңында болган. Авазы-биле мендилешкен дораан-на ол хүлүмзүрүй аарак чугаалаан:

— Авам ана аныжкый берип-тир. Тожу чуртунче доюлдуруп орап дивээн деп бе?

Шыргалыг шуваганчы оглунче каразынып көргөн. «Чагаалажып-чагаалажып алгаш, мени дем-биле быралаар дивээн бе болар» деп боданмышаан:

— Чачаа, ынаар чедер харыым кайдал, мээн — деп мынчалган.

Ынчалза-даа оглу:

— Канчап харык чок боорул? Улустун Москва безин четкеш кээри амыр, шаанда аалдар аразынга аргыжарындан белен апарган шаг ышкажыл. Чер көрүп кудаларың-биле таныжып алгаш, күзүн чанып кээр сен харын — дээш, алдыртпайн барган.

Шыргалыг шуваганчы кезек чөрүүлеп, ындыг-мындыг чылдагааннар какса-даа, адак соонда оглу-биле чөлшээр-жипкен. Уруун сагынганы, арга-сүмө кадыксааны ооң ынчаар шийтпирлениринге дөгүм болган.

Төрөктигде бажын-балгадын, каш өшкүлерин улуска чагып, сагыш човаар чүве чок кылдыр таарыштырып каар бооп азааш, Шыргалыг шуваганчыны оглу чагып-чагып, даартазында Чадаана баар машинага олуртупкан. Чедирип каар бооп азаан хирезинде, чамдыкта кижини бүрүзүнге таваржы бээри ышкаш, баш удур көрдүнмээн далаштыг даалга алгаш, чыдып калган. Шыргалыг шуваганчы, бир-тээ белткенип алган төлээде, шуудунга киргеш, хапкан. Ынчангаш ам Кызыл кирер автобуска таваржы бергени бо.

Чайгы хүн кудургайлап бар чытса-даа, хамык соңгаларны ажыдып кагза-даа, дунааргайы, довраксыг, бензинини аажок болган. Далажып, хөлзээш, бөгүн орта шайлаваан болгаш шуваганчы суксундан бергедеп чораан. Шилдерге куткулап алган шайын автобус манап тургаш, Чадаанага-ла төндүр ижипкенинге бүдүү хомудап, ынчалза-даа бодунун байдалын билдиртпес дээш, кызып чораан.

Шагаан-Арыг хоорайга келгеш, улус чемненири-биле үнүп эгелээн. Шыргалыг шуваганчы бирде дашкаар бакылап, бирде шоодайынче көрүп орда, кожазы чугаалаан:

— Барып шайлап алыылы че, кырган... Шоодайыңар аңаа чыткай-ла. Ону чүү чүктеп чоруур.

Столоваяга аыш-чемнин чагаай чыды думчукка айызап кээрге, чүгле суксап эвес, харын аштай бергенин Шыргалыг шуваяганчы билип каан. Ынчалза-даа коказынын:

— Кырган чүнү чагыдарыл?— деп айтырынын утказын арай боорда угаазылап:

— Шай-ла болза ажырбас ийин, оглум — дээн.

Столга манап орда, коказы каш удаа дажыглап тургаш, изиг мүн, хаарган эъттен эгелээш, стаканнарда сүттүг шайларга чедир эндерип эккелген.

Чемненген соонда автобуста улус омак кирип, кезээки сериинге амырап, катап хөөрежип эгелээн. Артыкы олуттарда уругларнын ыр-шоору улам кезээлеп үнгөн.

Шыргалыг шуваяганчы Улуг-Хем унунда чоруп көрбээн черлерин магазынын көргүлөп чорза-даа, дүвүрөнчиг, чигзиниглиг бодалдарга алзып, ниитиниң омак-хөглүүн-даа шоолуг сонуургавайн чораан.

Кызылга мырыңай дүне, он бир шак ажа бергенде келгеннер. Оттар чайнаан узун делгем кудумчулап, ары өө ышкаш, хөй чырык сонгаларлыг, даг дег бажынар аразы-биле хап ора, Шыргалыг шуваяганчы кайнаар-даа көөрге, чүгле чырыткыланыр болган. Чамдык черлерде харын кызыл болгаш ногаан-даа оттар көзүлгүлээр. Чер чуртундан үнерделе каразып чораан бодалдары улам дойлуп, шуваяганчы шуут муңгарап калган. «Сегиртирген аң-даа, туруглаан өшкү-даа менден дээр боор» деп боданып чорда хенертен коказы айтырган:

— Кызылда уруг-дарыыңар, дөргүл-төрелиңер бар ыйнаан ала, кырган?

Мында бир дугаар келгенин, дөргүл-төрелдери бар-даа болза, бажың-балгадын тыппазын, а алызында Тожу кирер дээнин Шыргалыг шуваяганчы далаш-биле төөгүп берген.

Кожазы кичээнгейлиг дыңнааш, сагыш човап чугаалаан:

— Мээң бажыңымга барып хонуп алыңар. Ырак эвес чүве. Эртең эртежик аэропортка чедирип каар мен.

— Ынчаайн харын, оглум — дээш, Шыргалыг шуваяганчы амырай берген. Даштын дүне эвес, хүндүс дег, а боду Кызылда эвес, Теректинде дег сагындырып келген.

Кожазынын адын-сывын, албан-дужаалын айтырар чазып кээп-кээп, соксап каан. Хамык ужур ында эвес, а аныяк оолдун чагаай сеткилдий чагаар-ла иле ышкажыл деп бодан. Уруунун чагаазында «сеңээ дузалажыр эки кижилер черле турар-ла болгай» дээнин сактып, автобуста улусту долгандыр көөрге, дөгези-ле эргим, чоок ышкаш болган.

КОНЦЕРТКЕ

Колхоз клувунуң чырынга ана карак чылчырыктаар. А ооң чылыынга база чыылганнарның хөйүнге кижича чаагаарла изирниги келир. Даштын киткеп турар кышкы сооктуда уттулар. Кижилер ыт-шимээнин шеглеп, аразында безин аяар чугаалажып олургулаан. Ынчангаш бир-ле онза, хүндүткелдиг аян-эзулал болур дээн ышкаш сагындырар болган.

Мурнуку одуругда дистиништир саадапкан улус аразында Барыңмаа кыргай-авай бүшкүйүпкен орган. Колхозтун чаа клувунга ооң эң баштай-ла баш сукканы бо. Бүгү-ле чүвөлөрүнчү чаражын, сонуурганчыын, чырык чаагайын ооң элдесинип, магадап органының чылдагааны харын ында. Кырган-ава шаанда, шала аныяк чоруур үезинде, аалдар даштында чадагай черлерге концерт көргүскен улусту ийиүш удаа көргени шын-на. Ынчаарга, чүге ийик, оларның оюнундан ол онза чүве тыппаан болгаш сөөлзүреди концертши болур диккен болза, кандыг-бир чылдагаан тырттынып, көрбээн эвес ай дээш, ынавас болганындан бээр үр апарган. Бөгүн харын «бистиң ойнаарывысты көр» деп ээрешкен элээди кыстарның күткүлүңге-даа алзып, улустуң аажок мактап турары чаа клубту-даа көрүксеп, Барыңмаа кырган-авай мында моорлап келген.

Хенертен хөгжүм ойнап эгелээн. Мурнундан-даа, хажыларын-даа төктүп турары билдинмес, чооннуг-чиңгелиг, узуннуг-кыскалыг, кангырааш-шыңгырааш үннөр оон-моон куттулуп, улам дыңзып кел чытса-чытса, чоорту чангыс чурумга чагыртып, бир-ле аялганы бадырып турган. Улустуң мурнунда хананы кежилдир, дээвиірден шалага чедир херип каан өкпөң көжеге ийи хажызынче чылып, ажыттынза-ла, арай бедидип каан черде кижилер көстүп келген. Олурарлары-даа, турарлары-даа бар. Холунда туткан, аксында үрген хер-хөрексели мырыңай тос чүүл. Оларның ыт-даажы шуут чиртилээр, бирде-бирде дүвүрөнчиг-даа.

Өске ойнакчылар элчип-селчип, ырлап-шүлүктөп турганнар. Көрүкчүлөрүнчү часкаан адыштарының даажы кулакты уюкталдырып, клубту долуп, ында-мында ыткыр алгылар-даа үнгүлээр болган.

«Чоп-даа кончуг сонуургаарлар ирги?» деп кырган-ава бодангылаан-даа. Ажы-биле чугаалаарга, чамдык көргүзүглөр ооң сагыжынга кирбес, а дүрген чугаалар ындында-ла кадыг кулакка орта дыңналбас, ынчангаш ужуру эки билдинмес болгулаан. «Бажыңга анаа-ла шайлап орбас, бо ажы-төлдүң аайынга чүге-ле кире бердим ыңай. Көрүп, дың-

нап-даа алгаш, чүнү чедип алыр мен ай» деп бодунга чөгенген-даа.

Ойнакчылар бир солушкан соонда, кырган-авамның дынап мага ханганы-даа ышкаш аялга чаңгыланып эгелээн.

Богда-ла бо! Он шаа бир-ыяң кыстар ол-бо чарыктан уурук-суурук киргилээш, самнап эгелезе-ле, чүң ыйнаан! Кырган-ава сандайынга бүдүү өндөйип, бурунгаар үзейип, ойнаан уругларның айы-биле чаягаар-ла чайганы бергенин боду-даа билбейн барган.

Шупту-ла ак шыва тоннарлыг, ногаан-ногаан курларлыг, ак-көк аржыылдар туткулаан кыстар аялганың аайын эдертир ээлдек-чымчак, аай-дедир самнап турда, салгынга аатынган часкы анай-хаактар-ла, саглалчыннаан чаш шеттер-ле.

Кырган-аваның дем чаа-ла чалгаарап органы чүлгүпкен дег арлып, харын-даа угаанының ырак дүвүнден бодунун аныяк чораан шаан иштинде коптарып эгелээн.

...Оон бээр алдан ажыг чыл эрткен-дир. Хемчиктин шынаазынга ачылыг час аалдап келген. Арыгларның ыяштары ногаан-чайт кылдыр каастанып, шиметтинипкен. Алдыы, үсгүү аалдарның каш хойларын доскан кадарчы уруглары Борбак-Чыраа алаагынга чыгылып келгилээр ийик. Бир түү каас-шиник, торгу-чыгычы хеп-сын чок-даа бол, хып дээн чалы назын кыңчыктырбайн баар-ла туржук!

Талдарның анай-хаактарын шылбазы-биле сывыра тырткылааш, көжегелерге чоолбуарты өрүгүлээш, холдарындан четтинчип, кожамыктап ырлажы бээрге, одарда эвээш малмаган таалап дыңнааш туруптар ышкакжык. Хажызыынче ушта чүгүргеш, ойнаан өөрүн көөрге, хамык бойдус дирлип, кады самнап турган ышкаш-ла болгай. Хой кадарган азы чылгы сураглаан оолдар халдып келгеш, дээригледир шапкылажып, чамдыкта кады хөглей бээрге, хөөкүй чүрек чымырткайнып келгилээр ийик!

Ойнун, чиктин өңүн киирер.

Огаан чечек онган эвес.

Оолдун, кыстың хөңнүн өөртүр

Ойнум, каткым төнгөн эвес.

Кыйыг, чиктин өнүн чазаар

Кызыл чечек онган эвес.

Кыстың, оолдун хөңнүн өөртүр

Кыйым каткым төнгөн эвес —

дижип, ырлажып чораанын, кады ойнап өскөн эш-өөрүн сактып, кырган-ава хүлүмзүрүп орган.

Танцылаан кыстар Барыңмаа кырган-авайның хөмүрленип өжүп бар чыдар көс ышкаш хөрээн кургаг тос-биле

өзөктөп, хөрлээледипкен дег болган. Концерт төнгүжө каш-
даа ойнакчылар олчуп-солчуп турда, ооң арнында хүлүмзү-
рүг демги хөвээр читпээн. Ол харын чаа көргүзүг бүрүзүн
улам сонуургал-биле көрүп, ам чүү болур ирги дээш, чет-
тикпейн манап олар апарган. Оюн бүрүзү-ле ооң сеткилин
хайындырып, бодунуң эрткен чуртталгазын болгаш амгы
аныяктарның аас-кежиктиин деңнештирип бодаарынче ал-
бадап турган. Бодалдарының ужу бодунуң оолдар, кыстары-
ның уругларынга болгаш оларның уругларынга безин адаар-
галды өөскүдүп келгилээр болган.

Ынчалза-даа чырык черниң кырынга изин базар, чуртун
гудар кижилери барын, оларның амгы болгаш келир үези
ажык болгаш чырыын бодап кээрге, демги бичии адааргал
өөнделевейн өжүп турган.

Ам-даа көргүссүннер деп күзөп орган кырган-аваның
сеткилинге чөрүштүр, концерт төнүп калган. Чон дашкаар
шуужуп эгелээн.

Барыңмаа кырган-авай, аартаан шайы суксунунга чет-
пейн барган-даа ышкаш сценаже катап-катап хая көрүнмү-
шаан, мөөң улус-биле кады үнүпкен. Бир-ле хуулгаазын
күш ону аныяксыдып, даван-даяа кашпагай, адак-бышкаа
чиигей-даа берген дег, демги-ле хүлүмзүрүү олчаан чанып
орган.

Чонаада-ла карак чажын сыыладып кээр, киткээн жыш-
кы соок безин кырганны оюп, дескелеп турган ышкаш бол-
ган.

Монгуш Өлчөй-оол

ХӨӨРЭЭРНИҢ ЧУГААЛАРЫ

ЭМ-ДОМ МЫЙЫС

Бо удаада Хөөрээр ирей-биле анаа-ла аап-саап чүвелер
дугайында чугаалажып олурдуvus. Оом биеэги-ле сөөскен
даңзазын салыр эвес, ында-хаая шыг-шыг кылдыр хайыла-
ды соруп каап, ол-бо черлерде албан-ажыл, амыдырал-чурт-
талгазының аайы-биле тарап чоруй баргылаан уруг-дарыын
безин арттырбайн таалап чугаалап олурду. Ооң кадында,
хенертен чырыктарын чырташ кылдыр хүлүмзүрүү каапкаш.
мынча дей-дир:

— Хоптак сеткил биле улуг тура кажан-даа өөнделеп
чорбаан але, оол?

Мээн харыылаарымны-даа манавайн, боду-ла уламчылай берди:

— Ындыг харын, кажан-даа өөнделеп чорбаан... Ынчаар-да бичии-ле болгай мен, анчы-меңчи ат-сураам-даа үнмээн, ол талазы-биле билир чүвем-даа чок турган боор ынчаш, оол.

Бир чайын даайым ашак албан-биле меңээ келгеш:

— Сыннап көөр бис бе? Оларың дээрге бо Чаа-Хөл бажында эндерик-ле болгай, ана төвелер дег апаргылаан, өөр-өөр кылаштажып чорлар ыйнаан. Бо үеде мыйыстың үнели аажок болгай, эм-дом болур чүве болбазыкпе. Саткылапкаш, идик-хеп, ижер-чиирден тып алыылы!— деп, кижим мындыг.

Мен дээрге, бичии тенек чүвөң, амырай берген-не болгай мен: авам, ачамга үш-дөрт хонуктуң күш-хүнезинин кылдырып алгаш, анчы даайымга ушкажыпкаш чорупкан мындыг мен. Оода чадаарда боо-моңгулуг эвес мен, даайымның мени чоору ол кижин ыйнаан ынчаш. Тайга черге берге болгай, эшсингени-ле ол боор оң.

Чай шагның ындыг изиг үезинде сыннар сээк-маастыг иштик черге турбайн, тайганың шыпшык бажынче серииттенип үнө бээрин ынчаарда билип алган мен. Чаа-Хөл бажының ховуларлыг, хорумнарлыг кырынга мүн-не бир хонганывыстың кежээзинде чеде бергенивис ол.

— Ам удуур херек. Дарта даң бажында одар көөр бис, хөлээнниг чери бо-ла болгай, чээн — деп, даайым ындыг.

Мындыг черге, мындыг өйде уйгу кайын келир боор ийик, андарлып-дүндерлип чыда хондум. А даайым чүнү-даа билер атчок дыргырадыр хаарыктап-ла чыдар де...

Чайгы даң дурту кайын саадаар, чаа-ла чер чырып кел чорда, чоруптувус. Даайым дээрге идиктерин ужулгаш астыпкан, мээн ырак мурнумда шала, күдүйүпкөн харанып чор. Бир хорумдан харал бар чоруй кижим дораан-на чавызаш кылынгаш, мени бодунче имней-дир:

— Кончуг чүвелериң дөө ол турлар көр, чээн.

Даайымның хараан черинден харай бээримге, мырыңай-ла он беш базым хире ыйгылак шыкта медээжок улуг ийи сыын бо таваар оыттап тур ийин моң! Демги ол үнелиг эм-дом мыйыстарын суг көөрүмге, өөвүстүң хараапчазы безин хензиг чүве апаар чорааныгай... Дегийт-ле чавызаш кылынгаш:

— Дүрген-не боолап көр, даай, хайыран эм-дом мыйыстар чоруй баарыйна — деп девидеп сымыраны кааптым.

Даайым мээн аайым-биле узун кара боозун топтап шыгаап чыда, меңче көрнүп келди:

— Кайызының мыйызы улуг-дур көрүп көрөм, чээн.

Мен кезек көрүп-көрүп далаштырдым:

— Дөө ол он талазындаазын чаа беривит, даай. Оон мыйызы шырак-ла өртекке чедер эвеспе...

База катап шыгаап бар чоруй, айтыра-дыр:

— Ол мыйысты каяа садыптар улус боор бис, чээн, манчы-кыдатка аппаратчысы эки ирги бе, орустуу эки ирги бе?

— Канчаар алырын айтырып чорааш болгай бис аан, даай!— деп, сымырандым.

Даайым мээң-биле чөпшээрэжип, бажын согаш кылгаш, катап-ла шыгаап бар чоруй, көк көжээ дег, шимчеш кын-майн, караан алараңнадып олур де! Чүү болган чоор дээш демги сыыннарывысче топтап көре бээримге, оларың кайда дээр сен: айлык черде куштадып бар чыдырлар ийин моң.

...Даайым биле мээң хоптак болгаш хоозун «хуралдаа-высты» дыңнаары оларга солун эвес, анчыг болду ыйнаан але. Идик-хеп, ижер-чиир садып алыр үнелиг эм-дом мыйыс эккээр эрлер кайда боор ийик, ботгарывыс харын мөлдүк-калдык келген-дир бис.

ЧАЗАП КААН АЗЫГЛАР

Чеже-даа ат-сураглыг аңчы болзумза, боо чүктээш,— ан-мен кырар дээним ол эвес болдур ийин, оол. Төрээн чериниң арыг-чаагай агаарын тынып, каас-чараш бойдузун магадап, ында көрбээн, билбээн чүвелерин танып ап чоруурга кайы хире эки ийик! Амгы шагның оолдар, кыстары харын шын кылып чоруурлар болдур ийин: оларның чамдыктары дыштаныр үелерин чогуум-на ынчаар эртирип чоруур боорга, аажок ханып чоруур кижини мен. Эң ылаңгыя, чай шагда ындыг кезимел аян-чоруктуң магалыын кандыг дээрил аан...

Ол үеде бодумдан кажан-даа чарылбас апарган кош-дүүргемни чүктээш, паш-савам алгаш, базыпкан мен. Салымным хөлчөк боорга, ынчанганы-ла ол боор— арга-арыг кадарып-карактаар албан-дужаалдыг апарган үем-не болгай.

Кайыже-даа углаарга ужу-кыды тынүп болбас элегер көк эзимнер, оларның шагда-ла менээ билдинтир, таныш кокпалары-биле дамай тояп чор мен. Ынаар эликтер-даа чаржалаштыр огуржурлар: бодавыже мээң шимээними дуюпкан болгайлар аан. Мырынай-ла кыдымдан өле-көк койгун-даа тура халып чой баар... А ырак эвесе кускун эде бээрге, сырбаш кыннып, тура дүштүм: бо кулугур анаа-ла хөлүндө эдер эвес, бир черде сек билип алган-дыр деп бодааш, уунче базып кагдым деден, оол. Шынап-ла ийи чүс базым кылаштаалак чорааш, чиге-ле кырынга кээп-тир мен: мурнумда терең сиген аразында кызылзымаар болгаш шокар тооргу тырлы берген чыдыр. Суйбап көөрүмге, өлген-

ден бээр үр болбаан-даа ышкаш — эът-кежи безин чылыг хевээр. Быктынче ок кирген балыгны эскердим, ынчанмайн аан: анаа боду кайын өлүп каар чүве деп, бир-ле өөдежок хей балыглап кааны ол ыйнаан. Ирип-чыдаан эвес, черге канчап кааптар боор — чүктеп алгаш чоруптум.

Элээн үр чоруп-чоруп, бир-ле ындыг билдинмес одагга таваржып келдим де, дуңмакым. Одаг ээн, ынчалза-даа ээзи дедир чедип кээр деп чүве илден: одагның быйыргын көстери ам-даа өшпээн, азып каан пажы-даа долбас шайы-биле хевээр тур. Чүктеп алган тооргумну дүжүрүп салып кааш, элээн-не үр көрүп тур мен: кыс тооргу болду, чаражын кандыг дээр! Кыс тооргу... А эр тооргу ийи сүвүр-сүвүр азыгларлыг-ла болур болгай деп бодап тура, сырбаш кылындым. Ийет аан, база-ла хөлчок тывынгыр бодалым мырыңай-ла мээмге чык дээнинден сырбаш кылынганым ол болбазыкпе, күжүр кайгалым. Кургаг шиви чартылары тып алгаш, ийи азыгларны аажок дөмейлей, аажок хоюглап чазагылап алдым эвеспе. Шиви ыяжы аажок аккыр боор чүве болгай. Демги чазап алган азыгларымны тооргунуң ийи чырыктарынга кадагылап кагдым де. Кыс тооргум — азыгларлыг эр тооргу кылдыр хуула бергенинге амыраанымны канчаарыл аан!

Тооргуну одаг чанынга каапкаш, бодум чоогунда шырыш аразынга чыдып алдым. Чүү шаг болганда будук дызырайдыр. Көстүп келзе-ле — безерек октуг боо чүктээн танывазым кижиде. Тооргунуң чанынга тура дүшкеш, кезек ангадай берген тур он. Оон орталанып келгени-ле ол боор — өрүкүду дилегзинип көргүлей-дир. Кым-даа чок боорга, амырап тейлегиледи оң:

— Өршээ хайыракан! Оран-таңды ээ көргени ол-дур але. Хүндүс боолап турган тооргум бо ышкажыл! Барып-барып одагга кээп өлүр кандыг кончуг аайлыг чоор?— дигилээш, андара-дүндере тырткылап тура, демги азыгларны көрүп кааш, шуут-ла алгыра каапты:

— Бурганым, авыра-а! Чүү деп кончуг аас-кежи тавараан амытан боор мен: болур дооста эр тооргу хайырлаан ышкажыл, азыгларын көрбөспө. Тооргу хини аажок үнелиг эм болур болгаш өртээ медээжок чүве болгай, ынчап байырым ол чоор бе?!— суг-суг дээш, кижим чугааланып-чугааланып тейлеп-ле турар дивес сен бе.

Чүрээ багай бараскан боор бе деп сезинмишаан, чеже чыдар боор, шырыштан үнүп келдим. Мени көрүп кааш, кортканындан демгимниң карактары уштунгулай бер часкан чоор!..

Куурумчу төтчеглекчини ынчаар тудуп, өчүткөш, чогуур албан черинге дужаап берген болгай мен, оол.

ЫЯШ БӨӨШКҮН

Бөгүн Хөөрээр ирейниң ындазында хөглүү аажок. Эргижирей берген орус эзер салып алган, оон колун, чиримин септээн олуруп тур.

— Чок, оол, улус айбызын чоор ийик мен. Бодумга база херек-ле болгай. Машина-балгат чеже-даа хөй болза, аът база херек болдур ийин. Кырган-даа болзумза, чудуруумну чудук алдында суккан эвес мен, каш хонуктан тайга үнер бодап олур мен.

Ирей кезек таакпылап олур, уламчылай-дыр:

— Ээ, дунмам, аъттың ажыглалдан үнүп, херек чок апаары ам-даа талыгыр ырак болгай аан... Ийет, чычаанныгда база эки-ле чүве чораан!

Бир катап кыштын кончуг соок үезинде мээң бажыцымга шала эргижий берген чиик машиналыг улус келгеш, ээрежи бердилер:

— Төп хоорайывыстан келген улус бис. Хөөрээр акый. Бо черде силерге чедер анчы чок дижир чүве-дир. Биске бир мыйгактын көнгүс үрөлбээн болгаш тулуптай союп каан кежи херек ийин: дириг боду олчаан кылдыр хептээш, музейге тургузар сорулгалыг чүве, дузалап көөр силер бе?

— Бир дириг мыйгак биле элээн каш торлаалар болза улам эки дийин — деп, ында бирээзи арай идегел чок немепп калды.

— Мыйгак кежи тулуп ыяап-ла болур, даргалар. А диригге тудар чүвелер бо мөрүде арай-ла кандыг болду — деп, шын-на сеткилимден харыыладым.

Ынчангаш, даргаларның чиик машиназының эң-не хүндүлүг черинге саадаптым оң. Тайга эдээ чер болгаш-ла ындыг боор — Ооругнуң тараа ховузунга мыйгактар бо-ла кирип келген оъттап чоргулаар чер чүве. Чолаачыны олче чоруптарын дужаадым. (Хамык эргени менээ тыпсып каан. болганда дужаап чорбайн канчаар ийик мен але, оол?)

Ооруг ховузунга келиривиске, шынап-ла бир өөр мыйгактар, тоштар дөө-ле кандыг-даа сезиг албаан хире турлар-ла!

Өөрүмге сүмеледим:

— Мыйгак кежи тулуп кай баар ол, даргалар, ону даштыргаш чоор. Харын дириг мыйгакты тударын оралдажып көөр-дүр.

— Канчаар оралдажырыл ынчаш, эш Хөөрээр? — деп, бирээзи ылавылай-дыр.

— Бо чиик машинаның херээ чүү деп? Ана хат-салгын дег дүрген эт ышкажыл бо!

Машинаның кырын чадагайлаткаш, кажан-даа чарлып көрбээн сарыг сыдымымны туткаш, олуруптум.

Бөлүк мыйгактарга чоокшулап чорувуста, олар эзим кайы сен дээш кылайтып-ла кагдылар. Чолаачыже алгырдым:

— Эрте халыткаш, дозар херек! Эзимге четсе алдырбайн барганы ол!

Мыйгактарның таптыг-ла дужунга чорувуста, машинавыстың бир талакы дугуйлары оңгарже кире бергенинден ийлендир барып дүштү. Чолаачы-биле ийилээн шымны берген хөртүүвүстен тура халчып жээривиске, маңнажып бар чораан мыйгактарның бирээзи ынаар калбаш диди де!

Машинавыс канчанмаан-даа боорга (анаа ийлени берген чүве кайын ажыраар ийик), демги ол хөлүнде-ле барып дүшкөн мыйгакче маңнажып кагдывыс — шимчеш дивейн чыдар мындыг. Пат аайын тыппайн, шинчилей көрүп-ле тур бис. Хенертен чолаачым чугааланы берди:

— Машинамның суг кудар чериниң бөөшкүнү канчап мында чедип келгени ол?!— деп, борбак ыяш тудуп алган кайгап тур.

Ол аразында калбара берген чыткан мыйгаавыс тура халып олурда баглай шаап алдывыс! Мындыг чүве бооп-тур: ырак черге үр болгаш хөлчөк дүрген халдып турганывыстан машинаның суу аажок хайнып чораан, а ийлендир барып дүжери билек, демги чазааш суп каан ыяш бөөшкүн ушта халааш, мыйгактың таптыг-ла кулак дажынче деггени ол чүве ышкажыл!..

Боттарывыс бо чоруктуң дугайын элээн үр изиг-изиг хөөрежип алгаш, машинавыска чедип кээривиске, ооң соңгу олдунда чээрби шаа бора торлаалар бөкперлежи берген олурлар деден! Чыккылама соокка шыдашпайн, бистин чогувусту ажыглап ээлеп алганнары ол ышкажыл.

Чиик чычаанывысты тургузу иткеш, чурумчудуп алдывыс. Элдеп-ле аайлыг таварылгалар тургулаар аа?!

чылыг хол

Ирей-биле чугаавыс үстүр эвес. Ынчаарда Чаа-Хөл өрү— Сайлыг-Хем эзиминге сыгыр-октуг тудуп алгаш, аңнаан кижини өттүнүп тояап чораанымны; мырыңай-ла он базым черге мажаалайга канчап таваржы бергенимни; ол амытан билбээнде канчаар чаштынып чоруй барганымны бирден бирээ чокка төндүр чугаалаалак олурумда, Хөөрээр ирей үзе кирип айтыра-дыр:

— Өг дег кара чүве болду дидир сен бе?

— Ийе, акый. Сыгыр-октуг-биле канчап аалдаар боор ону, медээжок чүве чорбады бел..

Кижимниң тоор чүвези чок мынча дей-дир:

— Шынап-ла шору улуг чүве көрген-дир сен але, оол. Ынчалза-даа, сени-даа ынай, оон коргуп! Көөрге ындыг дүр-зүнчүг, анаа чораанда оон чааш амытан чок чоор. Харын-даа сээң бодундан дезип, чаштынып чоруур-ла болгай. Мен таварышкан боорум кай! Оон-даа улуг иргектин чылыг холун тудуп чораан болдур мен ийин.

Бир катап Башкы-Адыр эзиминге, хүнзедир диңнеп келгеш, уур шаамче олча-омактыг чоруп олурган мен. Ынчаар-да кидин-не аажок сооп эгелеп турган чүве, дом. Далажык-сап чоргужемче, караңгылап келген. Харның улуу база аажок — дөңмек ортузу чедип турар. Ынчап чоруй бир черге дыштаны бээр арамда, ырак эвесте кижги хаарыктааны дыңналыр мындыг. Бо-ла хар, соокта кандыг кончуг шөлөөн уйгужу эр боор дээш уунче базып кагдым. Шынап-ла тавангайынга дээр узун кара чагы эжинген эр дүште-даа чок хыраалай берген хаарыктап чыдыр. Күжүр эрниц эът-ханыг, мөге-шыыраа ол ыйнаан — бир-ле кара оорга дег апарган чыдыр-ла!

— Эй, оол, э-эй!—деп кыйгырдым. Сураг. База катап кыйгырдым — хаарыктавышаан. Адак сөөлүндө будум-биле өйдүктүр иткилептеримге, баарының кырында салып алган чыткан оң холун көдүрүп келди. Амырап сегирип алгаш:

— Экии, дуңмам, экии!— дивишаан, силгий бээримге өскели аажок: дыргактарлыг-даа ышкаш...

Ооң кадында, кижим чугаа-соот-даа чок «ө-өө» деп кышкыргаш, тура халып олура, чык-ла кылды... Оон кылын хар аразындан арай боорда туруп кээримге, демги «дуңмам» чогулу.

Мындыг чүве ышкакжыл: медээжок улуг даг-иргектер чамдыкта айгадаң черге биче-бача чингис шугланып алгаш, ижээй бээр. А демги туразы улуг, чалгаа кулугур ол-ла боду чыткан ол-дур. Кончуг даг-иргектин чылыг холун ынчаар тудуп амырлашкан болбас ийик мен бе.

ЧИГЕ ДЕГГЕН ОК

Аныяамда хөлчок кавынгыр болгаш часпас адар чораан мен, дуңмам. Улустуң чугаалажыры ышкаш: «сырбык караан чандыр атпас» аан. Черле ынчаш, чазыг чокка часпас адар кижги кезээде эр-хей боор чоор. Ам безин шеригге-даа, анаа боодалгаларга-даа ындыг кижилерни өөредип, маргыштырып; тергиидээннерин дээрге үндүр мактап турарын көрбөспө.

Ада-чуртун-даа камгалаар, аңчы-меңчи-даа кижилерге оон чугула чүве чок, кайгалым.

Күзүн, он айда, чинге аннар ажык каъттарже үнүп одарлаар боор чүве. Ынчаарда оларны аңнаары белен апаар. Чүгле одарлаар үелерин эрттирбес херек.

Кежээки одарда Куржааңгыны кырлады аннап чораан мен. Ам бир шай хайындырым хире болза-ла караңгылап кээр кылдыр орайтаан турду. Бо мөрүде куруглаарым ол чоор бе деп боданмышаан, бир кертилекти бакылай бээримге, ийи элик биле ийи хүлбүс арга кыдыының ак оргулажынче мээң-биле деңге үнгүлөп келдилер дээ.

Боо тавы хире чоокшуладыр кедей бергеш, боомну хөлдөп алдым. Баштай кайызын дукпурландыр бериптерин шилей көрүп чыдарымга, эң бажында сес адыр хүлбүс черле дендии болгу дег. Тас колдуун меңче дөгей доораланып кээр аразында шыгаап-шыгаап бооладым-на де. А демги хүлбүс мээң огумну хензиг-ле мурнай халып барып дүжерде, дээрдөн баткан борбак куу чүве ол-ла тас колдук дужунга чорда чаа-ла дегди ышкаш. Аннарым шагда-ла чок, а борбак чүве кээп дүшкен черинде чытпышаан.

Пат аайын тыппайн чеде бээримге, дырбактыг-дыр-ла! Ядараан кулугур, чоогунда дытка аң кедеп олургаш, ол-ла хүлбүсче шураарда, оозу былдай дүшкен, а дырбактыг хүлбүстүн куруг орнунга дүжүп чыдырда мээң огум апканы ол ышкажыл!..

Часпас адар деп чүве ол-дур, көрбөспө.

СЕРЕМЧИЛЕЛ ЧОКТА

Хөөрээр ирей-биле ол-ла өн-тала апарган шаамда борунсарын болгаш силен, серемчилел чок чоруктарны көөр хөңнү чок кижидир дээрзин эскерген мен. Ындыг чоруктарны билип каанда бүгү-ле сеткил-сагыжындан хомудаар, чамдыкта аажок кончуттуна-даа бергилээр болган.

Бир катап кижим меңээ аажок хорадаан келди.

— Чүү болду, акый?— деп элдепсиндим.

Ирей элээн үр чүве ыгтавайн, даңазын улай-улай хайылады соруп олур. Чүү шаг болганда чугааланы-дыр:

— Ядараан хей боор ол, ой... Ындыг языларга машина-техникти чоп бээр даргалар ыйнаан бо, хүнү-биле үндүр сырывытпас...

Бертен мал-маган көрүп чорааш, дөө кудумчуну куду бадып орарымга, ол бир эрнин машиназы бажыңының чанында тур-ла. Кадайы ол машинаның соонда бир демринде бызаазын баглап алган инек саап турар болду. Ол ка-

дайын база кандыг дээр: бызаазын барып-барып ында баглап алган, өске чер чок-даа чүве дег.

Демги ядараан хей бажыңдан чоруй дайнанып үнүп келгеш, өрү-куду-даа көрзүнмейн, машинага олурупкаш, дап-ла берди де, оол. Хөөкүй бызаа машинага четтирип алган кезек буунайнып маңнап чоруй, ол хире дүрген чүвеге чеже шыдажыр — барып ушкаш, сөөртүнүп чоруп кагды. Кайдайы алгы-кышкы-биле соондан салып-ла кагды, мен-даа база ыдып-ла бердим. Контора чанынга сүрүп кээривиске кээргенчиг бызаа куруг-ла куу довурак апарган тын чок чыдыр. А демги ядараан кулугур ону ам-даа көрбейн, конторада даргазынче шагда-ла бурт деп-тир...

Кончуун көрдүн бе оон: ол машиназының адаа-үстүнге чаш ажы-төл ойнап турган болза кандыг болбааже-дир. Баштай хынап көрүп алза. Ындыг серемчилел чок кижилерни чадаглатса эки деп бодаар мен.

БОЛДУНМААН ДӨЖЕК

Ам Хөөрээр ирей база катап бодунун даайының дугайын чугаалап олурду.

— Черле чөгөнмес ол даайым-биле кады бо-ла аннап чоруп каар кижин боор мен ийин, кайгалым. База-ла кыжын чүве болгай ол.

— Дөженип удуур элиим кежи чүү-даа чок хыралып каап-тыр, чээн. Пат-ла эленчизи четкени ол чүве ыйнаан. Кышкы элик кежин дөжек кылырга магалыг боор ийин, чоруптар бис бе? Сен оларның эът-кежин-даа чүктежи-ле бергей сен — дей-дир.

Ойталаар эвес мен, шынап-ла өгге канчап анаа-ла чалгаарап олурар боор дээш чорупкан мен, оол. Бо удаада кадыр-берт арт-сын-даа үнмээн бис. Бо хемни өрү — дөө-ле чоктаан тудушкак алаактарны аннаар деп дугурушканы-выс ол.

Элээн-не үр чоруп келгеш, кандызынын-даа бараанын көрбедивис. Ан-меңниң ис-дажы-ла аажок. Чамдык черлерде хой оыттаан чүве дег шыырлап каапкан, кокпа оруктары суг ана дазырт чүве. Бир ындыг кокпа орукка кирип алгаш басып олурарывыска, ынаар мурнувуста бир-ле чүве кизирказыр кыннып турар мындыг. Даайым кезек дыңнаалап тура, аажок амыраан шинчилиг сымыраны-дыр:

— Ында мээң салып каан дузаам бар чүве, мыйгак тутуна берген ышкаш-тыр, дааш-шимээнин көрбөспө. Ам амыраан бис, чээн, чүгле эгин шаанче чүктеп билир ол-ла. Оон кежи дээрге, чогуум-на тергийн дээн дөжек ол болбазыкпе. А эддиниң чамдызын маңаа суп кааш, катап кээп алыр бол-

ган-дыр ийин, чээн. Оон башка чадаг улус төдүзүн кайын уур бис ону...

Даайым-биле серемчилелдивис аажок чоокшулап бар чор бис. Мырыңай чеде бергеш көөрүвүске, тергийн дээн дөжек кылыр кештиг. мыйгак эвес, элик бооп-тур. Ыя аразында богдуна бергени ол ыйнаан — черде калбара берген чыдыр-ла. Даайымның хорадааны аажок чугааланып тур:

— Ядараан, мыйгак деп амырай бербедим бе, мооң канчап ынаар кире бергени ол? Ам канчаар, хүн орайтаан-дыр, дон кыжын черге хонар эвес, чанаалы че! А эликти сен сөөртүп ал, мен курттуг элик-биле үрелдежип чорбас мен.

Даайымның аайындан эртер эвес мен, эликтин мойнунда демир дузакты адырып каапкаш, хемниң кылама дожун куду холдарындан элээн кулбурады сөөртүп олурумда, саналдай-дыр:

— Ол курттуг элиин аңаа дыштанып чыткай аан, таакпылап алыылам, чээн.

Элээн үр аап-саап чүве чугаалажып, таакпылап олурувуста, бир-ле чүве диртилей-дир, хая көрүндүвүс: демги элиивис дөө-ле куураңайнып бар чор. Даайым чүгле:

— А-а халак, а-а халак! Хайыраан эътти, хайыраан кешти!— дей-дир. Менче карааның багайы кончуг көргүлээр-даа.

Бодумну бодум агартындым:

— Ам эъди эътсиг, кежи кешсиг апаарын билген эвес мен, даай... Черле ынчаш ая-дузакты чер болганга салып чоруурга багай-ла болгай, шууг хоруглуг херекселдер ышкажыл ол. Өскээр озал-ондак болза канчаар...

Даайым аалга киир чүнү-даа ыттавады.

Доржу Куулар

БАЛЧЫЙ-ООЛ ЭМЧИ

Документалдыг тоожудан эгелер

НОМЧУКЧУГА АВТОРДАН КАШ СӨС

Чылыг сөстүн күжүн тыва улус шаг-төөгүден бээр дыка үнелеп билир. Буянның эки чүве кылган кижиге «четтирдим» деп чугаалаар. Улуг улуска хүндүткелди, башкызынга өөрүп четтиргенин, эш-өөр-биле найыралды, сеткилинге чоок ки-

жиге ынакшылды чылыг сөс-биле илередиксээр бис. Ындыг таварылгаларда куттулуп кээр ырларның сөс-домаа чымчак, аян-хөөнү уян болгулаар ышкажыгай.

Медицина шугумунга элээн хөй чылдарның дургузунда ажылдап чорааш, Тываның баштайгы эмчилериниң бирээзи Кузьма Балчырович Балчый-оол-биле хөй удаа таваржып, чүгле медицина дугайын эвес, харын черле амыдырал дугайын хөөрежип шаг болгулаан бис. Ооң чырыткылыг овурухевиринге тураскаал кылдыр бо документалдыг тоожуну би-жээш, ооң ады-биле тоожуурун оралдашканымны номчукчу буруудады бербес боор деп идегедим.

БИРГИ ЭГЕ.

ХЕЛЕМЕЧИ

Хем-Белдирияңге каш ай чурттай берген мен. Алгы эт-тээр черге хөм хөөдүп турдум. А хонар черим фельдшер Формов деп кижиниң сарайы, ол кижиле таныжып, чурттай бергеним ол. Бир-ле катап ажыл соонда сарайымга ора-рымга, Формов чедип келгеш:

— Удатпас эмчи чери ажыттынар, аарыг улусту анаа чыттырып алгаш эмнээр. Тыва кижилерни база эмнээр чүведир. Орустап чугаалаарың шору-ла болгай, хелемечилеп болур ирги сен бе?— деп айтыра-дыр.

— Ындыг чүү адам чүвөл ол, канчаар ажылдаар чүвөл, хелемечи деп чүү сөс боор ол?— дидим.

— Аа ол болза, тыва улус тывалап чүве чугаалаарга, ону орус эмчилерге орустап чугаалап бээр кижилер сен ийин. Хелемечи кижилер хереглеп турар улус чорду. Москвадан хөй эмчилер база келир чүве эвеспе.

— Боданып көргөй-ле мен — деп, кааш, арай далажып, дораан чоруур дей бердим.

— Кайнаар баарын ол?

Эпчоксуна бергеш, чүү-даа дээр аайын тыппайн:

— Чок — дей тыртып кагдым.

— Чок, чо-ок дигилээн, сен, Кузьма база кайгал хевирлиг-дир сен ийин. Фаяже далажырың ол ыйнаан, мен билер мен — деп, Формов чугаалай-дыр.

— Ол силерге хамаарышпас айтырыг-дыр ийин — деп кагдым.

— Ындыг-дыр. Демги чүвени боданып көр шүве — дээш, Формов мээң «кайгалымга» хамаарыштыр караан баскаш, үнүп чорупту. Мен база чоруптум.

«Бис ышкаш тывалар чүге эмчи болбас ирги, кижилер эмчи-

лей бээр чүвени кижичоонган» деп бодадым. Шынап-ла ол эмчилерге хелемечилеп тургаш, дуржулгалыг улус-биле чугаалажып, чүвениң аянын өөренип көөр деп бодап алдым.

Алгы эттээр чер биле Хем-Белдиринин аразы ынчан дыка ырак, ийи аразында хараганныг хову чаттыла берген чыткан чүве. Ол шагда мээң кылаштаарым арлыр чүве-ле болгай, чүгле доозун бурулаар. Донмас-Суг биле Хем-Белдиринин аразында Улуг-Хем кыдында теректерлиг черге ужуражыр дишкен болчаавыста Фая чаа чедип келген олур. Фая менче көргөш, чүге-ле ийик, өскээр көрнү берди. Чүү болчук ирги деп сестип, идик-хевимни-даа көрдүнеримге арыг, черле багай эвес кылдыр кеттинип-ле алган болдум.

— Чүнү боданы бердин, Фая?— деп айтыргаш, каткым-даа кээр, чүге дээрге Фая теректе чөленип туруп алган, мээң будумдан бажымче өрү, бажымдан будумче куду көрүп-ле тур. Мен база-ла терекке чөлөндир олуруп алгаш, ооң арнынче көрүп ор мен. Элээн болганда кижим мээң арнынче көргөш, хүлүмзүрүй-дүр, мен база хүлүмзүрдүм.

— Чүл, Фая?— деп, аайын тыппайн айтырдым. Ол чүве-даа ыгтавайн, мээң кыйыымга кожа олуруп алгаш, адыжымга тайга тооруунуң сайын уруп бергеш, хүлүмзүрбүшаан:

— Чи, мажаалай— дидир.

— Мажаалай эвес-тир мен, кара баштыг кадай-ла төрөөн чүве— дээш, ажына берген кижичоолуп, Улуг-Хемче көрүп олур мен.

— Көрем идиинчи, Кузьма. Куу доозун мырыңай чүвүрүн хончузунда чеде берген... идиин сөөртүп чорбайн, буттарын көдүрүп кылаштаар болза эки-дир ийин— деп, Фая чугаалай-дыр.

— Ол сенээ каттырынчыг-дыр бе?

— Ийе.

— Чернин довураан канчаар боор, ширбил кааптар өг ишти эвес. Идикти чеже-даа аштаарга хоржок-тур.

— Чоп чиктиин кончугул, бир-ле чүвеге ажынган-даа, даржыгып боданган-даа ышкаш-тыр сен аа, Кузьма?

— Фая, шынап-ла бир-ле чүве боданып ор мен. Менээ сүмелеп көрем, чүү деп бодаар сен?

— Чүү чүвөл ол?

— Эмчиге хелемечи кижичоолуп херек чүве-дир. Менче сөглө-дипкен-дир. Формовтан.

— Мен бодаарымга, ажырбас, эки-ле хире чүве-дир. Ынчалза-даа...— дээш, Фая менче чиктиин сүргей көре-дир.

— Оон ынай чүл ынчаш, ынчалза-даа деп чүң боор?

Фая арай мунгараан хевирлиг көрүп олур он. Ыт чок.

— Чүнү боданы бердин, Фая, азы хелемечилевес болзумза, эки-дир бе?— деп арай эпчоксунуп айтырдым.

— Ынчалза-даа мени утгуптарын ол-дур, эмчиге өөренип чоруп бээр сен ыйнаан. Эмчиге тыва болгаш бо чер чурттуг орус-даа улусту өөрөдир дээн деп акым чугаалаар чоржук— дээрге, Фаяның чугаазының утказын ам-на билип кааптым.

— Чаа, хей чүве. Сени канчап утгур кижиге мен. Бир эвес өөренир апарза, кады-даа чоруткай-ла бис. Амдызында хелемечи болур кижиге мен. Формов ынча дээр кижиге чорду чоп — деп тайылбырладым.

— Харын хелемечилеп кирип ал, ажырбас. Өөренирде кады-даа өөрөнгө-ле бис дээн аксың бар эвеспе, утгун халак — деп, Фая мени сагындырган хевирлиг чугаалады.

— Меңээ бүзүревес хевирлиг кижиге мен — деп, ийилээн тургаш, хемче базыпканывыста, Фаяны чемелей каапкаш, ыт чок кылаштап ор мен.

Ынчан сес ай үези турган чүве. Хүн дурту кыскалап эгелээн. Фая-биле ыя ол бичии чүве сүмележип чорувуста-ла. имиртинней берген. Доңмас-Суг адаанда алгы эттээр чер үстүндө теректер аразында Фаяның бажыңыга чедир кылаштажып келгенивисти-даа эскербейн барып-тыр бис.

— Че, байырлыг, Кузьма — дээш, Фая мээң холум тудуп тур.

— Байырлыг, Фая, дугурушканывыс ол эвес бе, утгун халак. Бир эвес хелемечиле дизе, хелемечилээр мен. Өөренир апарза, сенээ дыннадыр мен — дээш, чүү дээрин манап тур мен. Фая, бажын согаш кылгаш, оожум базып чорупту.

Хоорайның ортузунда Ленин кудумчузун өрү кылаштаарымга шыпшың-на чүве. Чангыс-даа оду кызар бажың чогулу. Элээн орайтай берген боор. Сарайымга чыдып алдым. Удуур дээримге, уйгу келбес, демги-ле чүве бодаттына бээр: «Орус эмчилерге хелемечилээр... удатпас эмчи чери ажыттынар... Орус-даа, тыва-даа улусту холуй эмнээр... Тыва эмчилер база херек...» Алгы эттээр черде кады ажылдап турарым Денис ашактың чугаазы-даа сагыжымга кирер: «Сонгаар улустар өөренип чоруп турар. Тангыт эмниг дижир ламаларның кожууннардан Хем-Белдирирге кээп ээлчежип эмнээрин база соксадыр дээр-дир». Мындаа маа Оруспай даайның чугаазы мырыңай элдеп. Чочу лама ынчан: «Бир эвес оглуңар сонгаар орус чуртунче өөренир болза, эрлик ораныңа чурттаар, а бир эвес моол кирип, моол номга өөренир болза, дываажан ораныңа чурттаар» деп орган дижир. Ачам, авамның өлгенин элдепсинер кижиге мен, оларны Чочу ламаның канчаар эмнеп турганын кым билер ону, бү-

гү-ле чүвениң шынын тывар херек. Совет эмчилер канчаар эмнээр эвес, хелемечилеп кирип алгаш, өөренип көөр болза, чүвениң ужуру оон бир тодаравас деппе.

Эртенинде Фаяга ужураштым.

— Сенден дудаан эвес кижиге, мен база өскээр ажылдаар бодай бердим — деп, Фаяның чугаазы ындыг, а чогуум каяа ажылдаарын тодаргай харыылаваан.

Сөөлүнде билип турарымга, Фая типография дээр черде ажылдай берген болду.

Ол өскерилгелерниң соонда Фая биле бис чарлып болбас өнүктөр апарган бис. Фая артында чугаажыр, үргүлчү кижиге кыжырыыр кулугур болдур ийин. Чүве чугаалаарда-ла: «Ча, Мышонок, чоруптар бис бе, Мышонок хелемечилээр бодай берген ышкажыл» деп сөстөрни черле кагбас. Оозунга чамдыкта ажына бээр мен. «Баштактанымга ажына бээр, Балчыр оглунуң кончуун аар» деп база кыжырыыр.

— Мышонок дээрге күске оглу дээн чүве ышкажыл, мээң адым Күске оглу эвес, анаа Күске ышкажыл — деп тайылбырларымга, база кыжырыыр дивес силер бе.

Мени Күске дээш туруп бээр. Бир-ле катап ынчаар дыка үр могойчып келген бис. Сөөлүнде Фая: «Моон сонгаар кыжырбас мен; Кузьма дээр мен» деп сөзүндө да берген. Оон-на дидимненип алгаш: Ам дораан кады чурттай бээли, оон башка сээң чугаанны куруг аас дээр мен» депкенимни бодум безин билбейн бардым. Ынчаар кылган-даа бис ынчаш. Оюнбиле дөмей болган, а амыдырал дөмей-ле оюн эвес болдур ийин. Чаа өгленген аныяк улустуң чаңы-ла ындыг турган чүве боор оң, аап-саап, болур-болбас чүвеге-ле могойчынычал, маргыжып туруп бээр бис. Ынчалза-даа сагыш-сеткиливистиң каттыжып, таарышканын чүү-даа чарып шыдавас турган...

Бир-ле катап бистиинге Оруспай даай чедип келди. Фая биле кады чурттай бергенивисти мурнунда-ла билер чүве.

— Экии, дуңмай — дээш, Оруспай кенинче көрө-дир.

— Экии, эки, акый, олуруңар — дээш, Фая дөрде турган сандайже имней-дир.

Бээзи кээрге, Фая элээн дүвүрөөн, ону сандайга олуртуп, аыш-чем кылыр дээн хевирлиг чоруп тур. Оруспай даай дөрже эртсе-даа, сандайга эвес, а чадыг кырынга маспактанып олуруп алды.

— Данза баарды, уруум — дээш, Оруспай даай кенинче медээжок узун данзазын сунду. Фая ону ийи холдап эптии кончуг алгаш, аксынга чоокшулаткаш, дедир сунуп берди.

— Ындыг ийикпе, Кузьма? — деп, менче Фая аяар сымырангаш, арны кыза берген, эпчоксунганы кончуг хевирлиг көрө-дир.

— Ындыг-ындыг!— деп кагдым.

Тыва улустун чамдык чаңчылын Фаяга чугаалап-ла каан кижиге болгай мен. Хөөкүй ону күүседип турар кижиге дир ийин.

Даайым-биле оларның чугаалажырын очулдуруп берип, ёзулуг-ла хелемечилей бердим.

Ындыг-ындыг чүвеле чугаалажып олурувуста пашта чем болу берген.

— Чемненип көрүнерем, даайыңга база чугаала — дээш, Фая менче көрүндү.

Мен ол ёзугаар хелемечилеп бердим. Кухняга келири-виске, Оруспай даай столче-даа олурбайн, база-ла шала кырында олуруп алды.

Аалыңга ышкаш баскактанып олуруп алгаш чемнениринге хоржок боор, столга чемненир, тавак эринден ишпес, омааштап ижер болдур ийин але — деп, Оруспай даайга чугаалаарымга, ам харын чугаалааным ёзугаар чемненип эгеледи он.

Даайым ол аразында:

— Дөө хавак кырыда эмчи-хелиң сугнун өөнге чордум. Орукка чорааш чөдүрер апарган кижиге дир мен ийин — дидир.

— Чоп ынаар чоруй барганың ол, оларны тарадыр, эми улуска дузалавас дидир турар чүве чоржук — дидим.

— Чаа, кайынам, Чөөн кожуундан улус келген, Эмчи-хелиңден эм чалап ап турар чорду — деп, Оруспай даай харылай-дыр.

— Чөөн кожуундан улус кээп турар болганда, оон келген лама бар-дыр аа?— деп айтырдым.

— Та, Эмчи-Хелиң-не дээр чорду. Адын кым диди мон. Аа, Бүрүнней дишти ышкаш болду.

Оруспай даай кезек олургаш, чөдүрүп, тыныжы аартап, девидеп эгеледи. Фая биле бис корга берген бис, чүнү-даа канчаар аайы тывылбас чүве чорду. Ол аразында даай деттип келгеш, хойнундан бир таң эм экжелгеш, соолдурган суг дилей-дир. Ап бердивис. Эмин ижип алырга-даа, Оруспай даайга дуза болбаан, киживис катап-ла чөдүрүп, тыныжы аартап, демгизинден дорайтай берди.

— Канчап олурар кижиге сен, Кузьма?— деп, Фая мени коңгалай-дыр.— Кижини көрүп олургаш-ла өлүрүп алыр эвес, Формовтуунче халы, эмчиге чедирээлиңер.

Фаяны чөптүг болган. Мен ол-ла дораан Формовка халып четтим, оон Оруспай даайны эмчиже алгаш чорупкан бис. Орус эмчиге даайның аарының байдалын чугаалап берип, хелемечи хүлээлгемни ала-чайгаар-ла күүсеткен мен.

Даартазында келиримге, Оруспай даай эттине берген, бо-

дунуң байдалы кошкак-даа болза, сергээ сүргей хөөрөп олур:

Магалыг чүве-дир. Арыг-силиин чүү дээр. Арыг ак пөс чоорган чаткан орунга чыттырып алгаш, хөректиң аарып турар черлерин эм-биле чаап, чыпшырар саазыннар-биле чиңнеп, бумбалап бээр. Эмнер база ижиртир, кижини амырай бээр чүве-дир.

Ол чылдын күзүнүнде эмчи черинге хелемечилеп кирип-тим.

НИИГИ ЭГЕ.

ЛАМАЛАР СҮЛЧЭЭЗИ

Бир-ле катап, дүш үезинде чүве ийин оң, чазак черинин хурең-бажың кедээзинде улуг бажың чаны-биле эртип чыткаш көөрүмге, Чочу-Лама, Эмчи-Хелиң баштаан дыка хөй кижилер ынаар кирип турлар. Анаа араттар-даа эмгежок. Та кандаай кижини ийик мен, ламалар чыылган черже-ле дывыржыыр. Сонуургаарым мырыңай кончуг. Менден башка аныяк болгу дег кижилер-даа чок. Улустуң соондан дуокаа кириптим. Кире бээримге, хөлчок улуг өрээл бажың болду. Ында узун-узун калбак ыяштар каккылап каан. Улус ындамында таныжар аайы-биле олуруп турлар. Өрээлдин дөрүнде узун стол салып каан, ооң артында база-ла ыңдыг сандайлар каккылап каан. Ыңай-бээр көрүп турарымга, Чочу-Лама дөө ол улус аразында чугаалашкан, каттырган тур. Оларның артында идик-хеви ламалар эвес болгу дег улустуң аразыңа барып олуруп алдым.

— Ламалар мында хурал кылып турар. Оларның эмнэери-даа, боттары-даа баксыраан улус болдур ийин бо — деп, хажыымда олурган эр аяар сымыраны аараж, чанында эжинге чугаалай-дыр.

— Оларның оозу шагда билдингир улус-ла болгай — деп каттыжып кагдым.

— Силер кайыын келген силер, адың кымыл, дунмай? — деп, демги эр айтыра-дыр. Адымны, кайыын келгенимни, кайда ажылдап турарымны, эмнелге ажыттынарын, аңаа хелемечилеп ажылдаар дээнимни тайылбырлап чугааладым.

— Сен-даа шын чүве бодап алган оол-дур сен. Мээн адым Седен, Чөөн-Хемчиктен келген кижини мен, маңаа өөренир бодааш келдим, моол ном өөренип тур бис, бергези-ле кончуг чүве-дир; өөрүм он хире кижини — деп чугаалай-дыр.

Бүгү-ле чүвөгө орустар өттүнүп турар улус ышкажыл бо. Бурган башкыга удурланырга кайын болур. Орус-даа улуста бурган бар-ла болгай, окта таарышпас. Ону дүжүрөп болза, хай-бачытка таваржыр бис. Бурган-хүрээни дүжүр-

бейн, харын оларны сайзырадып, хевээр арттырар херек — деп, Чочу-Ламаның чугаазы дыңналды.

— Ындыг-ындыг харын, бо хуралга ону доктаадып, бүгү кожууннарга ол доктаалды тарадып, улуска угаадыр болза эки дээр мен — деп, оон ындында орган, дөнгүр сарыг, семи-зи кончуг лама чугаалай-дыр.

— Ол ламаны таныыр силер бе?— деп, Седенден айтырдым.

— Танывас боор бе. Чөөн кожууннун улуг ламазы Даа-Лама деп кижиг ол боор — деп, Седен менээ сымыранып тайылбырлай-дыр. Чочу-Ламаның бетинде мээң мурнунда көргеним, Оруспай даайның барып турганы, «Эмчи-Хелиң» дээр Бүрүңней хелиң олур.

— «Орустар өттүнүп турар» деп оон чугаазының кончуун көрдүң бе. Тывалар орус эштерниң дузазы-биле эрге-шөлээ-лиг апаарга, аңаа өжү четпейн, өдү чарлып оарын, кулугурнун — деп, Седен иштинде химирени-дир.

— Чеже-даа өдү чарлып турза, чон сларның өдү ажыг деп чүвени билир апарган болдур ийин — дей тыртып кагдым.

— Ол харын шын, оглум — деп, мээң бир таламга орган Шожан ашак чугаалай-дыр. Шожан ашакка мурнунда ужурашкан кижиг мен. Сүт-Хөл сумузунда бир бай кижиниң казыразын «кажарлапкан» дээш, ону Хем-Белдириңге эккелгеш, кара-бажыңнап шаг болган чүве-дир. Намның Төп Хораазыңга чедир бодунуң шынның херээн чаргылдажып тургаш агарып үнгөн. Оон адырлып үнгөш, дедир чанар акшакөпөөк чок апаргаш, Хем-Белдириңиң тудугларыңга ажылдап киргөн, алгы эттээр черге безин шаг болган. Ынчап тургаш, ыяшка даванын кыстырып, сып алгаш, Эмчи-Хелиңге эмнедип мырыңай түрөөн. Ажылдап алган эвээш-биче акшазын Эмчи-Хелиңниң эм-домунга чарыгдап, көрбээнин көргөн. Сынган бут ыжып, шуут кылаштай албас апаарга, Эмчи-Хелиң бутта багай хан чыылган, ынчангаш ханаар дээш будунуң улуг ханын бичии балды ышкаш чүвези-биле үзе шааптарга, хан аттыгышкыны болгаш, шуут өл часкан. Ону Эмчи-Хелиң бооп чадааш:

— Орус эмчилерге барып көрзе чүү ирги?— дээн дээр чүве.

Шожан ирей арай кайгалзымаар, дидим кижиг болгай. Ынчан Эмчи-Хелиң хан бооп чадай бээрге, Шожан ашак ону эттеп каг чазып, ажынып, күштени бээрге, оон корткаш, «Орус эмчилерге барза чүү ирги» деп чашпаалап органы ол лама чүве-дир. Шожан ашак орустун бот эрге-чагыргалыг күш-ажыл колониязының эмчилеринге чеде бээрге, будунуң үзе шаптырыпкан дамырын дораан-на дуй бооп, экиртип

каан чүве-дир. Ынчангаш Эмчи-Хелиңниң эмнээшкининге оон бүзүрөвөс апарганының чылдагааны ол.

Улус ындыг-мындыг чүвөлөр чугаалажып орда, дөрде салган стол, сандайларга беш-алды хире ламалар барып олуруп алды. Оларның ортузунда орган, ырактан көөрүмге, семизи кончуг хире, дөңгүр баштыг, сарыг шыва тоннуг лама туруп келгеш, шимээргеп орган улусче холун көдүрүп, оожургаарын дилей-дир ышкаш.

— Хуралды үргүлчүлээр-дир. Ынчаарга болза, бис моон мурнунда чугаалашкан-на болгай бис, чүл дээрге бистер урянхайлар шаандан тура шараин шажын-чүдүлгелиг, аажы-чаңывыс моол чон-биле харылзашкак, дөмей болгайла. Бир-тээ ол ындыг чүве болганда, хурээге, ламаларга эмнедири тускай алган чүве болганда, хурээге, ламаларга эмнедири хостуг, ламаларның эрге-дужаалын улгаттырар, хурээлерни кожуун бүрүзүнге тудуп сайзырадыр, бо хуралга ол кожууннарга ажылдаары-биле ламалардан төлээлер чорудар, мындыг янзылыг шиитпирлеп турар чүве-дир бо — дээш, ол лама кыйыында орган ламага бир-ле чүве сымыранырга, оозу туруп келди.

— Мында оорар улус шупту улгады берген кижилер ышкажыл. Эң аныяк кижин сен Буян-Бадыргыны эккел, халып көрөм, оол — дээш, Чочу-Лама менче холун айытты.

— Мыя бо кудумчу ол чарыында — деп, тодарадып чугаалай-дыр.

Хүрөң-бажыңга чеде маңнап келдим. Мурнуку өрээлге кирип кээримге, кижин ортузу чеде берген хире ийи кижин олур.

— Чүге чор сен, оол? — деп, оларның бирээзи узун даңзазында таакпызын бурулады тыртпышаан, чоргаары кончуг хевирлиг, быктын даянып алган айтыра-дыр.

— Буян-Бадыргыны эккел дидир — дидим.

— Чүү дидир сен, кайнаар? — деп бирээзи айтыра-дыр.

— Ламалар хуралындан келдим, Буян-Бадыргыны эккел дидир — деп катаптап чугааладым.

Оларның бирээзи ындыкы өрээлче кире берди. Элээн үр болган соонда семизи кончуг диртегер кара эр демги кижин биле кады үнүп келди. Эжик аксында турбушаан тур мен. Демги эрлернин бирээзи менче көргөш, кыжыраан хевирлиг хүлүмзүрүй-дүр.

— Чүнү дилеп тур сен, оол? — деп, ол диртегер кара эр менден айтыра-дыр.

— Буян-Бадыргыны эккел дидир — дидим.

Олар менче көрүп алгаш, дыка үр каттырыштылар, та чүнү каттыржып турган улус, ынчан чүвениң ужурун билир эвес мен. Каас тоннуг аныяк эр:

— Буян-Бадырғы ам дораан чеде бээр — деп чугаалааш, өрээлинче дедир кире берди.

— Ам чоруй бар, ол-ла. Улуг улустун адын адавас чоор, ол кандаай кижн сен, угааның бар бе, сээң, че, чоруй бар— деп, сынзыргак эрлерниң бирээзи мени барык-ла кончуду. Иштимде шынап-ла «буруумну» миннип, коргар-даа мен.

Ламаларның хуралын ам-даа дыңнап көөр-дүр дээш, ба-за-ла биеэги орган черимге келгеш, олуруп алдым. Демги чүве чугаалап турган ламадан өске бир лама чүве чугаалап тур. Ооң чугаазындан черле чүве билбедим. Шөйбек саазын тудуп алган моолдап номчуп-ла турар болду. Чанымда ор-ган ашактарны көөрүмге, чүве-даа ытгашпас, дыңнап-ла олургулаар, та чүнү номчуп турар ламалар чүве.

Удатпаанда каас хептиг демги эр чедип келгеш, ол лама-ларның ортузунда олуруп алды.

— Ынчаарга болза, ам Буян-Бадырғы даргага сөс бээр-дир — дээш, чүве чугаалап турган лама олуруп алды. Буян-Бадырғы дээр кижизи ол турган чүве-дир ийин мон. Улга-ды берген кижн ыйнаан деп бодааным, мырыңай аныяк: үжен хире харлыг хып дээн аныяк эр болду. Буян-Бадырғы хойнундан төгериктей дүрүп каан шөйбек саазын ужулгаш, ыңай-бээр улусту одуртур көргеш, номчуп-ла эгеледи. Ала карак-ла бо, база-ла кижн ужун-бажын билбес, моол дыл кырынга номчааш туруп берди. Та чүнү чугаалап турар ки-жи, ужуру билдинер эвес.

— Силер моолдап билер силер бе, кырган?— деп, чаным-да олурган Шожан ашактың кулаанга сымыранып айтыр-дым.

— Шокар-шакар дээрден башка, мүн-не уг-шиин билип-ле олар-дыр мен дидир.

— Сайыдывыстың чүнү номчуп турары ол ирги?— деп сонуурган айтырдым.

— Сайыт, сайыт. Сайыт эвес, лама кижн эвеспе бо. Бу-ян-Бадырғы дээр кижизи аан—деп, Шожан ашактың ажын-ганы кончуг хевирлиг, мээң быктымче иткилей-дир.

Буян-Бадырғы моолдап номчуп турган чүүлүн доозупкаш олуруп алды.

Чүве чугаалап турган ламаларның бирээзи туруп кел-геш:

— Мындыг янзылыг шиитпирни үндүрген чүве-дир бо, кымда айтырыг барыл, азы бадылаар апаар бис бе?— деп, улусче көре-дир. Улус ыт-даа чогул. Ламалар база ылым-чылым олурлар оң.

— Бадылаар ол-ла, билдингир-дир—деп, Чочу-Лама ал-гырды оң.

— Бадылаар, бадылаар — деп, ынаар ламалар аразында элээн каш үннер үне-дир.

— Чүнү бадылаар чүвөл, мен-не бадылаваc мен, силер-ниң моолдап номчаан чугаанар ужурун билбедим — деп, Седен алгырып чугаалай-дыр.

— Мен база билбедим — деп, Шожан ашак Седенге каттышты.

— Мен база — деп, ол ашакка сымырандым.

— Бис база билбедивис — деп, бистиң артывыстан болгаш мурнувустан дыка хөй үннер үндү.

— Бис база деп алгылаан, боларын. Дөө ол дөрүндө орган ашактар, силерге чүү херек чүвөл. Бистиң чазаавыстың баштыңы Буян-Бадыргы болгаш маңаа чүве чугаалаан кижилер билдингири-биле демдегледи чоп. Бистиң Таңды-Тываның эрге-шөлээзин тывыскан чүве төлээде, ламаларнын эмнээрин калбартыр, хүрээлерни кожуун бүрүзүңге тургузар, бо талазы-биле кандыг-даа эрге казылдазы чорудуп болбас. Чамдык кижилерниң бо талазы-биле хоп-меге тарадып турар чоруктарын шыңгыы буруу шаап көөр апаар. Орус эмчилер чалаар болгаш орус чуртунче улус өөредип чорудуп турар чорук бистиң чүдүлгевиске таарышпас деп көөр ужурлуг бис. Ооң орнунга моол номга өөренип, моол хүрээлерже бистиң улустан чорудуп, бо талазы-биле чонга тайылбыр ажылын чорудар апаар бис — дээш баштай сөс алган лама дыка хөй чүве чугаалай-дыр.

— Ламалар: «Бадылаар! Бадылаар» деп-ле алгыржып чыдып калдылар. Кижилерниң хөй кезии уурук-суурук үнүп эгеледи. Мен база чанымда орган улузум чоруптарга, оларнын аайы-биле үнүптүм.

— Чүнү чугаалажып турар улус боор бо, кырган? — деп, Ленин кудумчузун куду кылаштажып оргаш, Шожан ашактан айтырдым.

— Ламалар бистиң улустуң эмчилери чораан болгайлар. Ам оларны орус эмчилер ажыр эмнеп, аарыгларны шыны-биле танып, ламалардан артык болуп турар. Ынчангаш оларнын салдарын таратпас дээш, чүве будулдуруп турар улус-тур ийин, ламалар аан. Энир чылын Тожуга болуп турган быжар-дымаадан улус кодан-коданы-биле кырлып турду. Ламалар улуска «чангыс туң» дээр эмнерин-даа бээрге дуза чок болчук чоп. Ооң соонда совет эмчилер ынаар баргаш, эмнээшкин кылып, улусту тарып, сыкырткан соонда, ол аарыг олчаан читти. Ам ындыг чүве шимээн чок ышкажыл. Барыы: Хемчикте чон ханныг кыжыктан суму-сумузу-биле арбан-арбаны-биле өлүп турар, ынаар база моон — Хем-Белдинден орус эмчилер чоруткан диди. База-ла ламалар эмнеп чадап кагдылар ыйнаан. Чамдык аараан улустуң чу-

гаазы-биле алырга, ол эмчилер ламаларның каш-каш аргалар-биле эмнеп чадаан аарыгларының мырыңай бажын билир улус диди. Ол-даа шын, бүзүрээр мен. Ынчангаш бистиң аныяк-чалыы оолдарывыс — сен, Седен суглар дээн ыш-каш кижилер моол ном шээжилеп чытпайн, харын сонгаар Сэээрэже дүрген өөренип чоруур болза эки-дир ийин. Ламаларның хуралга чугаалажып турган чүвेलери хоозун чүведир ол. Бистиң чонувус оларны деткивес-даа. Адырам, сен мында чоруп турар, ажылдаары ындыг-ла ыйнаан харын, кайнаар өөренир бодап чоруур кижиги сен, Күске? — дээш. Шожан ашак менден айтырыг салып эгеледи.

— Орус эмчилерге хелемечилеп ажылдап тур мен, оон ыңай эмчиге өөренир бодап чоруур кижиги мен ийин — дидим.

— Кончуг шын бодап алган кижиги-дир сен. Кедизинде тыва эмчилерлиг болур бис. Куду ол орус эмчилерлиг чаа эмнелге черин көрөм, магалыын — деп, Шожан ашак хүлүм-зүрөй аарак чугаалай-дыр.

«Шынап-ла 2—3 чыл бурунгаар ындыг улуг эмчи чери хамаан чок, эмчи деп чүвениң сураан билбейн чораан мен безин аңаа өөренир деп семеп турар апарган, магалыг-ла шаг-дыр аа бо» деп бодап чоруп ор мен. Шожан ашак-биле байырлашкаш, чаныптым. Ооң чугаазы чүвениң аянын мээң билип алырымга дыка ажыктыг болган. Чүгө дээрге ол чылын чазак черинин айтышкынын ёзугаар, моон мурнунда турган тибет эмнелге черин хагаш, ламаларның эмнээшкени кадык камгалалынга кандыг-даа ажыгы чок деп көргөн чүве-дир. Намның сес дугаар улуг хуралының шиитпирлерин күүседир дээш, бүгү Тыва Арат Республикага кадык камгалалын сайзырадыр ажылга ёзулуг аңгы демисели чоруп турган. Ынчангаш ламалар, хамнар оларның сүзүүн эдерген кижилер бүгү-ле аргалар-биле удурланып, хурал-суглаа, чыыш кылып турганы ол. Ынчалза-даа Тыва Арат республиканың революстуг намының эвилелдекчи арга-дуржулгаларының ачызында, тыва улус ол бергелерни ажып эртип турган. Бо демиселге совет медицинаның үлегер-дуржулганы, херек кырында көргүзүп турар чедишкиннери араттарны бодунуң талазынче бүзүредип шыдаан-даа. Ол ындыг болбас арга-даа чок. Ооң соонда үш-дөрт чыл болгаш Фая-биле Москваже өөренип хапкан бис.

УШКУ ЭГЕ

ЭМЧИЛЕП ЭГЕЛЭЭНИМ

Москвага эмчи училищезин дооскаш, Кызыл эмнелгезинге фельдшерлеп, хей-аът кирген ажылдап турдум.

Бир-ле кежээ бажынымга оарарымга Вернштейн деп херээжен эмчи чедип келди.

— Кузьма, чалалга чоруур-дур бис, сен чогуңда чүве чугаалажы алыр эвес бис. Кара-Хаакта бир кижичи эъди аараан, дэрт хонган-дыр, шанактыг кижичи эмчи чалап келди — дидир.

Чүве-даа ыттавайн, белеткени бердим. Ынчан соогу кончуг кыш турган чүве. Улуг семдер ыт кежи чагымны ап алдым. Бо Кызыл иштинге безин кыжын чалалгаларга баарда оомну кедип аар кижичи мен. Чүге дээрге эмнелгениң чалалгага баар шанаан чылыглап каан боор эвес. Кандыг-даа соок болза, кайнар-даа чоруп-ла оар чүве болгай.

— Биске-даа изиг-ле болур боор — дээш, Марина Наумовна даштын шанакка олуруп тура, бодунун чагызынче айты-дыр.

Чагыларывысты дуй тырткылааш, олуруптарывыска, чалап келген аныяк тыва эр аъттарын «шу-шу» дээш, моожазын шеле тырткылап чоруй, шимчеп чорупту. Доң орукка шанактың чылгырын чүү дээр. Аъттар дүргедээрге, оруктун бир-бир ийинче кайтыгарга, кижичи куруг черге олуруп калгы дег. Марина Наумовна менден өй-өйлөп дынзыдыр туттуна каап чор.

— Шынап-ла соок эвес, изиг-дир аа, Марина Наумовна? — деп баштактанып айтырдым.

— Соок биске коргунчуг эвес, а эъди аараан кижини-ле харын канчап божудар чүвел, ону бодап чор мен. Тыва херээженнер кончуг быжыг, эъди аарыырга уё-даа дивес. Эмчи кыйгыртып турарын бодаарга, берге болганы-ла чугаа чок боор. Эмчилерге шинчидип алыңар деп чагырывыска келбес-даа, боттары-ла өглеринге божуп олургулаар улус ийик чоп. Бачым-берге болуушкуннар болганда эмчи дузалап болгу дег безин турда-ла, багай чүүлдер болуп турарының ужуру ол-дур ийин — деп, Марина Наумовна чугаалай-дыр.

— Ам харын эмчилерниң ачы-хавыязын биле берген, чалап-даа кээр, эмчиге боттары-даа кээп турар апарган ыш-кажыл. Чоокка чедир-ле биске эмчилер бар эвес, берге-ле турган аа — деп чугааладым.

Кижичи эрткен-барган чүүлдерин сактырга, ыяап-ла ол чүвеге хамаарыштыр бир-ле чүве бодаттына бээр. Бо удаада мен авамның мени канчаар божуп, сырты саадаш өлгени, ачамның албыстап турганы Оруспай даайның чугаазының аайы-биле караамга көстүп чор. «Хей черге-ле өглендир ам» деп бодал сагыжымны муңгарадып кээр, хомудап-даа чоруур мен. Бо дугайын шыдашпайн, Марина Наумовнага төөгүп-даа берген мен. Ол мээң төөгүм дыңнааш, ба-

жын чаяр-даа, «канчап-ла харын чурттап келген улус боор силер» дээш улуг тынар-даа.

— Биске, эмчилерге-ле таваржыр болза, божуушкундан кижичерле белен өлбес-тир ийин. Совет медицина эртеминин ужур-дузазын тыва улус моон соңгаар-даа эки биле бээр, ынчангаш эмчи болган кижичерүзү чонга үлегер-чижек болуп, билиглерин чонга нептередиринге туруштуг, чогуур угланыышкыннын, бергелерге торулбас болуру эргежок чугула — деп, Марина Наумовна менээ чагып-даа чорду...

Ол-бо чугаалажып чорааш, Кара-Хаак ындында кезек дьттарлыг тайгажыы черде аалга чеде хонуп кээп-тир бис. Дька дүрген келген болдувус. Чалап келген кижичер биле Марина Наумовна чоруптарга, мен шанак кырында хааржакта эм-ум, аарыг улус шинчиир херекселдеривисти ап алгаш, оларнын соондан өгже кирип чыдырымда, бөөлдээш, бөргү-даа чок, дөнгүр баштыг ашак апарган кижичер карыштыр үне берди. «Чоп кончуг далашкан кижичер боор, бичии-ле болза. баштарывыс үскүлештириптер частывыс» деп боладым.

Божуур кижичер бөөлдес тоннуг олур. Көрүп турарымга, өгдечер бистен аңгы өске улус-даа чогул. Соогу-даа кончуг. Ожукта ыяжы чадаарда-ла хып чыдар, чылыг-даа чок, Марина Наумовна божуур кижичерини шинчип эгеледи.

— Уругнуң чүрээниң согары шак мында-дыр, ужурунда болза хирин чанынга турар-ла болгай, дыннап көрөм — дээш, Марина Наумовна менче дыннаар херекселин сунадыр. Дыннаарымга, шынап-ла уругнуң чүрээниң согары мырыңай бир ийинде, быгын дужунда болду.

— Ам кандаай чүвөл ынчаш? — деп айтырдым.

— Өггечер божудары бергечер кижичер-дир. Кызылчечер алгаш бадар болган-дыр бис ийин — деп, Марина Наумовна тайылбырлай-дыр. Ол дугайын божуур кижичериниң төрелдерингечер тайылбырлап чугаалап бердим.

— Эмден берзечер ажырбас болгачер, маңа божуп алыр ыйнаан — деп, демгичер бистичер чалап келген эр чугаалай-дыр.

— Силергечер эм-даа, өскечер кижилер-даа дуза болбас, эмчичер дүрген чоруур, оон башка силернин бодунарга багай болур — деп, Марина Наумовна чугаалавышаан, божуур кижичергечер тудуп каан бичичер далган кижилер көргүзүп олур. Шынап-ла от кыдыынчечер көөрүмгечер, ширээжигеш кырында чедисес хиречер тудуп каан далган кижилер орлар. Кайгай бериптир мен. Ам бодап турарымга, демгичер меничер карыштыр үне берген ашак лама кижичер болуп тур ийин мон. Эьдичер араан кижичер үш-дөрт хонукта божуп чадай бээргечер, далган кижичергештер тудуп, падарлап органы ол лама ышкажыл. Сөөлүңчер адын айтырарымга, Самбуу дээр чораан.

— Че, че! Эмчилер-биле маргыжып оргаш чоор, хилин-

чектии кончуг-дур. Демги хүрүм-падар чүвени кылырга-даа, аарыыры оожургавас чүве ышкажыл. Бо эмчилерниң берген эмин ижиптеримге, чоп дораан-на оожургай бээр чүвел. Кызылче бадар-дыр — деп божуур киживис мындыг.

— Бодун-на билир сен ыйнаан — деп, өгнүң эр ээзи арай ажынган хевирлиг чугаалааш, бисче көре-дир.

— Бадыптаалыңар! — дидивис.

Ынчап-мынчап тайылбырлажып, маргыжып олурувуста, мырыңай дүн ортузу эрте берип-тир. Божуур киживисти шанак кырынга чымчактап чыттыргаш, Марина Наумовна оон мурнунда, мен соонда олуруптувус. Демги бисти чалап келген киживис база-ла аъттарын башкарып, Кызылче углай хапты. Ынчан кончуг ядаргай, ол дүнениң карангызын чүү дээр силер. Бир-ле мунгаш кара чүве, кайнаар-даа көөрге чүү-даа көзүлбес.

Дөге дааның баарын өрү чоктаан улуг ховуну куду барык-ла аъттарның челижи-биле бадып ор бис. Ховуну элээн эртип, чер ортузу чедип келгенивисте, аъттар хойдугуп, былгырып, оруктун бир-бир ийинче былдай дүшкүлээр. Чамдыкта мырыңай хенертен каргыткайнып тура дүжер. Орта чорбас мындыг апарган. Аъттарның башкарыкчызы моожазын ол-бо шелгилеп, кымчылаарга-даа хоржок.

— Чүзү канчап барган кончуг моовалар боор, мыя аразыңга канчап туруптар деп болар — деп ол хыйланыр-даа. Аъттар ол-бо хойдугуп былдай дүшкүлээрге, шанак дээрге оруктун бир-бир ийинче кайтыгып чор. Марина Наумовнаны топтап көөрүмге, аът башкарыкчызының белинден кужактаныпкан олур. Мен-даа божуур кижини быжыглап тудуп чор мен. Орук кыйыында хараганнар бүлүртүн караңайнып эртип турлар. Канчангаш-ла топтап көөрүмге, шанактан 10—20 метр хире ырак ийивисте чүвелер имиреңней-дир. Баштай аайын тыппайн, ылавылап көрүп орарымга, ол чүвелер артывыста-даа баар, аъттарның мурнунга-даа, ийивиске-даа кээр мындыг. Корга берип-тир мен. Аът башкарыкчызының эдээнден барып шелдим.

— Чүл? — деп, ол айтыра-дыр.

— Бо артывыста, мурнувуста, ийивисте эрте маңажып турар чүлерил көрем? — дидим.

Аът башкарыкчызы киживис доңгайып-доңгайып топтап көрүп-ле чор он.

Кончуг ядараан, бөрүлөр-дир ийин мон, аъттар хойгузуп, бисти сүрүп турарлар-дыр, кулугурлар. Канчаар бис — дидир.

Ону чугаалаарымга, Марина Наумовна кортканындан аът башкарыкчызындан улам-улам кужактаныпкан, шаан-

да эъди аараан улус божуткан тудугжу кадайлар-ла, салдынар-даа эвейн-дир.

— Бөрү отган коргар дээр боор ийин, кымчы бажынга савандан орагаш кыпсып көрүңерем!— деп, аът башкарып чораан киживис сүмелей-дир.

Бо дугайын Марина Наумовнага чугаалаарымга:

— Шынап, Кузьма Балчирович, демги шилде спиртни пөске өттүргөш, кыпсывыт!— деп, Марина Наумовна чугаалай-дыр.

Мен кымчы сывынын бажынга будум ораашкынын уштуп шарааш, спирт-биле өттүргөш, кыпсыптым. От чалбыраашталып хып эгеледи. Топтап көөрүвүске, бөрүлөр бөлдүнчү бергөш, бистиң соовуста элээн ырак эдерип, шошкуп чорлар. Сактырымга, дылдары кызаңайнып, чылганып-даа чорааннар ышкаш. Аъттарның ылгыны тынын-даа тыртырар хире эвес, оруктан-даа дашкаарлавайн, шуудай берген челип орлар. Бөрүлөрдөн хойгаш ынчап чорааннары ол-дур ийин, хөөкүйлөрини. Ол-бо ынчап чорувуста, Дөгө дааның баарында аалдың ыттары ээре берди. Аал чоокшулап, ыттар ээре бээрге, демги бөрүлөр чиде бердилер. Шынап-ла ынчан, ийичаңгыс кижилерни, аъттыг, шанактыг-даа чорда бөрүлөр сүрген, азы харын-даа тудуп чипкен дижир чугааларны дыңнаан кижини мен. Та шын, та меге чүве, кижини ону билдир эвес. Хөй бөрүлөр кижини сүрөргө сүртенчиг-даа, коргунчуг-даа чүве чораан.

ДӨРТКҮ ЭГЕ.

АВАМ ӨЛБЕС ТУРГАН

Бөрүлөрдөн адырылганывыс соонда, божуур киживистин эъдиниң аарыыры кежээлеп келди ышкаш. Өй-өйлөп аарыырының аразы улам-на чоокшулап, шыдандырар хире эвес апарды. Аъттар шуудай берген челип орлар. Эмчиге чедерин четтикпейн манап чор мен. Ам-даа беш-алды километр хире бар ышкаш. «Эъди аараан улустуң байдалы ынчап баарга, чай чок, удавас божуптар чүве болгай, канчалза эки, соогу мырыңай кончуг» деп бодалдар сагыжымны дөстүндүрбөй чор.

Өй-өйлөп аарыырының бир чайлыг аразында эъди аараан киживис ковайып келгөш:

— Эмчи, ам удавас, уруг үнөр деп барды. Суу база чаларай берди — деп бо. Кайгай-ла бердим.

— Марина Наумовна, киживис божуур деп барды, суу база чаларай берген-дир — деп, Марина Наумовнага чугаа-

ладым. Марина Наумовна божуур кижиниң артында келди.

— Кузьма, сен мурнунга бар!— деп, Марина Наумовна сести бергеш, божаан кижиниң соондан сыйбай көрүп чор.

— Кузьма, спирт, иод, уругнуң хинин боор арыг чүвелерни белетке, уругнуң бажы үнүп олур — деп чугаалай-дыр.

Мен дораан-на ол чүвелерни чемодандан ужулгаш, белеткеп алдым.

— Кузьма, ойталап чыдып ал деп чугаалап көрөм — деп, Марина Наумовна дилей-дир. Мен ол ёзугаар чугаалаарымга:

— Чыдып алгаш канчап божуур боор эмчи, тыртыг чокта берге эвес бе — деп, хокпайып, дискектей олуруп, божуур киживис арай удурланыр хевирлиг. Бо дугайын тайылбырлап, тыртыг хереглээри эпчок дээрзин чугаалаштывыс.

— Белеткен, Кузьма, келди-ле, аъттар башкарыкчызын доктаа де!— дээш, Марина Наумовна божаан кижини ойталадыр чыттырып алды...

...Удатпаанда уругнуң хинин кезип, шарааш, дүктүг тонум, чагым-биле шуглап, хойлап алдым. Ам эмнелге кайы сен дээш хаптывыс. Бо бүгүнү бодап, соок-даа билбедим. Мени авамның канчаар божаанын Оруспай даайның чугаазын ёзугаар сактып чор мен. Ооң чугаазы бо...

...Мээң ол дунмамны Балчыр дээр. Эрги сумувус Түлүш. Балчырның кадайы, кеним бо Күскени божуп турарда, бир муң тос чүс он чыл турган. Үш айның — частың ортаа айы. Ала хар. Даглардан аккан сугларның даажы, аяс дээрде айның аязы ышкаш Бош-Дагның мээзиниң берзеңгилей бергени, кежээки имиртинни, караңгыны оон аян кирип турары, частың чылыг тыныжы арынны суйбаары Түлүш Балчырның сагыш-сеткилин чылыңнадып, өөртүп чораан.

Ооң өг-бүлө тутканы ынак эжи «Севил өөнде бергедеп манап ор боор» деп бодал улам далаштырып, чайгаар-ла аъдын «шу, шу» дирти бээр болган.

— Демин-не ооргазы элээн аарып эгелээн кижини ийин, угбай — дээш, Балчыр соонда далаш чок, оожум шошкудуп орган кадайны көөрге, сагыш-сеткилин өжүр үрүпкен ден ышкаш карарып-даа кээр. Ынчалза-даа бөгүн «кыстыг азы оолдуг болур ирги мен бе» деп бодал өшкен денни кыпсып турган ышкаш сагыш-сеткилин чырыдып-даа келир.

— Аалынар. Бош-Даг эдээнде кыштагда ийик бе, оол?— деп, демги кадай чортары улам-на оожумнап айтырган.

— Ийе, угбай, бо малдың чоржанын — дээш, Балчыр Тудугжу-кадайның аъдын кымчызы-биле саарынче каккаш, часкы малгашты, сугну чашканналдыр хап ынай болган.

— Чоп кончуг далажыр кижини сен, оол, кижини чая халдып кааптын, Бош-Даг бо көстүп тур ышкажыл, дораан чеде-ле

бергей бис — деп, Тудугжу-кадай аьдын тырта аарак чугаалаан.

— Бош-Даг бедик болгаш, көөрге мыя бо ышкаш сагындырар даг болгай. Ам эьди аараандан бээр ийи хонук чедип бар чыдар кижиге болгай. Чанында кым-даа чок болгай, дүргедеп көрээли, угбай — деп дилезе-даа, Балчыр «бай улустун баары доң» деп бодап чораан. Чүге дээрге Тудугжу-кадай улус божуткаш, шуут баяан, кара бай кижиге турган кижиге дижир. Балчыр ол кадайның адын безин билбес, улус «Тудугжу-кадай» дижир боорга, ону чалап чорааны бо.

Кажан Балчыр Тудугжу-кадай-биле аалынга чедип кээрге, дыка карангылаан, чүү-даа көзүлбес. Өөн дээр-актап көөрге, борбак кара, шыпшың чүве болган. Ынчалзамкун дээрки кушкаштарның ында-мында эткени, Азөөт хемнин чикилээн даажы, дээр дүвүнде түме-сая сылдыстарның чивецнээри оон хөңнүн чиигедип, оожургадып турган. «Чүү болган, боду божупчу ирги бе?» деп бодалдар сагышка кирерге, оон чүрээ диртигайнып дүргедээр, эьт-мага боду соолаңнаар-даа. Тудугжу-кадай аьдын баглап кааш, Балчыр үр-ле ыңай-бээр көрүп туруп бээрге:

— Чүү болду, оол?— деп айтырган.

— Э-ээй, угбай, боже, шак болап, мынчаар кылаштааш, бээр ээй бээринге эжик ол эвес бе — дээш, Балчыр Тудугжу-кадайны чеде аарак айытпышаан, сымыранып чугаалаан.

— Сен кайнаар баарың ол?— деп, Тудугжу-кадай айтырган.

— Ажырбас угбай, силер-ле таарыштырып көрүнер. мен ону тудуп билир эвес мен, силерге хей-ле моондак болур — дээш, Балчыр даштын артып калган.

Дем чаа-ла чуга булуттар өттүр шору чырыдып турган ай кылын булуттарга алзып карангылай бээрге, Балчырның сагыш-сеткили база-ла ынчаар карангылай берген. Чүге дээрге улустун чугаазы-биле алырга, Тудугжу-кадай кончуг каржы кижиге турган дээр. Божуткан кижилерни баштай кымчы-биле орааштыр шаап эттээр, оон тайылбыры-биле алырга, божаан кижилерни ынчаар чаңчалтарга «эьдинин аарырын безин билбейн баар». «Эки-даа чүве ирги бе?», «Бо Бии-Хемде чок дээн тудугжунун бирээзи-ле болгай, бурган амыралында эки божуплаттар ыйнаан» деп, Балчыр бодун оожургадып, шимээн чок, дыңнаалап турган.

Удаваанда шынавыла ыыт эвес ыыт, дааш эвес дааш-даа Бош-Дагга чаңгыланып үнген. Балчыр шыдашпайн өгнүн чанынга халып кедеп келген. Кымчы даажы дазыгайнып-ла турган. Дирт-даа дээр. Көдүргеш өрү октап-даа турганзыг. Кадайының чүгле човууртаан, шагжок үнүн дыннаан. Өгнү долгандыр чүгүргеш, эжик аксынга келгеш дыннаарга, «Тө-

рүүр херээжок болзуңза, дүрген төрүвүт!» деп, Тудугжу-кадайның үнү дыңналган, улаштыр кымчы даажы база катап киткээн. Кадайының алгы-кышкызы баштай коргунчуг, уяранчыг, чалынган турган болза, ам шуут шимээн чок болган. «Өлүр эттеп алды бе, халак, халак» деп бодааш, өгге кире халып келгенин безин Балчыр билбейн барган. Кадайын көөрге өгнүң бир талазында бөөлдээш, хөкпее берген чыткан. Ооң баарында Балчырның авазы — Чанчыпай хой үзүндөн кылган деңни чырыда тудуп алган орган. «Хөөкүй авамны бүдүү-ле билген чүве, канчап харын-даа чедип келгени ол, авадан артык чүве кайда боорул аан» деп, Балчыр боданып, сагыжы куюмнап, авазын база кадайын кээргеп көрүп турган. Тудугжу-кадай орун баарында кымчызын тудуп алган ээгийштеп орган.

— Ам канчаарыл?— деп, Балчырның авазы Тудугжу-кадайдан айтырган.

— Чоп ыргара берген тур сен, ийи кулаш, билек хире чоон ийи өргөндөн дүрген эккел!— деп, Тудугжу-кадай Балчырже коргунчуу сүргей алгырган.

— Ынчаарга кайын болур, угбакым, кымчы-биле кагарга шыдашпайн турган кижини, ыяш-биле кагарга кайын орта үнер — деп, Балчыр коргуп, үнү сириңейнип удурланган.

— Эккел дидир мен!— дээш, Тудугжу-кадай кымчызы-биле дап бээрге, Балчыр үнө халаан.

Чыраа кажадан ийи өргөни тура тыртып алгаш, Балчыр: «Моон-биле хөөкүйнү эттей берзе кактырбас-даа мен. Ынчаарга кайын болур» деп боданган. Өөнүң чанынга келгеш дыңнаарга, чүве-даа шимээн чок, ийи өргөни тудуп алгаш, корга-корга кирип келген.

— Эккелдин бе, дөө орта аразын төш чарты хире хем-чээлдиг кылдыр дүрген када!— дээш, Тудугжу-кадай өгнүң чүьктүг талазынче айыткан. Балчыр ол ёзугаар ийи өргөни кадап берген.

— Куруң чежип эккел!— деп, Тудугжу-кадай хөрөктөнип, дужаагаш, «Кур-биле канчаары ол ирги, ийи өргөнге баглааш кымчылаары ол бе?» деп боданмышаан, Балчыр курун арай сестип тудускан. Тудугжу-кадай ол өргөннерге курну ийи ужундан баглап тура:

— Бир деспи ишти хире кургаг өдектен эккел!— деп, Балчырны дужааган. Балчыр ол ёзугаар өдекти база эккеп берген.

— Ам кадайың көдүргөш, ийи өргөнде баглаан курга колдуктандыр олуртувут, кижини эъди аарый бээрге, баш бурунгаар тыртыг-дартыг чүвени белеткеп алыр херек — деп, Тудугжу-кадай Балчырже хыйыртай аарак көргөн. Балчыр кадайының чанынга келгеш, ооң бөөлдээш тонун чыра тудуп

дуп, аяр көдүргөш, курга колдуктааштандыр, дискек кырынга олуртуп каан.

— Балчырның авазыңга:

— Чаа, Курзук, сен мурнунга бар, мен артыңга оорар мен — дээш, Тудугжу-кадай божуур кижиниң артында баскактанып олурупкан.

— Кончуг мелегейлерни боларны, бижектен эккел! — деп, Тудугжу-кадай ам база-ла хыйланып эгелээн.

«Бижекти канчаары ол ирги?» деп, боданмышаан, Балчыр бижээн корга-корга сунган. Тудугжу-кадай божуур кижиниң тонунуң колдукта тиглерин ийи талазындан чара кескилешкеш, бижээн дедир сунган. Балчыр көрүп турарга, Тудугжу-кадай чара кезип алган черлеринче холдарын суккаш, эьди аараан кижиниң иштин өрү-куду суйбап эгелээн хире болган.

— Сен ыяштан чарып белеткеп каар сен, оглум. Ам удатпас божуптар боор, бир мээң силерге бергеним ирт шыырак хире чүве ийин, доюнга ону дөгөрөп сен — деп, Балчырның авазы амыраан хевирлиг, «Бээр кел» деп имнеп алгаш, оглунга сымыранган.

— Ол деспиде өдээнерни уруг барып дүжер чер дужунга төп ал, Курзуккай — деп, Тудугжу-кадай сүмелээн. Балчыр даштын аът-хөлүн откарып, ыяш-дажын белеткээр дээш үнүпкөн.

Балчыр барык ийи дүн-хүн иштинде удуваан болгаш сагыш-сеткили куюмналчак, кылыр дээн чүвезин бирде уттуптар, бирде анаа-ла туруп бээр, бажы аарыыр, шагжок болуп турган. Аъттарын киженнеп салыпкаш, өг чанынга ыяш чарып, өй-өйлөп дыннаалап, эжик кастыындан бакылап көрүп каап турган.

— Хинин боор чүңүң белен бе? — дээн Тудугжу-кадайның үнү-даа дынналыр.

— Суу чаларай берди — деп, авазынын үнүн-даа дыннаан. «Ол чүзүн ынча дээр чоор» деп Балчыр пат-ла аайын тыппайн бодангылаар-даа.

— Ам таптыг кичээнгейлиг ор сен, Курзукпай! — деп, Тудугжу-кадай алгырар-даа.

— Сен долгажаңнавайн орта олур, херээжок. Ыйындыра бээрге, ону таптыг ажыглаар херек — деп, Тудугжу-кадайның ажынган чугаазын дыннааш, «Ам база эттедир-дир, кулугурну, чоп долгажаңнаар кижип боор» деп, Балчырның сагыжы кыймыңайнып, кандыг бодал сагышка кирбээн дээр.

— Балчыр ыяжын чарып, доозуп кааш, өөнүң эжинге чоокшулап чорда, (дүне аргага үгү эдери ыңдыг боор) чаш уруг-даа кышкырып-ла үнген. «Аа богда авыразында, божупкан. Ам-на чиигээн, амырадым. Эр азы кыс кижип ирги бе!» деп, Балчыр амыраанындан өөн долгандыр, өрү халып,

курайлап маңнап турган. Балчыр өгнүң кастыын чырта тыртып алгаш-даа дыннаалаарга, уругнуң эр, кызы билдинмес болган. Өгже кире бээр дээш база аайын тыппаан. «Бир дугаар кижиниң эри-даа, кызы-даа канчаар. Үнү чиңге чүвө ышкаш, кыс-ла боор» деп боданган.

Черле шыданмайн, Балчыр ыяжын кужактап алгаш, өг чоогунга кээрге:

— Ынаар чүнү дилей бердин, уругнуң хирнин дүрген кезер-ле болгай — дээн үн дынналган.

— Чок, моон бичин сиген тып аар дээш — деп, Балчыр-ның авазы харыылаан.

— Сээң-даа чөгөнчинни, дем-не белеткеп алыр ышкажыгай, уругнуң хирнин сиген-биле кады үзе кезер деп чүвени мынча кырааже билбес, хай-бачыт-ла болур часкан-дыр, чү-нү көрүп чурттап чораан мелегей боор сен — деп, Тудугжу-кадайның хорадааны кончуг хевирлиг.

— Билбес боор ийикпе аан, Тудугжу, далажып, дүүрээш уттупкан-дыр мен — деп, Балчырның авазының үнү дынналган.

— Билбес болгаш уттупканың ол-дур!— деп, Тудугжу-кадай дуй шаап харыылаан. Балчыр эжик кастыындан бакылаарга, авазы чаш уругну, ооң дүктүг негей тону-биле ораагаш, дөрте салып каан.

— Дүрген мээң артымга сыртык-дөжектең салып көр!— деп Тудугжу-кадай дилээн. Балчырның авазы сыртык-дөжекте салыптарга, божаан кижини анаа ойталадыр чыттырып каан.

— Иштин чоп шарывадывыс, Тудугжу?— деп, Балчыр-ның авазы айтырган.

— Билир кижичоп шарыптаан сен, хол-будум шылап калды, чүү кончуг херээжогул мон, төрүүрү үр — деп, Тудугжу-кадай хыйланып харыылаан.

Балчырның авазы кенниниң иштин тыртыгда курну чешкеш шарып берген. Балчыр өөнге, ыяжын кужактавышаан, дүргээн кирип келген. Ыяжын аяар ожук чанынга салгаш, ыңай-бээр чүвө ужурун билбээн кижичооп көрүп тургаш, шай хайындырар пажын ожукка салып, суг куткаш, одун кыпсы берген.

Кижичоожуткан улузу: Тудугжу-кадай, авазы ыт чок оргулаар болган. Кадайын көөрге, мүн-не сергек, Балчырже сеткил чиигээн хевирлиг, хүлүмзүрүп көрүп чыткан. «Оода оол, кызын чугаалаар болза» деп, ол боданган.

— Чүнү кылырың ол, оглум?— деп, Балчырдан авазы айтырган.

— Шай хайындырар бе, азы канчаарыл, авай?— деп, ол удур айтырган.

— Баштай шайдан хайндыргаш, оон соонда демги ол чүвең кылыр сен ыйнаан, оглум — деп, Балчырның авазы тайылбырлаан.

— Балчыр авазының сүмезин чөпсүнгөш, «божаан кижидугайын чоп ытташпастарыл?» деп арай анчыг боданган. «Дүктүг тонда ораап каан, мырыңай шимээн чок, чоп баштай кончуг тыылаар алгы-кышкылыг чүве чорду? Азы кандаай-даа чүве ирги?» деп Балчырның сагыжынга харын-даа багай бодалдар-даа киргилээр.

— Оолдуг болган кижидоо шыырак дойдой кылза эки болгаян, оол — деп, Тудугжу-кадай Балчырга ам-на чугаалаан.

— Дой-дуй-даа бодаар шагжок болдум, бо кижидоо ам ажырбас боор аа, Тудугжу?— деп, Балчыр бодунуң өөрөөн сеткилин өскээр куюлдуруп айтырган.

— Ажырып канчап баар чүвөл, бир эвес күзезиңзе, оон берге чүведен-даа кылыптар мен. Ынчан дойдой хамаан чок, чүнү-даа болза бере бергей сен аан — деп, Тудугжу-кадай кыжанган.

Балчыр орта удур чүнү-даа ыттаваан. «Оон берге чүведен-даа кылыптар мен деп чүзүл? Көрүп ора, кадайын маңаа кижидоо соктуруп аар бе. Мооң-биле чүү чүве дижилп турар, авамның берген иртинин чаа-биле сыгап-сыгап чорудупкай аан, мону» деп боданган.

— Шай хайнып турда демги чүвең таарыштырып эгелей бербес сен бе, оглум — деп, Балчырның авазы оон бодалын билген чүве ышкаш чугаалаан.

— Ынчаайн харын, авай, шай хайны бээрге, далган-тарааны салыр сен. Сүт дөө ол хуунда эвес бе!— деп, Балчыр бут адаанда турган тос-хуунче айыткаш, бижээн алгаш үнүп чыдырда, кадайы бээр кел депкен.

— Мени эмин эртир үргүдүптерге ынчаарым ол бе, азы шаам төнгени ол бе, арай багайым кончуг ышкаш, караам шокараңнаар, тыныш кыскалаксаар, сагыжым карангылаардыр. Черже кирип бар-ла чыткан чүве. Сен ырады чоруй барба шүве — деп, кадайы Балчырга сымыранып, шагжок, ээгиштей аарак чугаалаарга, ол бажын согаңнадып чөпшээрешкен.

Кадайының арнын көөрге, бир-ле ак-тос, үнү үнмес, шагжогу кончуг, тыныжы кыска боорга, кээргээнинден арны-бажы чымырткайнып, карактарының ишти ажыңнаар, чайгаарла чажы төктү бээр хире боорга үнүп чорупкан. Божаан кижидоо дүне божуза-даа, байдалы экиживээн. Даң адып, хун үнүп келгенде, доюнга дөгөргөн иртинин эьдин Тудугжу-кадай ужазы-биле катый бир чартыын таалыңнап суп алгаш чоруурунга белеткени берген.

— Ам база бир аргадан шенеп көөр-дүр ийин, ол дузала-

вас болза, мээң херээм-даа чок боор, сүнезини чанган уруг-дур — деп, Тудугжу-кадай арай сезинген хевирлиг чугаалаан.

— Чорбайн, бичии маназыңарза эки боор, Тудугжу. Уруг-сыртыгы саадаарга ондагайлыг дээр боор ийин — деп. Балчырның авазы сестип, коргуп дилээн.

Оон эгелээш-ле, Балчырның бодунуң безин байдалы хаг-дынчак, чүве чугаалааш өскээр баар, келдирлээр, коргуучал, атпаңнааш, кадайын көргөш дашкаар үне халыыр, өгге кир-бес, черге донгайып чыдыптар апарган.

Тудугжу-кадай сөөлгү аргазын шенеп, черни сиртиледир деспегилээш, черни кымчызы-биле дазыладыр хаккылап, хенертен үне халаан. Балчыр хенертен эъди соолаш, чүрээ чымырт дээн. Бажының дүгү адыйып, куйга бажы чымыраан. «Канчап барды мон. Чүү болчу ирги?» деп бодаан. Дыннаалап орган.

— Ам база кымчылаары ол-дур деп бодааш, эъдим чырылыңайнып чытты. Каям мээң холумну кырымче каай каавыт — деп, Балчырның кадайы көнгүс үнер-үнемес үн-биле чадаарда-ла кунчуундан дилээн.

— Чүң аарыыр-дыр, уруум?— деп, Балчырның авазы кенниден айтырарга, ол чүнү-даа ыттаваан. Тыныжы кыска, арны ак-тос. Эриннери када берген. «Чүү деп салым чүве бо, чаш назынындан-даа чарылгы дег» деп, Балчырның авазы дыка муңгагдап көрүп орган. Кенниниң тонун ажып көөрге, адаанда төгүлген хан шуут эндерик, кара-кара дестер кылдыр дурнуга бергилээн. Кенни кыска-кыска кылдыр улуг тынгылаар, холун-даа көдүрө тударга, анаа-ла өл-эът, чындыргай. Ынчап орда дизилээн-дазылаан соонда өгнүң бир талазын үзер буга үскен ышкаш чыжырт дээн, өг артында сирлеш дээн. Боо чазылганы чыжырт дээрге, Балчырның авазы орган черинден кожаш кылынган.

— Чүү болду, кадай? — дээн соонда Тудугжу-кадай дүрзү хевириниң кончуу сүргей, караа чидиг, кыза берген кире халып келген.

— Чүү-даа болбаан ийин, Тудугжу — деп, Балчырның авазы коргуп харыылаан.

— Ынчаар түрүптерге, уруг сыртыгы дораан чаларай бээр боор. Хоржок болганы ол-дур. Ам билинместеп, далып калган ышкаш — дээш, Тудугжу-кадай Балчырның кадайынын бажын көдүрө тударга бурунгаар халаш дээн. Ооң тыныжы ам кезек-кезек болгаш узун кылдыр улуг тынар апарган. Тудугжу-кадай биле Балчырның авазы божаан кижини уруг-савазы чаларазын дээш энчекке чайып турда-ла шыдашпайн барган.

Балчырның авазы кенни ынчап барганынга чүмү бодан-

маан дээр. «Кандыг-даа хилинчек кылып чорбаан чаш уруумну Тудугжу-кадайның «өг-бүлезин багай чүве тавараан уруглар-дыр» деп органы шын болганы ол-дур ийин. Хөөкүй уруумнуң башкы назыны ынчаар төнзе-даа, соңгу назыны эки болзун» деп чалбарып, йөрээп олурган.

Балчыр кадайы шыдашпайн барганын дыңнааш, элээн үр бут кырынга көжүй берген турган. Ооң арны агарып, карактары борбаннаан соонда эжик аксынга чирс барып дүшкен. Ооң аксындан хан холуксаалыг көвүк шуурап, дайнанып, хол-буду, дурт-сыны час ойтур хере тыртып, черде кымчыланып-ла чыткан. Балчырның авазы биле Тудугжу-кадай тудуп, ооң кырынче суг чажарга, тыртары оожургай берген.

— Бичиизинде-ле тырта бээр кижини, канчаары ол ой, хөөкүй оглумну — дээш, Балчырның авазы Тудугжу-кадай биле көдүрүшкеш дөжекке ону чыттырып кааннар.

— Өг-бүлезин черле багай чүве тавараанын баш бурунгаар билген кижини мен. Чочу-ламаны чалааш, хүрүм-харым чүведен кылдыртса эки боор — деп, Тудугжу-кадай сүмелен орган.

Кадайының өлгенин көргөш, Балчыр шуут-ла арны-бажы агарар, дидирээн кижини хевирлиг апаар болза-даа, оон соңгаар ол далбаан-даа, харын-даа кадайын кандыг черге ажаарын айтып бээри-биле, база хүрүм кылдыртыры-биле Чочу-ламаны-даа чалап чораан. Чочу-лама хүрүм үндүрүп, ном номчааш, Балчырның кадайын Бош-Дагнын муруну чарында арга кыдыы черге хөөржүдерин сүмелээн. Чочу-лама биле Тудугжу-кадай бүгү ажылын ынчаар дооскаш, «Өлгөн кижиниң айыткан чүвези, ооң хөөржүдер черин айтып бергени» дээш, Балчырның чаңгыс аъдын, бир молдургазын алгаш чана бергеннер. Балчыр авазы-биле сүмележип тургаш, саап ижип орган, шары ышкаш чааш сарала инээн чонап, ыңгыр-жактааш, шырга кылып алганнар. Балчырның авазы кеннин ооң кедип чораан эрги идик-хеви-биле хепкергеш, часкы чылыг үеде кедер тас хой кежи тону-биле ораап каан.

— Дөргүл-төрелдерге дыңнадыр дээрге, чер аразы ырак, чоокта улустарга безин дыңнадыр дээрге 2—3 хүн эртер. Оода ачаң келген болза аа, оглум — деп, Балчырның авазы оглунга, ооң сагыш-сеткилин канчаар чавылдыраарын бодааш, чугаалаан.

— Ачамга ону чугаалаар, дыңнадыр дээр болза, дүрген дээрге-ле даарта кежээден бээр келир ышкажыл. Ам безин ийи хонук эрте берген. Ийилээн-не таарыштырар болган улус эвес бис бе, авай — деп, Балчыр чөвүн сөглээн.

Авашкылар ынчап турда, Балчырның ачазы ол өйдө, харын-даа чедип келген. Ооң соонда адашкылар ажаар кижини көдүржүп үндүргөш, шыргага салгаш, Чочу-ламаның сү-

мелээн черинче углай — Балчыр шыргалыг инээн четкеш, ачазы кеннин туткаш, шырга чанынга кожа кылаштавышаан чорупканнар. «Дываажан оранынга эки чурттап, бисти утпайи чоруур сен, уруум. Бис база-ла шааварыс четкеш, соондан чеде-ле бээр бис ыйнаан. Дыка муңгаравайн чор, уруум. Сени бурган башкы ынчаар чаяганы ол-дур. Хилинчектенип божуп турганынны ол көрдү-даа ыйнаан. Бисти та канчаар чаяган чүве. Шуптувус кады-даа болза Дываажан оранынче чоруй баарывыс кайыл. Бурган башкы бир дугаар дун уруун божааш-ла Дываажан оранынга чедип келирин номнады-даа ыйнаан. Эх, хөөкүй уруумну, ам канчаар, ужурдан эртер эвес» деп, Балчырның ачазы тейлеп каап, карааның чажын чодуп, йөрээп чораан. Олар Чочу-ламаның айтып бергени Бош-Дагның эн-не хүннээрек, арга кыдында дөн эдээнге часкы дагның бажы агарып, имиртиң турда чедип келгеннер. Шырганы сөөртүп келген инээниң быгыннары догданынып, думчуу шүжүгейинп турган. «Кыш ашкан арган инектиң шаала ол ыйнаан» деп Балчырның ачазы боданган. Дөң кырынга элээн каш даштар чыггаш, Балчырның ачазы кеннин шыргадан оглу-биле көдүржүп эккелгеш, бажын демги даштарга сыртандыр салып алганнар.

— «Арнын сонгу чүкче көрүндүрүп каар» деп Чочу-лама чагып турган чүве ийин, ачай — дээш, Балчыр кадайының арнын сонгу чүкче көрүндүр ийлендирип каан.

Балчыр ол өйде сагыш-сеткилиниң куюмнаанындан шуут тыртынып шыдавайн, кадайының бажынга кожа олуруп алгаш, карааның чажы төктүп, ооң арнын сыйбап орган. Балчырның ачазы «Бош-Даг бурган өршээ, уруумну эки эдилеп, дөргүл-төрелдеринге багай чүве бодавайн чорунар» деп чашкызы-биле сүт чажып, оран-таңдызын йөрээп турган.

— Оо, хөөкүй уруумну ай! — дээш, Балчырның ачазы кенниниң холун солагай талакы чаагынга даянып алгаш чыдар кылдыр салгаш, «чаа уруум үдеп кагдывыс, эки чор» деп чугааланмышаан, ыглап орган оглун холундан көдүрбүшаан, тургускаш, шыргалыг ала инээн четкеш, чанып чорупканнар.

Кадайың ажаап каан соонда үш хонганда, дүште Балчыр ийи караан ыжыдыр ыглап алган, үнү безин үнмес чедип келген.

— Чүү болду оглум, канчап бардың? — деп, авазы айтырган.

— Демги кижиниң хөөрүңге чордум. Мага-боду чогулу. Сүнезини чок-даа болза боду чыткай-ла. Чоп чогул? «Сүнезини чайлаан» дээри хоозун чүве-дир. Чүгле борбак бажы элээн ыракта онгарда чыдыр. Мен аңаа чеде бээримге, дөрт көк бөрүлөр маңнажып чоруй бардылар. Менден ырады маңнажы бергеш, аастарын аңгайтып, улугулаар-даа, ыткылаш-

тыр ээрер-даа чүве-дир. Мээн хөөкүйүмнүң сүнезинин Тудугжу-Кадай, Чочу-Лама суглар чээннер-дир, а мага-бодун көк-бөрүлөр дойлааны ол-дур. Чер, дээр аңдарылды, шим-чеп турар апарды — дээш, Балчыр дөжек кырынче пет кээп дүшкен.

— Ол кандаай чоор, оглум, кижини коккай ээрге багай чүве дээн ийин. Чочу-Ламаны чалап, чеди-хонуунда ужурун айтырбас болза хоржок эвес бе?—деп, Балчырның авазы чүвениң аяны эки эвес болуп турарын бодап, хейде-ле бодунун сагыш-сеткилин оожургадырын кыскан...

Дөргүл-төрели чыгып келгеш, чеди-хонуун эрттирип, кадайының хөөрүнге баар дээрге, Балчыр «ооң сүнезини-даа, мага-боду-даа чок, ынаар баргаш чоор» дээш ынаваан. Оон эгелээш-ле Балчыр заарыгынып, хөрээнге дегдирип аарааш, ол-ла чылын күскээр шыдашпайн барган...

Балчырның авазы бир аалдың уруунун чеди-хонуун эрттирип турган черге чорда Чочу-Ламанын: «Севил Балчырны сактып чор мен. Дүрген чедип келзин дидир» деп аңаа чугаалаанын сактып, чугаалап чораан.

Аарыг-аржыкты, ажыг-шүжүгнү лама-хамнар таптыг ажыглап чораан чүве-дир ийин...

Оруспай даайның ол чугаазын сактып боданып чоруур арамда:

— Чаа, чедип келдивис, эмчилер!— дээш, аът башкарыкчызы аъттарын доктаадыпты.

— Кузьма Балчырович, уругну уруглар ажаакчызынга аппарый беринер, ооң соонда меңээ келдир силер — дээш, Мария Наумовна божаан киживисти улус божудар салбырже чедип алгаш чорупту. Чаа төрүттүнген кижини уруглар ажаакчызынга дужаап бергеш, «шанакка божууру, тыртыгга божуурундан белен апарган, кайгамчык-ла эки чүве-дир ам. Шанакка божаан кижикандыг эвес адыр, Марина Наумовна чүнү кылып тур эвес» деп боданмышаан, херэеженнер эмнээр салбырже маңнаптым. Улус хүлээп алыр өрээлге келгеш, идик-хевим ужулгаш, тапочка, халат, ак бөргүм кеткеш, улус чыдар өрээлди бакылаарымга, чаа эккелген, божаан киживисти арыг ак-чоорганныг тапчан орунда чыттырып каан болду. Эмчилер ажылдаар өрээлге кээримге, Марина Наумовна божаан кижиниң төөгүзүн бижип ор.

— Чаа, божаан чаш кижикандыг-дыр, Кузьма Балчырович?— деп, Марина Наумовна биживишаан айтыра-дыр.

— Чаа, кандыг-даа эвес, орааган чүвезинден чежиптерге, меңней берген ышкаш, алгы-кышкызы кончуг, кирнин көөр деп билбейн чоокшулай бээримге, караам орта тепкен, шыыраа аттыг кижикандыг — дидим.

— Эр кижикандыг бе, кыс кижикандыг бе, Кузьма Балчырович?

— Эр кижиге чорду.

— Аас-кежиктиг болуп тур бис. Эр кижиге хүлээп алырга эки болур чүве — дээш, Марина Наумовна менче хүлүмзүрүп каттырып кагды.

— Божаан кижиге эки-дир бе, Марина Наумовна?

— Шынап, Кузьма Балчырович, барып көргөш келиңер. Уруг сыртыгы ам-даа дүшпээн чорду, хан төктүп турар хевирлиг.

Марина Наумовна «менээ шуут бүзүрээр-дир, аа» деп бодангаш, божаан кижини көөрү-биле чоруптум. «Мээң билер билбезимни ынчап хынаар дээн-дир бе, кажар болдур ийин. Марича Наумовна!» деп бодандым-даа. Москвага бо талазы-биле дыңнаан лекцияларымны, херек кырында көргөн тава-рылгаларымны чамдык божааны берге кижилерни сактып, оожум кылаштап ор мен. Эжикке чедип келгеш, бо дугайын боданып, доктаап турар-даа мен.

— Чаа, ам кандыг-дыр силер? — деп, эккелген киживистен айтырдым.

— Эки-дир мен, эмчи, шанакка чорааш мынчаарым ол ыйнаан, шаам арай чок-тур — деп, ол харыылады. Ооң арнын көөрүмге, арай куу хевирлиг. Судалдарын санап көөрүмге, оң талакы холунда 92, солалай талазында 96 болду. Судалдар арай жошкак, дүргензимээр хевирлиг. Чүрөөн дыңнаалаарымга, согары эки, ынчалза-даа арай сула-даа ышкаш. Согарының саны 94. Ажырбас. Уруг сыртыгы ам-даа дүшпээн.

— Чүү болду, Кузьма Балчырович? — деп, Марина Наумовна айтыра-дыр.

— Бо кижиге хамаарыштыр Альфельданың, Шредерниң, Микулич-Родецкийниң, фебраның дээш өске-даа аргаларны шенеп көөрүмге, чүве билдинмес чүве-дир. Креданың аргазын кылза кандыгыл, Марина Наумовна, мен кыла бээйн дээш силерден айтырар боладым. Хан төгүүшкүнү эвээш, судалы ортумаа-биле 96, боду эки кижиге — дидим.

— Ам үш шак чедип тур, шынап-ла чиктиг-дир.

Марина Наумовна ол бүгү аргаларны база катап кылгаш, менче көре-дир:

— Бодап турганың шын-дыр, Кузьма Балчырович. Абуладзениң аргазын кылдың бе? — деп айтырды.

— Чок, Марина Наумовна, мен ону дыңнаваан кижиге-дир мен. Ол кандаай аргал? — деп, удур айтырдым.

— Ам кылыр чүвевис Абуладзениң аргазы болур эвес-пе, мен сенээ ону көргүзейн, аа, талтыг көрүп тур, Кузьма Балчырович — дээш, Марина Наумовна элээн үр үе иштинде көргүзүп келди.

Шаанда улустуң «Сыртыы саадаан» дээр коргунчуг аарыын Марина Наумовна бажын билир кижиге болду. Божаан киживис хулумзүрүп, каттырып чыдыр. Оруспай даайнын чугаазын бодап олурарымга, мээң авамга таварышкан айыыл бо таварылгадан ылгалбас турган. Ынчан чүгүле мергежилдиг эмчи чок турган-дыр. Божаан кижини санитаркабиле кады ажаавышаан, эмневишаан, ол дугайын эргилдир бодай каапкан болдум. Ынчалза-даа ону улус кайы хамаан чокка чугаалай бээр эвес аан.

Нөн-оол Чамыян

ИДЕГЕЛ

Каш чыл бурунгаар Москва облазы чурттуг эртемден-зоотехник Михаил Назаров албан ужурунда Тес-Хемге чедип келген. Ол тыва хойну улуг кудуруктуг сараджа уксаа-биле хайнактаар даалгалыг. Кезек ажылдап чоруй чаа институт дооскан уруу — Надяны келдирип алган. Адашкылар чанар безин чай чок үш чыл улай ажылдааш, күзелин кычыктырбайн: «шалбалап» алганнар. Эртемден ажылынын түңнелинге ханып, өөрүшкү-маңнайлыг чанар дей берген. Надязы ынчан совхозтуң төп салбырынга хой бригаданын зоотехниги турган.

— Че, Надюша, сен артып кал — деп, Назаров улуг адыжын уруунуң кызыы этин базаыра салгаш, чугаалаан.— Сээң биле бис ийи бот-бодувуска кайы хире чоок ийик бис, эртем биле практика база-ла ындыг чоок. Ажылывыста амыдыралга бадыткап, бүзүредир апаар сен. Бүгү чуртталга адышта дег, оруунда болгай. Бо черниц улuzu эки улус чүве, уруум. Ону бодуң биле берген сен. Хүндүлөп чор. Чаныксап, аваң-ачаң сакты бербес боор сен. Бодуң кижиге чорзунза, чон сени кагбас, чону кижини адындан эвес, ажылындан танып аар чүве.

Надя артып калган. Чыл эрткен. Надя ажылга улам сундугуп, шулуудай берген.

— Тутканын туюлунга чедирбээн шаанда амыраар эвес. Шудургу-ла кижиге — деп, хойжулар ону бо-ла мактаан ораарлар. Улуг назылыг хойжулар ооң чогуу фамилиязын-даа эки тыппас, «Надя кызым, Надяжыым» дээнин дорт очулдурууда алган оргулаар.

Идегелим. Идегелим... Ол эргим сөстөрни бир катап Шынаалай Сорук база сөглээн.

Ынчан анай-хаактар часкы арыгның өчүн булаап, дөскелчок өзүмү, чараш бүдүжү-биле кижиниң хөңнүн хөлзеди бээр үе турган. Надя бир кежээ кинолап чорупкан. Кассадаан эеп орда, узун сынныг, делгем эгиннерлиг, хүрең шырайлыг, силлиг кеттинген аныяк оол орук доза тура дүшкеш, ат-сывын адап, хол сунуп келген. Надя чоужуй бергеш, танывазы оолдуң карактарынче тайзы көре каапкан. Пөрүксүмээр карактарда эриг хөөннүн уян отчугажы кылаш диген. Ооң чалыны Надяның мага-бодун шона каапкан ышкаш болган. Баштай мөгүдөзс-даа, Надя дораан туттунуп, шырайы эриг мөңгүн дег, чырыш кыннып, чажам чокка холун сунгаш:

-- Экии, дарга — деп, тывалап мендилээн.

— Силерни көрген-даа, дыңнаан-даа мен. Ада-ием хойжу улус. Бодум Москваның ветеринария академиязының сургуулу кижии мен. Кырганнарым көрүп, кыска шөлээлиг келдим.

-- Кайы, Шынаалайларның оглу силер бе?

— Ийе, Надежда Михайловна. Хойжуларда силерни танывас кижии чок чорду — дээш, Сорук арай болгаанып, аксын тыртып алган. «Тыва чаңныг уруувус чүве» деп, хойжуларның аксындаң дүжүрбес сөзүн сөглөптер часкаш, туттунуп алган.

— Бистер танышпаска, үүле кайын бүдер. Хүн бүрүнүн чымыжынга-даа, зооветеринарлыг өөредилгээ-даа оларым-биле кады болгай мен.

— Че, ажыл-херээнер кандыг чоруп тур?— деп, Сорук сонуургап айтырган.

— Кадыг кыш эрти. Тес унунда сарааттарның тигии сыыгаан ийин. Ам час эргезин апкан, торлур чүвевис чок.

— Бо черге тааржырыңар кончуг-дур аа, Надежда Михайловна?

— Бодум чүү дээр мен? Билбес мен. Ачамның даалгазы-биле арткан кижии мен. Үүлөм бүдүрүп кааш, чанайн дээримге, хойжуларым уг-даа чок. Ам мырыңай салдыкпастап, төрөлзинип калган — деп, Надя чазык харыылаан.

Олар кожа олутка таваржы бергеннер. Сорук кино доозулгуже, сөс-даа бук дивээн. А Надя кыйыында аныяк эр кижиниң эгин кожа ораарын билип, сагыжынга демги-ле карактарының чымчак көрүжү кире каап, киноже кичээнгейин мөөңнөп чадап орган. Сорук кино соонда үнүп келгеш, бичии доктаап чоруй, Надяже эргилгеш, чугаалаан:

— Надежда Михайловна, силерни бажыңыңарже үдөп каайн, караңгызы аажок ышкакжыл.

— Мени анаа-ла Надя диңер, мен силерни база...

— Ынчаалы харын,— деп, Сорук дегийт-ле үзе кирген.— Үдөп каайн бе, Надя?

— Орук-суур кады дөгүй-ле бергей бис — деп, Надя харылааш, дылын бичии ызыртына каапкан.

Сорук бирде Надя-биле чергележип каап, бирде арай хожудай каап чораан.

— Караңгыдан оваарныңар, Надя — дээш, Сорук уругнун чеңинден тудуп бар чорда, оозу дескелеп, былдай дүшкен. Ол уу-биле сууду баскаш, херимниң эжиин соондан дүрген хаай каапкан.

— Байырлыг, Сорук! Ужурашкыже!

Сорук херим кыдыындан шыгаап чоруй айтырган:

— Надя, даарта солун кино үнер-дир, көөр силер бе?

— Хоомай-ла боор. Даарта малчыннарым кезиир, орай кээр мен.

Баштайгы ужуражылга ынчаар эрткен. Надя эжи Айлаңмаадан Соруктун дугайын каксы айтырган-даа.

Часты чай халап алган. Надяга чайын чымыштыг хүннер улам көвүдээн: хой кыргыздазы, аңаа карыштыр чуулда. Чайлагда малдың денгелин деңзилеп хынаары, сизген, сенаж белеткели, кыштаглар септелгези дээш, кайызын ол дээр.

Ооң кадында уйгу-дыштың, оюн-хөгүнүң шактары база тургулаар. Бир хүн малчыннар байырлалы болган. Надя база-ла шоолуг чай албаан. Совхозта хой ажылының делгелгезин организаастаар деп бот-идекпей-биле санал киирген турган. Ону комиссия даргазы кылып каан. Өскээртен келген аалчыларны, өөрү башкыларны, эмчилерни ынаар чалап, уксаалыг хойларның, ооң чаш төлүнүн, эт, дүгүнүн өзүлде хемчээлин таныштырып, эки хойжулар-биле ужуражылгалар база кылгылаан. Ажылын дооскаш, эжи Айлаңмаа-биле хол бөмбүү ойнаан черге келгеннер. Оон Сорукту таный тыртып кааннар. Ол эьдин хүнге дески хаартып алган — саргыл-хүрөң, шыңганнары чүгүржүп турар. Эрези зир-ле!

Дамчыыр чугаадан дыңнааш, Сорук чапсар кадында Надяны сураглап, бо халып келген.

— Экиң, Надя! Чоп көзүлбес силер? Дүүнден бээр тып-пайн келдим — деп, ол ам спортчу көк торгу костюм солуй кетгинипкен, оозунга аяннажып эптешкени аажок, тыныжы ам-даа оожургалак база-ла холун сунуп, далаш айтырган.

— Думаалай кетпээн-не кижин мен — дээш, Надя каттыра каапкан.— Сээң келгениңни билген болзумза, кайын-даа бол, дилеп тып аар ийик мен.

— Дүүн келдим. Өөрүм оолдар маргылдаага кириш дээш, кулак уюк туруп берген. Ам канчаар боор.

Чугааны хөгжүм ыдыды хөмө алы берген. Стадионнун төвүндө танцы шөлүнчө аныяктар сөктүп-ле каан.

Надя биле Айлаңмаа танцылай бергеннер. Чүге-ле ийик, Надяның сагыжында бир тыртылчак чүве бар болган. Ол

болганчок-ла, бөмбүк шөлүнчө көрө каггылап чораан. «Бөмбүккө ынааң тергийн-дир, а кыстардан оваарныр ужуруң чүл, кайгалым? Бир катап карактарыңдан эргим чырыкты тып алганым сактып келдим. Чүрээм эндевейн чор? — деп, Надя бодап, ээлгири эриг хаак дег, кашпагайы казыргы дег кынып, чоруп турган.

Айлаңмаа, эжиниң сагыжын номчуй тыртып алган дег, ооң кулаанче ээкекеш сымыранган:

— Надюша, бир оол мени танцыже чалаан чүве, канчаарыл, эжим?

Надя бөмбүк шөлүнчө, боштунган чаныг мал дег, ыңай болган.

...Салам бүрүлүг хадын, талдар бүргээн олбук дег оймакка Сорук биле Надя дың ийилээ келгеннер. Оон көөрге, Таңдының меңгилери талыгырда кажарарып чыткылаар. Сын сирти дөвүнчүктеп, чоорту шал ногаан калбак эзим бооп бадды келген. Бажында чокпак кара пөштерлиг, чуңма оъттаар куржаангы шорааннар мыяда дег көстүр. Чыжыргана, чодурааның аар-аар салбактары уян сывын ээй тырта бергилээн. Ол бүгү чечек чимис чыды чылыг агаарга турнугуп, кижиниң эки хөңнүңгө холужуп, эгээртиңмес таалалды хайныктыра бээр.

— Бистиң черге чүс-даа чылда чурттап шыдаар-дыр сен, Надя. Ылап-ла билип каан мен — дээш, Сорук кыстың арыг ак-көк карактарыңче кезе кайгап, харыы манап, арай хөлзээн шинчилиг, торгу дег шыкка ооң-биле кожа олуруп чоруй, чугаалаан.

— Ийе, чүс-даа чылда... Ол дугайын чүден билгениң ол?

— Көдүрбээн хөнээ чок кырганнарның тывынмазы бар эвес, кижини кылып каан кедилиг ажылыңдан үнелээн орарлар. Хол дашты-биле чүве кылыр халымактар эскет чок калгылаар, сени ындыг эвес, кедилиг кижиде дийип орарлар. Оон билип алдым.

— Меңээ хамаарыштыр кояа сөстөр чогаатпайн көр, Сорук. Анаа-ла ачамга дузалажып келген зоотехник мен.

— Чүс чыл чурттаар дээн сөсте коя чүве чок, күзел ышкажыл. Күзелге бүзүрел — кезээде солун, кезээде эчилик!

— Сээң ооң шын харын. Ылаңгыя кижилер бүзүрелиңден хая көрнүп черле болбас. Улусту хомудатканың ол.

— Ынчангаш-ла бистиң улус сени Надежда — Идегел дидир болгай. Сеткилимни билген болзунза, Надя...

— Чугаала че — деп, Надя арай чассыг үн-биле тывалай каапкан.

— Мээң идегелим бооп көрөм, идегелим бооп...

— Чогум чүү дээш идегелиң боор кижиде мен — эки бил-

бейн-дир мен — дээш, Надяның карактары улам чырый берген.

— Чылдың-на бо оймакка кээп тураалы. Экизин көрөм!

— Оо, шынап-ла! — дээш, Надя кезек боданып чоруй, чанындан чечек чула соп алгаш, ону суйбагылааш, сөглээн: — Шынап-ла ынчаалы, Сорук... Сөзүм берейн.

— Идегелим... Идегелим!

Тура халышкаш, четтинчи каап, өөрүшкү чайнаан арыннарынче кезе көржүп, каттыржыпкаш, холдарын чыыра туттунчупканнар.

* * *

Сорук биле Надя кыштадыр чагаалашканнар. Боттарының дугайын кайызының-даа ада-иезинге электен дыңнатпазын дугурушкан. Ындыг-даа болза Соруктуң иези Надяны бир янзы көөр апарган. Орта Айлаңмаа-ла салдарлыг болганы илдең. Азы улус аразында узун-кулактыглар, узун дылдыглар чок эвес, дамчыыр чугаа чалгыы иеге сөглөпкени магат чок.

Сөөлгү чагаазынга Сорук практикалап чеде бээрин бижээш, чуруун чоруткан. Чурукту Надя оолдуң иезинден чажыраын уткан болган. Дөрде стол көрүнчүүнүн кыйыынга тургузуп каан хевээр. Кадай ону көрүп кааш, мырыңай эдээ эстээр, аныяксы шуут киткеп калган, безин ырлагылай кааптар апарган.

Ол чазын Надя чиңге нарын дүктүг хой бригадазы тургузары-биле хайнактаашкынга белеткел кыла берген. Совхоз дирекциязы ону дораан деткээн.

Час түлүктээн. Чечек, үнүш черни шимеп эгелээн. Ынчалза-даа аалдар кыштагларындан арай көшкелек. Хураганнар доругуп, бичийлери безин оътка кире бергенде, хүн дурту узап, чай эжикте бакылап келгенде, чаагай оъттуг, дамырак суглуг чазагларже көшсе дээрге-ле Надяның сагыжынга четпес.

Хойнун дүрген күш кирип, дүгү хөөрээри, чаш төлдүн шапкын өзүлдези — оъттуг, суглуг чазагларда дээрзин Надя бир катал хуралга саналдаан. Ону чүгле чаңгыс Надя бодап, чүткүткен эвес, Шынаалайлар-даа, төк дүшке-ле мал аразынга назы бараан хоочуннар-даа чугаалап турган. Надя боду машина, кижилер алгаш, салбырның хойжуларын чазагладып, каш хонук улай олут орбаан.

Ындыг-ындыг оонак шорулгактарга Надя аймаараваан, Тандының харлыг-харлыг баштарыңче, оон бир-ле эргим чүве тып аар дээн ышкаш, кезе кайгап, бодангаш олурушкан. Ынчан аңаа чурттаары улам солун, улам тывызык сагындырган. Кулааның уунда артындан базымнар даажы дыңналган.

— Идегелим...

Серт дээш, хая көрнүп кээрге бир холунда чемодан туткан Сорук бо хүлүмзүрүп турган.

Оюн Нодур-оол

АРЕВЭ БИЛЕДИ

Дүргенниң унун чурттаан аалдарның чону бир хүн Кержек-Хол ирейниң өөнгө чыгып келген. Үш хонук бурунгаар демги ирей төп черден чагаа алган чүве-дир. Бижик билир кижилерге номчудуп көөрге: «Силерниң оглунар Доңгак Оюн-оол немец-фашистиг эжелекчилерге удур тулчуушкун үезинде 1944 чылдың февраль 2-де маадырлыгы-биле өлгөн» деп каан болган.

Ирей чаңгыс оглунуң өлүп калганынга бүзүрөвээн. Бүзүрөвөс барымдаалыгы-даа турган ирей-дир. Оозун хамык чонга ийи хүн удувайн келген соонда чугаалаан.

I

Кылагар ай тарамык булуттар аразы-биле таваар чылып бар чораан. Кижиниң хууда салымынга-даа, частышкыннарга салбарлаткан ие-черниң уё-човуурунга-даа соок айның кандыгы-даа хамаарылга чогу чаа миннип келген Оюн-оолдуң сеткил-сагыжын чааскаанзырадып чыткан.

Фронтунуң мурнуку шугумунуң ырай бергени-ле ол боор оң, бо чоокта дааш-шимээн дыңналбайн турган. Оюн-оол мооң мурнунда чүү болуп турганын сактып эгелээн:

— Төрээн чурт дээш!— деп, улуг лейтенант Тончуттуң өткүт үнү дыңналган соонда, 31-ги гвардейжи аъттыг шериг полугунуң дөрткү эскадронунуң ийиги взводу бурунгаарлап кирипкен. Оюн-оол кады чораан өөрү Сандак, Сенчен-оол болгаш Надаажап суглар-биле взводтуң бажында келген.

Немец пулемётчуларның аткан октары сыыгайнып, арыг иштинде дайзынның миномёттарының шывадаан снарядтары ында-мында частып-ла турган. Күдүйүпкен маңнап орган Оюн-оол хенертен мырыңай чоогунда дайзынның от точказын эскерип каан. Оюн-оолдуң соондан бурунгаарлап кел чоруур өөрүнчө немец адыгы өлүмнүг октарын бүлгүртү-ле берген.

Эр дораан чыда дүшкеш, ийи гранатаны белеткеп алгаш, үңгөп чорупкан. От точказынга каш метр чоокшулап келгеш,

Оюн-оол ийи гранатазын ынаар соңнуг-мурнуг шывадапкан. Частыышкын соонда шыпшың апарган. Чоокта бир черде «Холуң көдүр, немец!» деп, бир тыва дайынчының алгырганы дыңналган.

Ооң соонда база-ла удур-дедир аткылажыышкыннар эгелээн.

Кедереп чыткан пулемёт адыышкынындан чаңгыс-даа немец дириг үнмээнинге бүзүрээш, Оюн-оол тура халып келген. Солагай талазында бурунгаарлап бар чоруур өөрүн көрүп кааш, ынаар углапкан. Ынчап бар чорда, чыжырт-чыжырт-ла дээн. Ооң соонда чүү болуп турганын Оюн-оол сактып чадап каан: угаанын ышкыныпкан.

II

Ровноже халдап кирген шериг кезектеринден хоорайның кудумчуларынга сески гвардейжи аъттыг-шериг дивизиязының 31-ги полугу бир дугаарында көстүп келген. 1944 чылдың февраль 2-де кежээкиниң 5 шак турда полктун штавы чаа хостаттырган хоорайның төп кудумчуларынга келген.

Эскадроннар командирлери татар сөөк Ахмеджанов, украин Коноваленко, алтай Катышев олар эжи Кечил-оолга байыр чедирип:

— Силерниң эскадронуңарның дайынчылары база катап эрес болгаш шалыпкын чоруун көргүстү — деп турган.

Мактал-шаңналга ындыг-ла кончуг хөөнчок Кечил-оол эпчоксунган хевирлиг, хүлүмзүрүп каан.

Офицерлер ынчап хөөрежип турда, Кечил-оолдуң полк командири-биле харылзаачызы Седен-оол маңнап келгеш:

— Ийиги взводтуң чок болганы бүрүнү-биле бадыткатынды — деп, командири Кечил-оолга рапорттаан.

— Улуг лейтенант Тончут боду?

— Улуг лейтенант Тончут дайынчылары-биле кады маадырлыгы-биле өлген.

Капитан Кечил-оол планшединден кыдырааш уштуп эккелгеш, улуг лейтенант Тончутту болгаш ооң-биле кады атакаже кирген он сес дайынчыларны эскадронуң составындан ушта бижээн.

Улуг-Хем чурттуг Кержек-Хол оглу Доңгак Оюн-оол база маадырлыгы-биле өлгеннерниң даңзызынга кирген.

Февраль 3-те хүндүскүнүң 2 шак 30 минута турда полк командири полковник Попов Дубно хоорайның уунче допдораан чоруур дугайында дужаал берген.

Фронтунуң шугуму хүн келген тудум барыын талаже соксаал чокка бурунгаарлап бар чораан.

Оюн-оолду госпитальдың эң аар балыгланганнарның палатазынга чыттырып каан. Госпитальга эккелген дүне ол дембээреп, угаан кирбейн, пат-ла чыткан. Сестраларның айтырыгларынга чүгле чаңгыс орус сөс-биле харыылаар. Чүгле «Чепуха» дээр мындыг болган. Тывалап чүве чугаалаанда база-ла «Чепуха» деп сөзүн ышкынмас.

Даң агарып орда, Оюн-оол мүн-не чүгээр апарып, суг дилээн. Бир стаканны ижипкеш, ам база дилээн. Чер чырый бергенде, чанында бичии стол кырынга чыткан саазынны эскерип каан. «Балыглаткан кижиниң карточказы» болган. Хамык-ла айтырыгларның дужунда чүгле чаңгыс черде «чүрөөнчө балыглаткан» деп каан. Сестрадан чүвениң ужурун айтырарга, балыглаткан кижиниң оңгарлып келгенинге ол амырап, оожуум чугаалаан:

— Ок бе дээрге оксуvas — бир-ле чүве силерниң хөйлерниң солагай талакы карманынга чораан документинерни чире алгаш, хөрөкчө шымнып кирген болду. Ол документинер ханга борашкан болганда, ында бижээн чүүлдерни номчуп чадашкан бис.

«Аревэ кежигүнүнүң биледи-дир» деп Оюн-оол дораан сактып келген. Тынымны камгалап апкан-дыр мен, а карак огу дег камгалаар ужурлуг кежигүн биледимни камгалап ап шыдаваан-дыр мен деп бодал-биле Оюн-оол база катап билинместей берген.

Хөй-ле ак халаттарлыг кижилер эдерткен эмчи аар балыглатканнарны эргий кезээн соонда, оларны бирээ-бирээлеп, кезишкын кылып өрээлчө дажып эгелээн. Кезишкын соонда чамдыктарын дедир эккээр, а өскелерин, шыдашпайн барганнарын, хөөржүдери-биле аппарып турган.

Оюн-оолдуң ийи кыдыында аар балыгланганнар чыткан. Бирээзи мүн-не көрүп чыдар, а өскези мырыңай шимчевес. Баштай оң талага чыткан кижини, соң соонда өскезин аппараттап, дедир эккелбээн. Катап угааны кирип келген Оюн-оол: «Чок, мен өлбөс мен!» деп чүвени-ле бодаан. Өлүмүн тиелээр сорулганы ол бодунуң мурнунда салган...

Караан ажыдып кээрге, Оюн-оолдуң баарында эмчи турган. Оң холунда ханга каткан аревэ биледин, солагайында шөйбек ээриилчигеш тудуп алган.

— Силерниң документинер эвес болза, снарядтың бо ээриилчигежи чүректи хавы-биле каттай чире соп аппаар ийик — деп, доктор чугаалааш:— Ат-бажыңар кымыл, «Чепуха» деп аастан ышкынмайн турган чүнерил ол, тайылбырлап берип шыдаар силер бе?— деп улай айтырган.

— А Чепуха дээрге бистин полугувуска турган бир старши-

наның ады чүве ийин. Демги старшина домак бүрүзүңгө «Чепуха» деп сөс ажыглаар боорга, ону ынчаар шолалап алган бис.

Оюн-оол орус сөске кошкак-даа болза, хол-будун дырбаңнадып тургаш, буянныг кижиге кызып хөөрөп берип чыткан.

— Солун-дур, солун-дур. Ындыг болза мени силер кым деп-даа адап ап болур ышкажыл силер?

— Алдын-оол!— деп, Оюн-оол боданмай, чугаалай каапкан.— Чүгө дээрге силер кижилерге амы-тын, аас-кежик бээр алдын холдарлыг-дыр силер, эргим эмчи... Маңаа келгеш, «чепухалап» турганымның ужуру чүл дээрге, ол старшина мени бир-ле черже чүбктеп аппарат чытканын мөлдү-калды сактыр-дыр мен. Боду база балыглаткан турган-даа болза, мени эмчи черинге чедирип келгени бо-дур.

IV

Ол госпитальга Оюн-оол бир ай ажып чорда, ону быжыгып, дадыгып алзын дээш, Кавказче чоруткан. Аңаа барык чартык чыл эмнеткен.

1944 чылдың күскээр. кыжынында тыва эки-турачы Донгак Оюн-оол курлавырга турган адыгжы полктуң составынга акы-дуцма Польша биле Румынияны хостажып, Тиилелге хүнүңгө чедир дайылдашкан.

1946 чылда Тывага чедип келгеш, Кызылга безин хонмай, Оюн-оол төрөөн Дүргениниң эриктеринче чаныпкан.

— Кержек-Холдуң бажыны ам кайда ирги?— деп, Оюн-оол садыг чанынга турган ийи кадайдан айтырган.

— Кайы, демги чөнүй берген ирей бе?— деп, оларның бирээзи ылавылап айтырган. Ол кадайның он шаа харлыг оглу Оюн-оолдуң орден, медальдарындан карак салбайн көрүп турган.

— Ийе, ийе.

— Кайнаар баарыл ол? Район төвүндөн калган оглунуң пенсиязын ап чорбаан болза, дуу ол, суур кыдында бажыңында олур ыйнаан...

— Чок, авай, девин чаа хуралче бар чытпады бе — деп, бичии оол чугаалаан.

Оюн-оол арагтар чыылган черже чорупкан. Өске эжикти ажыткаш, хуралдың президиуму олурар черже кылаштап кирип келген. Залга олурган кадайлар Оюн-оолду танып каш, алгыржыпкан.

— Канчап бардынар? Оюн-оол-дур мен — деп чорда, солдатче Кара-кыс, кушкаш сүрген хартыга ышкаш, дүрген маңнап чедип келгеш, мойнундан куспактаныпкан. Кара-кыстан өске аңаа чоокшулап келир кижичок болган. Каш минута

эрткенде, «Чугаалап турбадым бе, чугаалап турбадым бе» деп химиренмишаан, Кержек-Хол ирей бодунуң оглунга кылаштап чеде берген. Өөрээнинден аныяксыг чүве дег апарган Керже-Хол ирей залче хая көрнүп келгеш:

— Оглумнуң эеп келгени-биле катай бо чырык өртемчейге ийи дугаар чурттап эгелээрим бо-дур — дээн.

КЫРГАН-АЧАМНЫҢ ААЛДАП ЧОРААНЫ

Дүне удуп-оттуп чыдарымга, токкулаар-ла чүве бар. Би-чи ковайгаш, ол-бо талаларымче көрүндүм: ачам, авам, дун-мам Көк-кыс суглар шупту удуп чыдырлар.

Катап чыда дүштүм. Удатпаанда кургамзыг токкулаар дааш ам база катап дыңналып эгеледи.

Топтап дыңнаалаарымга, амдыы шимээн кухнядан кээп турар болду. Чүү болган чоор?

Кезек када караам чивеннедип чыткаш, сактып келдим: дүүн мээң кырган-ачам болур Орустаар ирей чедип келген чүве болгай. Ол-ла хөделип турар-дыр дээш, тура халааш, өрээлче кирер эжик көжегезин ынай иткеш, бакылай бердим.

Сүлде-ле бо! Күжүр кырган-ачам медээжок узун сөөскен даңазын аксында ызырып алган, чырып турар сайгылгаан токкулаткан тур. Адаанда — чөнүп бар чоруур, хөлбең-көк баштыг, чангыс холдуң салаалары-биле санапкы дег каш курзук диштерлиг мээң ынак кырган-ачам; а үстүндө — чайыналчак сайгылгаан!

Көрүп турарымга, кырган-ачамның тип алгаш, өрү сайгылгаанче углап алган даңазында дүңзези арнынче тоглап бадып, ооң дырбыл салының тарамык дүктеринге ызырнып турду.

Дүүн кырган-ачамны хүндүлөп, авам арага саткан чүве. Ачам-биле ийилээ олар үр-ле хөөрөшкеннер боор — билбейн бардым, удуп каап-тыр мен. Эзирээн кырган дүне када туруп келгеш, одун тыппайн — көс сагыжынга кирди ыйнаан — сайгылгаандан таакпы кыпсып чадашканының херечизи апарганым ол.

Каттырып-ла дүжүрдүм. Каттырынчыг болбайн канчаар, та чеже үениң дургузунда таакпы кыпсып чадашкан ирей!

Кырган-ачам сырбаш кынгаш, мээң уумче көрнүп келди. — Бо чүвең кандаай аайлыг чүвөл, оол, кыппас аа? — деп, ол менден дүште-даа чок айтырды.

— Кыппас боор бе? Чырыын көрдаан! — дигеш, база-ла каткым тудуп чадап кагдым.

Ынчап турувуста авам оттуп келди.

— Үш дүн ортузунда улус удутпас, канчап барган төл сен? — деп, авам хыйланды.

Каттыра-каттыра, чүвениң ужурун тайылбырлап бээримге, авам кырган-ачамны кочулаар хире эвес болду.

— Оттуг-ыяш мында, ачай — дигеш, авам кырган-ачамга от ап бербишаан, мени са-ла кончуду:— Билир чүвези чок! Кырган-ачазын шоодуп турбайн, девин-не оттуг-ыяштан ап берзе!

— Чүү болу берди?— дизе-ле, ачам оттуп келди.

Ол-ла ынчап турувуста, даң аткан.

Авам шай хайындыргаш, кырган-ачамның эккелгени хой эддиниң чарнын, ээгилерин чылапчадан бичии-ле улуг пашка дүлүптү.

Ол хүн ачам шөлээ дилеп алгаш кырган-ачамга бодунуң ажылдап турары штольнязын* көргүзүп чорупкан. Бажынга авам, дунмам, мен үжелээ артывыс.

Авам меңээ үр ажынып шыдаар эвес, удатпаанда чазык-чаагайы аажок апарды. Ол өйде дүүн-не салыр дээн айтырымны ыдыптым:

— Сайгылгаандан таакпы кыппас деп чүвени билбес кижини, кырган-ачамны, чүге Орустаар ирей деп адап каан чүвөл, авай?

Авам бажының өрүп каан чоон, кара чажын аткаар октапкаш, кезек када боданы берди. Оон суугу кырында хөнекте шайын кыдыынче чылзы идипкеш, эгеледи:

— Кырган-ачаңның ол шолазы сени божаанымның соонда тывылган чүве болгай. Ооң мурнунда чоок кавының улузу ону Калгыыр ирей деп адап турган. Чер чоруурда даң бажында тура халааш, дөгөрнөп-ле эгелээр кижини. Ол-бо суйбанып, оозун дилеп, моозун дилеп, үнүп-кирип турда, имир дүжөр. Оон баргаш, аъдының эзерин сойгаш, оъткарып кааш, удуп чыдып алыр. Даартазында база-ла ынчап хүнзээр. Чер чоруур дээнде үш дугаар хонуунда безин арай деп аъттаныр. Ол аъттанганда черле куруг келбес. Часпас дээн адыгжы чораан ирей боор. Улус оттуг-ыяш хааржаан он базым черге аткаш, чазып турда, боду өжөгээр серенгиниң чинге ыяжын кадай идип алгаш, сый адыптар турган. Тын чангыс четпес чүвези — шүшлени. Ынчангаш ону Калгыыр ирей деп адаан.

Кырган-ачамның боо боолаарына адааргап каап, авамны таалап дыңнап олур мен. Сөөлзүредир мээң салган айтырымны уттуп бар чыдар боорга, авамдан айтырдым:

— А кырган-ачамның чаа шолазына мен кандыг хамаарылгалыг кижини мен, авай?

— Ийе, ийе, сени божааным соонда улуг дой кылган чүве. Хамык дөргүл-төрөл болгаш кожа аалдарның улузу шупту чыгып келген. Дойлаан. Хамык улус сеңээ ат тып бээр дээш, бажы ышкан. Адак соонда кырган-ачаң туруп келгеш:

* Штольня — руда казар оңгар.

«Чаа ёзу-дүрүм аайы-биле бо эрни орус ат-биле адаар» деп мындыг. Ынча дигеш, кырган-ачаң удурланыкчыларыңга аас аштырбайн барган. Чогум кым деп орус ат-биле адаарыл деп айтырыгга база тулуп эгелээннер. База-ла кырган-ачаң: «Элегесте мээң тараалап алыр орус эжим Сашаның ады-биле адаар» дээш, баажылыы кончуг олуруп алган. Улус оон-моон: «Чүнүң-даа ады ужур-уткалыг боор чүве болгай, ол Саша дээрге, чүү дээни ол ынчаш?» дишкилээш, кырган-ачаңны сындыра-ла берген. Каш орус сөс билир ирей Саша деп аттың утказын кайын билир ийик, мырыңай дүжүп бээриниң кырында келген. Ынчалза-даа кырган-ачаң алыспаан: каш билир сөзүнүң бирээзин тулган дээн утка-биле чүглээш, тиилеп үнген. «Адыр, адыр, ындыг болза, Карандаш деп адап алыр-дыр, ха-дунма. Карандаш дээрге, угаан-билиг, эртем-сайзырал дээни ол-дур. Чеже-ле Чазый-оол, Өтпек-оол деп чоруур бис, чаа үеде төрүттүнген кижичаа аттыг болзун!» деп, кырган-ачаң чугаалаарга, аас эдер кижичаа болган. Ынчап сээң адың Карандаш болган, оон эгелээш үш-дөрт хире орус сөс билир кырган-ачаңны Калгыыр ирей дивейн, Орустаар ирей дээр апарган бис. Кырган-ачаңны база чаа үеде дүүштүр адааныыс ол.

Ынчан бүдүүлүк байдалдан бүрүн хосталбаан улуска мээң Карандаш деп адым дыка-ла таарышкан турду ыйнаан, а мен бодаарымга, адым каттырынчыг ышкаш сагындырды. А шыны-биле алырга, карандаш деп чүл ынчаш? Иштиңде будуктуг өзек суп каан чинге ыяшчыгаш. Мээң доюмга чыылган улустуу-биле алырга — эртем-билиг, угаан-сайзырал!

Мени ынчандыр адап кааны шын-даа ирги бе деп бодааш, оожургап алдым.

Бистин чурттап олуруп сууржугажывыс — Хову-Аксындан ырак эвесте тайга ишти. Доктаамал ады — Соңгу участок. Ынчаар адаан ужурун амга чедир билбес мен. Маңаа чурттаа-ла бир чыл чедип турган бис. Мооң мурнунда ада-ием соок боорга ыжыктыг кыштагга, чылыг боорга хем уну көктүг-шыктыг чайлагга чурттап чораан.

Бир-ле катап кезек аалдарга кода-хоорай черден улус келгеш, Хову-Аксында чаа ажыттыңган бүдүрүлгеге ажилчиннар херек деп мындыг болган дээр чүве. Ындыг-ла амыр мал-маганындан чарлыр улус тывылбаан. Кырган-авам чок апаарда, кырган-ачам үжен шаа баш аът, инек, хой, өшкүзүн оолдарыңга үлежип алыңар дээн. Ачам аңнап чорааш чедип кээрге, ооң акылары, дунмалары мал-маганны шагда-ла үлежипкен болган. Ачамга арткан чүве — дөңгүр көк инек, каш хой, ол-ла. Тудуп турар чүвези бар эвес — ачам, авам суглар бо Соңгу участка келген бир дугаар тывалар болган бис.

Бир ай хире үе эрттерге-ле, биеэги аалдардан бир-ле ки-

жи бистиң амыдыралывысты сонuurгап кээп турган. Кижн бүрүзүнүн магадаар чүвези — сайгылгаан, ачамның ажылдап ап турар акшазының көвейи, садыывыста барааннарның элбээ.

Кырган-ачам шуут удур эвес-даа болза, бээр кээрип ындыг-ла кончуг деткивейн турган. Ынчалза-даа биске келбейн-келбейн, ам бир дугаар хап келгени бо.

Чайын Соңгу участокту школага өөренип турганым изиг оран-биле дөмейлээр мен. Кандың үнүштерни, куштарны, аңиарны мында чок дээрил! Бистиң бажыңывыс чанынга турган селбер пөштен тоорукту сери кырынче үнгеш, чыып ап турганымны черле утпас ийик мен.

Сууржугажывыстың чангыс кудумчузу барык ужундан бажыңга чедир доора салгылаан доорбаштардан бүткен: тайга иштиниң шыгы аайлыг эвес. Бажыңнар аразының кокпа оруктарын шыргай кара-хаак сывы дуй үне берген болур. Кара-хаак чечектели бергенде, кайнаар-даа көөрге өкпек-кызыл! Пөш, чойган, шиви, дьт, тайга чечектеринин, кара-хаактын чыттары катгышкаш, кижн бажын дескиндириптер кайгамчык суксун ышкаш апаар. Мындыг агаарлыг черге чурттап-чурттап, өскээр баарга, доң кыжын чанагаш дашкаар үнгени-биле дөмей: чаңчыгып четтигипкен бойдуштуң эм-таң дег агаарын чоктап, кижн пат-ла болур.

Кырган-ачам биле ачам дүш бичии ажа бергенде хөблүү кончуг чанып келдилер.

— Кандыг-даа дүште дүжеттинмээн, кандыг-даа тоолда бижиттинмээн чүвени көрдүм, уругларым — деп, кырган-ачам кирип келгеш, дораан хөөрөп эгеледи. Дуңмам Көк-кыс сонuurгаар дээрден башка, кырган-ачамның ол ажыдышкыннарын ада-иемниң чөпшээрели барда-даа, чокта-даа көрүп мага ханган болгай мен.

— Бээр дыңнадаан, уруум — дээш, кырган-ачам авамче көрүндү. Хойтпак арагазы тип ижер дээш, бичии одаг казып алыры безин кайы хире ийик? Мында дээрге, хая-даштыг черни бир өртээл аразы хирени казып каапкан-дыр, өршээ дадайым! Көөрге, бо-даа чытса,— кижн албас, ыт чивес көк даш-ла боор-дур, та кандыг эртинезин сиңирип алган боор чүве...

— Шак ол даштан кобальты алыр болбазыкпе — деп, ачам чугаалады.

— «Кобальты» эвес,— «кобальт» — деп, ачамны эттим.

— Че, мындыг ийин бо, киришпеске киржир, хирлиг холун пашче сугар! Бичии кижн улуг улус чугаазыңга киришпес чоор!— дээш, авам мени кончупту.

Даартазында кырган-ачам мал-маган ээн калды дээш, дуңмам биле мээң баштарывысты чыттап кааш, аьттанып

чаныпкан. Авам биле ачам барык шупту төрелдеринге улуг өртектиг белектер саткаш, кырган-ачамның чавыс болгаш чоржаң хүрөң аъдын угдунмас кылдыр чүдүргөш чоруттулар.

Каш ай эрткенде, ачамның эң бичии дуңмазы Бегзи база өг-бүлөзи-биле Сонгу участокче көжүп келген. Ооң маңаа көжүп келгени биле кырган-ачамның энир чорааны тудуш холбаалыг болбайн аан. Ачамның улуг акылары ол олчаан мал-маганындан адырлып шыдаваан.

Чөнүп кыраан-даа болза, Орустаар ирей хөлүн часпаан: улгаткыже чассыткан оглун Тываның өзүп орар ажылчын аңгызының одуруунче кирип, амыдыралдың хайымның агымынче эжиндирип кирип каан.

Анай-оол Булак

ДАЙЫНЧЫ БОЛГАН

«Аттыг-ла чүве-дир ам: анаа дайынчы Иван Хертек чаңгыс-даа хонмайн чыткаш, ам база чурум үрээн» деп, батарея командири капитан Сундукай хомудап чугаалааш, хаваан дүйгөн.

«Анаа дайынчы Хертек-биле ижин-кара чок хөөрөштим, тывынгыр солдат-тыр, ону эде кижизидип ап болур» деп полктун командири капитанга сүмелээн. «Чугаалаарга-ла амыр, а херек кырында ындыг белен чүве кайда боор. Хурал-суглаага ам Сундукайның адын үргүлчү-ле адап, шаанга киирери ол-дур» деп, капитан иштинде шугулдаза-даа, Хертек-биле дүүн чугаалашканын сактып келген: ону келдирерге, солдат эжикти соктавайн кирип келгеш, шүшпөң ёзулаан. Сииреш мага-боттуг, эрги шериг хөйлөни хөлбейип, курунун толун дорт тыртып албайн турда, шала кыжырмак кара карактар олче орланзымаар көргөн.

«Бистиң батареявыс полкта бирги черни ам ийиги чыл быжыг ээлеп турар. Ону билир силер бе, анаа дайынчы эш Хертек? Устав негелделерин үрээр эргени кым силерге бергенил?» деп, капитан ону шуут байысаап эгелээн.

А ам база катап ынчаар чугаалажып эгелээр болза, оон чүве үнер бе, ынчаш? Чок, полк командириниң сүмелээни ыш-каш, Хертек-биле оон шала чымчак, эвилен чугаалажыр болза эки боор деп командир боданган. Хедерленген аныяк кижиниң сеткилин ажыдыптар дайлым сөстөрни канчап тыварыл? Командир чаңгыс болгай, а дайынчылар батареяда безин хөй...

Капитан таакпылап, сеткилин оожургадып алгаш, чаа эк-келген солун, сеткүүлдерни сайгарып көргөн. Оларның ара-

зында Полтава областа Кременчуг ГЭС-тен чоруткан чагаа бар болган.

— Опанас Свиридчуктан-дыр — деп, ол иштинде чугаалааш, өөрүп, ону камныг чазыпкан.

Свиридчук батарейжи эштериниң аттарын адап-адап, байыр чедиргеш, чагаазын мындыг сөстөр-биле төндүргөн болган:

«...Мээң бөдүүн ижимни Төрээн чурт бедии-биле үнелеп, «Хүндүлелдин демдээ» орден-биле мени шаңнады, эш капитан. Ол бедик шаңнал дээш мээң командирим болгаш башкым силерге улуу-биле четтирдим. Курлавырда сержант Свиридчук».

Бирги салбырның командири Свиридчук турган. А ону эде кижизидер дээш батареяның дайынчылары, командирлери канчаар шүүдөвээн дээр! Сагыш човаар чүве чок дарган, ада-иезинге кедергей чассыг өскөн, турамык оол шериг албанынга келгеш, баштай Хертек ышкаш хедерленип, шеригниң сагылга-чурумун үрөп, хемчег алдыртып, шаанга четкен. Оон эки дайынчы болбас деп турган. Бир катап ол мырыңай судка шииттирер часкан. Командирлер, эш-өөрү ону могаг-шылаг чок, шыдамык сургап келгениниң ачызында ол анаа дайынчыдан биче командир чедир депшээн. Аныяк кижикандыгдаа хедер чаңныг болза, ооң сеткилин ажыдыптар сөстөрнотып, ону шын орукка тургузуп шыдаан-дыр мен деп Сундукай сеткили ханып бодап, бердинген херээниң буяннынга хей-аът кирип, өөрүшкүзү кыптыккан. Эжикти кижик соктаан. Анаа дайынчы Хертек эжикти ажыткаш, туражок кирип келгеш, кел дээринерге, чедип келдим, кандыг-даа хемчег көргүзөр болзунарза, көргүскей-ле силер, оон чүү болурул ынчаш деп айтырганзыг, командиринче кандыг-даа сонуургал чок чиге көрүп турган.

Капитан стол артындан дүргөн туруп келгеш, шериг ёзубиле шириин, дорт чугаалаар деп бодаза-даа, боду-даа билбейн, эвилең мынча дээн:

— Ажыы-биле чугаалажыылам, дуңмам че.

Хертек сандайга кыдыгландыр оруп алгаш, бөргүн ууштай тудуп ора, алдыннап каан портсигарже көргөн. Ында мындыг бижик ойган болган:

«Бирги батарейяның командири капитан Сундукайга дайынчы болгаш политиктиг белеткелге тергийн эки көргүзүглери дээш. Округтуң шериглериниң командылакчызындан».

— Силер тыва кижидир силер, дуңмам. Ынчалза-даа бистин чуртта национал ылгалы чок. Шериг албаны эрттирери — хамааты кижик бүрүзүнүң, кым-даа болур болза, орус, украин, татар, якут, тыва дээш оон-даа ыңай, хүндүлүг херээ болгаш ыдыктыг хүлээлгези. Конституцияда ынчаар айыт-

кан. Чонувус, Төрээн чуртувус мурнунга хүлээлгевис-тир. Сени тыва кижиг дээш кым-даа кыдыглавайн турар болгаш кыдыглаар эрге чок. Тыва оолдар Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга маадырлыг тулчуп, чонунуң адын сыкпаан...

Хертек комбаттың чугаазын аажок сонуургап дыңнааш, ол кадыг-дошкун тулчуушкун шөлүн карактарынга көзүлдүр бодап келирге, маадырлыг тыва эки турачылар-биле кады ол боду шыгаап, чаңгыс-даа базым аткаарлавас дээш фашистер-же хайыра чок боолап турган ышкаш болган...

А капитан олче шенээнзиг көргөн. Солдаттың сеткили ажып, хөөрексээнин ол билгеш: «Чок, Иван, сен эки дайынчы болуп шыдаар сен. Полковник шынын чугаалаан» — деп, офицер аңаа чугаалап, ону улам сорук кириген.

— Төрээн чурт сеңээ күчүлүг боо-чепсекти идегээн, ынчангаш сээң ыдыктыг хүлээлгөң болза, ону төлептиг камгалаары болур. Ынчангаш негелде улуг. Сени бирги салбыр-нын составынга кириер деп саналдаан мен.

Капитан кезек ыттавайн оргаш, немээн:

— «Ленинчи ёзу-биле чурттаар, ажылдаар болгаш өөри-нир» деп темага комсомолчу аныяктар кежээзин батареяга эрттирер деп тур бис. Шушенскоеге чораан мен деп чугааладың. Ленинниң аңаа чурттап турганының дугайын эш-өөрүңге чугаалап бээр сен, аа. Таптыг боданып ал.

Ол хире улуг идегелге Хертектиң сеткили өөрүп, сагыжы эригип орза-даа, шала эгенип туруп келгеш, келдирлей аарак чугаалаан:

— Эш капитан. А мен...

— Билир мен, билир мен — деп, Сундукай ону үзе кирген. — Сээң арнынга дорт чугаалаар мен: маргышкак-тыр сен. Дүүн класска шала чугбас мен, кухняга картошка аштавас мен деп чөрчүп турган-дыр сен. А сээң өөрүң сөс карышпайн, чүнү-ле кыл дидир, ону кылып турар. Ам бар, че. Дуза, деткимче херек болза, ыятпа-даа, эгенме-даа, меңээ келгеш чугаала, дузалажыр мен.

Солдат үне берген соонда, капитан аныяк эрнин сеткилин ажыдар органы тып бар чыдыр эвес мен бе оң деп иштинде ол бодап, өөрүп турган.

А Хертек кухняже кылаштап оргаш, капитан мээң сагыжымны билген ышкаш, дорт-ла сөгледиг эвеспе деп кайгап бодап чораан. Бичиизинде ада-иезинден эрте чарылгаш, өскүстөр бажыңынга өскөн. Ооң кырган-ачазы эки турачы чораан, фронтуга эрес-маадырлыг тулушкан деп чугаалажып турганын бичии тургаш, дыңнаан шал-шул сактыышкыны-даа оон сагыжынга кирер.

Бирги взводтуң командири лейтенант Старых капитанның

кабинетинге кирип келгеш, олуарын дилээн. Ооң хөлзээни арнындан илдең болган.

— Чүү болду?— деп, комбат дүвүрөп айтырган.

— Хертек ам база сөс каржып тур. Канчаар-даа сургап чугаалаарымга, мен база чүвени бодап, билир кижидир мен, эш лейтенант, дээш тоовас-тыр. Бирги салбырның командир сержант Свитовид шөлээлеп чоруткан, ооң орнунга ефрейтор Дубасовту арттырган чүве болгай. Хертекке орнуң эт деп ол дужаарга, ону дыңнапас, кайы сен база командир сен бе? деп шоодар-дыр. Элдеп-ле кижидир ам...

«Бодум база буруулуг эвес мен ыйнаан? Хертекти хөлүн эрттир чымчактап тур ирги мен бе» деп капитан бодундан боду айтыргаш, чок, ындыг эвес боор деп иштинде бодаан.

— Анаа дайынчы Хертек-биле силер оода бир катап ажык сеткил-биле чугаалаштыңар бе, эш лейтенант?

— Ооң-биле чүнү чугаалажыр боор. Чалгаа, ааспырак эрдир — деп, аныяк лейтенант шугул харыылаан.— Гауптвахтыга он хонук олуртуптар болза, ам кезээр кижидир ийин.

— Дыка изигленмеңер, эш лейтенант — деп, капитан Сундукай ону оожургаткан.— Хертек эки кижидир деп бодаар мен. Ооң-биле чугаалаштым, тывынгыры кончуг-дур. Туразы шала улуу-ла шын. Ынчалза-даа ону таптыг кижизидер болза, эки солдат бооп болур. Кижиге идегээр херек.

Капитан эжикти ажыткаш:

— Хертекти менче чорудуптуңар — деп кыйгырган.

Хертек курун дыңзыг, дорт куржанып, арыг ак моюндурук илип, сапыктарын кылайтыр кремнеп алган кирип келгеш, шериг ёзу-биле эрес ёзулаан. Капитан ооң шевергин кетинип алганын дораан эскерип, эттинип оарын билген.

— Ам база сөс каржып турган-дыр силер. Ол канчаарыңар ол, эш Хертек?

— Хертек, Хертек дээш-ле, ефрейтор чүгле мени сырыгдадып туруп бээр боорга, туттунуп шыдавадым. Буруулуг болдум, эш капитан.

— Командирниң дужаалыңга сөс карышпас, а күүседир херек.

— Билдим. Моон соңгаар ынчанмас мен. Чоруп болур бе?

— Ийе.

Эртенинде батареяны чыскаапкан. Комбат чыскаалдын мурнунга ыңай-бээр кезек кылаштап тургаш, мынча дээн:

— Социалистиг чарышка бедик хүлээлгелерни алган бис. Полктуң шилчиир Кызыл тугу амдызында бисте. Бистиң-биле кожа батареяның дайынчыларының албан эрттирип турары бистен дудак чок деп чүвени база боданар, эштер. Дүүн ооң комсомол хуралыңга олуруштум. Олар бисти чарышка тиилээр деп турар-дыр.

Комбат анаа дайынчы Хертектің мурнунга доктаай бергеш, олче чазык хүлүмзүрүп көргөш:

— Тукту бербес бис. Ындыг аа, эш Хертек?— деп, чазык айтырган.

— Шак-ла ындыг, эш капитан — деп, солдат дорт тургаш, тода харыылаан. Ооң карактарынга өөрүшкү кыптыккан.

— Ындыгның төлээзинде — дээш, Сундукай уламчылаан.— Кижиги бүрүзү кызымак өөренир херек. Удавас дайынчы боодалга, ооң соонда тактиктиг өөредилгелер болурун утпаңар. Ам паркка баргаш, дайынчы боо-чепсээвисти аштап, чүлгүүр бис.

Артиллеристер үгер-бооларын даш херим чаны ажык шөлгө үндүрүп келгеш, ээлчеглиг кичээлди эгелээн. Анаа дайынчы Хертек соок демир октарны шалыпкын сегирип ап, октакчы анаа дайынчы Букановче Букановче шалыпкын дамчыдып турган.

Бөлүктүң командири чапсар чарлаан. Хертек чепсектин көдүртүр, ээр механизмнериниң тудаларын тудуп, озал-ондак болбазын бодап, мурнунда бир-ле ырак черже шыгаап шенээн. Ефрейтор Дубасов ооң артынга оожум кылаштап келгеш:

— Шын-дыр, Хертек. Шыгаакчы бооп болур-дур силер — дээн.

— Дайынчы байдалга болза, шала хоржок боор мен, эш ефрейтор.

— Ажырбас, шыдаптар, силер. Биске Мамедов дээр дайынчы турган чүве. Ол база артиллерист болуп шыдавастыр мен деп-ле турган, а кызып өөренипкеш, тергин дайынчыларның аразынга кире берген болгай. Ам ол үшкү бөлүктө шыгаакчы. Дивизия командири генерал боду ону таныыр болгай. Комдив бистиң батареяга келгенде, ооң холун тудуп, аажок мактаар. А силер өскелерден дора эвес-ле болгай силер.

— Күзелим бар-ла харын...— дээш, Хертек, шывык алгаш, хар кырынга элдептиг дүрзүлөр шыйып орган.

— Ынчаарга силер бистиң «Залп» деп хана солунувуска, хөй янзы мергежилдиг болур мен деп материалдан бижээш, өөрүңерге кыйгырыгдан салыңар, эш Хертек — дээш, ефрейтор ооң холун быжыг туткан.

Хертек ол дугайын чүглө хана солунга бижээн эвес, темалыг кежээге чыылган эш-өөрүңге база чугаалаан. Эш-өөрү, командирлери ону изии-биле деткип турар боорга, Иван Хертек чаа дайынчы коллективинге чаңчыгып эгелээн.

Батареяны дүне дүвүрээзин-биле оттурулкан. Анаа дайынчы Хертек автомат, противогаз болгаш өске-даа херексел-

дерин аваангыр сегирип алгаш, өөрүнүн соондан үне маң-папкан. Бөлүктүн командири оларны далаштырган:

— Дүрген-дүрген, эштер, шөйүлбөңөр.

Дайынчы машиналарның дааш-шимээни паркты хенертеп диргизипкен. Хертекке хайгааракчы болур даалга берген. Шык, өткүт хат ооң чаактарыныче сооланнады какса-даа, Иван өөрүп чораан. Ооң албан эрттирип турары экижээн. Командирлери ону деткип, өске дайынчыларга эки үлегер-чижек кылдыр көргүзүп турар апарган.

Сержант шыгаакчы даалганы Хертекке дагзырга, Иван баштай сүрээдеп, мажыны холдары сирилеп сегирип алза-даа, дидим шыгаап, беленин командирге илеткээш, чоога дүвүнчө чиге көргөн. Черге өңнөштир будаан танкылар көстүр-көзүлбөс шимчеп, оларның туружунче углай чоруп орган.

— Ат!— деп, командир дужааган.

Ок кызаш дээрге, чүгле хөрзүн дүвүленип чыдып калган. Снаряд соок агаарга сыыладыр ужугуп чоруткаш, «карага» ылап дегген. Дөң артындан база бир «кара танк» көстүп келгеш, дүрген бурунгаарлапкан.

— Ат!— деп, командир алгырган.

Хертек сырбаш дээш, капитан Сундукайже ол көргөн, комбат ону улам сорук киирген: «Дидим, дидим, Хертек!» Бөлүктүн дайынчы боодалгазының кандыг болуру ам ооп хамааржыр. Хертек эде шыгаагаш, мажыны баскан: снаряд «танкыны» өтгүр дээпкен.

Комбат бөлүктү чыскаагаш:

— Эр-хейлер-дир, силер, артиллеристер! Албанны эки эрттирип турарыңар дээш четтирдим — дээн.

— Совет Эвилелинге бараан болуп тур бис!— деп, артиллеристер бир үн-биле ыткыр харыылаан.

Аныяк солдат Иван Хертек баштайгы дайынчы өөрүшкүнү ынчаар көргөн.

Куулар Шаңгыр-оол

ХОВУНУҢ ЫРААЖЫЗЫ

Хоочун кижилерниң чугаа-соодунун ужу-кыдыын дыңнаарга, ырак-чоок-даа чорук чорааш, Улуг-Ховуга дүн дүжүргөн кижини чок-ла-болза аскан, чок-ла болза хат-шуурганга таварышкаш доңган, хөртүкке хөмдүргөн азы өөр бөрүгө таварышкан болгулар. Бодап-даа көөрге, карак четпес делгем, ынчангы ээн-куруг ховуга караңгыда азары дег мугулай чүве кайда боор. Хат, чаъс таварышса, ыжыктаныр, чаглактаныр

чер бар эвес. Азып, түрөөн чорумалдың сеткилин өөртүп, шимээн-дааштан ыды ээре бээр, бо шагда дег малчын аалдар турган эвес.

Ам Улуг-Ховуга кым-даа аспас. Хем унунда совхоз суурунун оттары бүргег дүннүң дүмбейинде безин аяс дээрде сылдыстар дег чайыннанып турар. Ээнзиргей, өрге-күске турлаа турган Улуг-Хову ам Чыргакының тараалаң бай булуну болу берген, чыргалдыг амыдырал-чуртталга шапкыны-биле хөгжөөн.

Бистин бригадавыс төвү дөө ол. Хову турлааның кырында хөлбеңнээн кызыл тук кайы ырактан-на көстүп турар. Механизаторларнын, тараажыларнын часкы, күскү сезон үезинде ажылдап, чурттаарынга, дыштанырынга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургускан — столоваялыг, кызыл-булуңнуг, чунар-бажыңныг, дыштаныр черлиг турлаг ёзулуг-ла бистин аалывыс апарган.

Поварывыс Борбаана дан хаяалап орда-ла ажылын эгелей берген. Сыз дээр сырын безин чок ыржым эртен столоваянын хоолайындап бүрүлгөн ыш дээрже сан дорт көдүрлүп тур. Часкы дүннүң дургузунда сырып келгеним калбак шөлдүн ужунче база бир үнгеш эеп келиримге, ээлчээм төнер. Ынаныштыг, мөге тракторум каргыраалап, аңгыс черни шөлөөн чарып чор. Чаңчыкпаан кижилер бо каргыраага куйга-бажы кижип, кулаа уюкталы бээр чадавас. Каш чыл буруңгаар мен база-ла ындыг турдум. Бөгүн меңээ ол тааланчыг ыры-биле дөмей апарган. Чажыргаш чоор, чамдыкта суг таалап, удумзурай бергилээр мен. Карактарым шимдине бээр. Борбаанының, кады школа доосканым эжим уругнун кара-кара карактары, катыраңнаан чазык шырайы көстүп келир. Уругнун каяа-даа чорааш чарылбас кырган баянының үнү мени өпейлей бээр. Уйгузураан сагыш-сеткилимден хенертен одунгаш. «Туттун, бодап, Болат, ындыг сула болбас чоор» деп чемеленир мен.

Чөөн чүктен хүн бакылап келгеш, тараалаң Улуг-Ховуже аяс хүлүмзүрүг-биле көрүп, чассыг, чылыг херелин харам чокка саара берди. Хову турлаанга чедип келгеш, кабинадан үнүп ора, кайгамчык тааланчыг, арыг аялганы дыңнап кагдым.

— Тааланчыг-дыр бе, Болат?— дээн, уругнун эргим үнү артымда дыңналды.

Чүрек шимирт дизе-даа, хая көрүнмейн, демги дээр хиндинден куттулган ырдан салдынмайн харыыладым:

— Ийе... Сен баянга ойнап, ырлай бээриңге, оон-даа артык хөлзей бээр мен ийин, Борбаана — дидим.

— Хамнаарак дээрге бойдустан чаяаттыг хову ыраажызы-дыр. Мен... менде чүү боор, сени ынчаар хөлзедип шыдаар эвес мен, Болат — деп баштактаны аарак столоваяже

кылаштап бар чорааш, Борбаана сагындырды.— Чунар-бажында суг белен.

Бистиң бригадавыс аныяктардан тургустунган. Дем-даа бисте, найырал-даа мында. Ажылындан хостуг үе тыпты бергенде, Борбаана бистиң аравыска келир. Баянның аянынг, хоюг үнү Улуг-Ховунуң делгемнеринче хостуг ужуга бээр. Кады ырлажырга, Борбаананың үнү хову ыраажызы хамнааракты дег арыг, кынгырткайндыр ындынналы бээр. Бопугур, кызыл-хүрөң чаактары улам өң кирип кээр. Ол үеде бригададан эң-не пөрүк, эгениичел оолдар безин уругже чажыртынмас ынакшыл-биле көрүп орарын чеже-даа катап эскерген мен. Кады өөренип, ажылдап-даа чорумда, хөнү сынныг, анай-хаак дег ээлгир, шимченгир кыстың кичээнгейи хензиг-даа кады менээ доктаап, хоюг кара карактары менче көрнүп келирге, аас-кежикке ала-чайгаар-ла бүргей алзы бээр мен.

— Сен черле артис болур салымныг кижидир сен. Бистер, хову улузу-биле, өннүүң Болат-биле найыралыңны үспес боор сен аа, Борбаана?— деп, кызыл-булуңга бир чай кадында айтырдым. Уруг баянын салып кааш кезек боданып ора:

— Чок, Болат, чазып чоруур-дур сен. Силер ышкаш, мен база-ла хову кижизи, азы «хову ыраажызы» болуксаар мен. Баштай дээрезинде механизация училищезинге өөренип, бедик мергежилдиг механизатор болуксаар-дыр мен. Ынчан бо делгем Улуг-Ховунуң ужу-бажынче үндүр сээң-биле дилиндектер шөйүп, чаржып турбас мен бе — деп кижим мындыг.

Сонга өттүр имир дүшкен ховуда шуушкан тракторларның оттарын эргий көргөш уруг уламчылады:

— Амгы үеде тракторист болур күзелдиг кыстарга эжик ажык. «Кыстар, тракторже!» деп солуннарда хүннүң чыгыы бижип турар. А «Долуманың хуулгаазыны» деп шиини безин көр. Бергелерге торулбайн Долума күзелин чедип алганынга чоргаарланыр мен. Ёзулуг эрестиг, тывынгыр уруг.

Уругнуң ол хире чүткүлдүүнге сеткилим улам өөрүп, чоргааралдың болгаш мынчага сөглөп чадаан ынакшылымның чылыг, чараш бажында аскымнаан аът дег салдына бергенин эскербээн мен.

— Ол эки-дир, Борбаанам. Сен кезээде ховунуң ыраажызы болуп артар болзунза, мен дыка-ла аас-кежиктиг кижидир ийик мен.

— Чүге, Болат?

Айтырыгга тула бер частым. Ынчалза-даа «бо хире эптиг таварылганы эрттириптер болза талаар боор, сөгле, сөглевит, Болат» деп бир-ле билдинмес күш мени ыяавыла эштип кечер шапкын хемче албадап, чыгап келгензиг. Үр үеде хөрөкө шыгжап чораным сөстериң сөглөптим.

— Чүге дээрге... сеңээ ынак кижидир мен!

Уруг менче аңгадай бергензиг, дорт көрүп тургаш, үнө халыды. «Чүнү-ле сөглөп, чүнү үүлгедип алган ирги мен? Че харын, сөглээн сөс, керткен ыяш» деп бодалдар-биле каш хүн улаштыр сагыш аарып, чүгле ажыл-биле алаагып, Борбаана-биле хаая, столоваяга журажыр болу бердим.

Уругнуң оожум, эргелиг кара карактары менээ чүнү сөглээр? Мен Борбаананың сөзүн дыңнаксааш четтикпейн чорумда, хүннер улажып эртип-ле турар апарган. Азы уруг мээн миинишкинимни оюн-баштак дээш херекке албаан бе?

— Удатпас өөренип чоруур мен. Түр када чарлыр апардывыс — деп, бир-ле катап Борбаана биске чугаалаан. Орта оолдарның сагыш-сеткили-даа ундараан. Бистиң найыралы-выстың, демниг күжүвүстүң хей-аът киирикчизи, ховувустуң ыраажызы Борбаана турган-дыр деп, Борбаана чамдык механизаторлардан ушчок аныяк-даа болза, авазыңан авазы дег кижиги бүрүзүңге эргим апарганы ол-дур деп билген боор бис.

Бир хүн ээлчээм эрттиргеш кежээликтей турлагга келиримге, Борбаана чоруй барган болган. Ийиги поварывыс Хандың угбай уткуп алды. Сактырымга бир-ле чүве четпес, ээнзиргей, аъш-чемде амдан-чимден-даа чок дег болду. Чанымга Хандың угбай чедип келди.

— Чүге мунгарап олур сен, Болат?— деп, айтырды.

— Чок, угбай, шагзырап тур мен — деп, башка кирген-не чүвени чугаалай кааптым.

— Аа, «шагзырааның» чылдагаанын билип тур мен. Мен-де ону эмпээр «эм» бар, Борбаана арттырып кагды.

— Капдыг эмил ол, угбам?— деп кайгап айтырдым.

— Сени манагзынды, улус далаштырарга чорупса-даа алчүрөөн мында кагды, хөөкүй уруг — дээш, үш булуңнай дүрүп каан чагаажыгашты суна каапты.

Чагаада хөй эвес сөстөрни дувү-далаш-биле чүгүртү көрүптүм:

«Болат, мен сээн-биле бир дөмей, күзелим чедип алгаш, ховунуң ажыл-ишчи ыраажызы болуп чедип кээр мен. Мени манап, улам эки ажылдап көр.

Сеңээ ынак Борбаана».

Мээн мурнумда Улуг-Хову делгем шөлөөн апарган чыдыр. Улуг-Хову!... Сеңээ өөрүп четтирдим. Шаандагы шагда дег улус дүн караңгызында азып-түрээр хамаан чок, сени ажыл-ижи-биле байлак дүжүт ораны кылдыр чаартып турар аныяк кижилер амыдыралче оруун, ынакшылын сенден эгелеп, тып ап турар-дыр. Аас-кежикче кезээде бисти үдеп, йөрээп чор, бистер сени элээн аныяктар маңаа чангыс эвес удаа байырынайырны эрттирер апаар бис» деп, хөрөк-чүрээм долуп келген өөрүшкүнү илереттим.

ЧУРУК

Ырак-узак орук аайы-биле хоорайга чедип келдим. Машинамны кудумчуга тургузуп кааш, хоорайны сонуургап базыптым. Ырак эвесте сонгаларында чуруктар азып каан бажын тур. Эжиниңде «Фотография» деп каан. Олче углагтым. Кире бээримге чурук тырттырар кыс чаа кылган чурук кургадып, калбак шилде салгылаан тур. Ооң-биле амыр-менди солуш-каш, кылган чуруктарын сонуургап көре бердим. Хенертеп карактарым бир чурукка илдиккеш, оон салдыкпайн барды. Кыптыккан чалыы назынның хүлүмзүрүү чайнаан чараш кыстың шырайын көрүп кааш, сеткил-сагыжым хөлзей берген. Алган кадайлыг, ажы-төлдүг кижиле болгай мен, ол та канчаарым ол чүве ийик. Ол чурукту дилезимзе кайын бээр кылдыр бодааш, чурук тырттырар уруг өскерээлче кире бээри билек демги чурукту суг-саан дырыладыр чеңнепкеш, кудумчуга машинамче ыдыплаттым. Келгеш, машинамны хөделдиреримге чүү шаг болган ышкаш сагындырды. Далажып девидээнимден стартерни мотор хөдели бээрге-даа так базып алган болдум. Шимчеп чорупкаш, ам-на оожургап, демги чуруумну ченимден ужулгаш, кабинам соңгазынга хере чыпшырып алдым.

Шынында чурукта кысты таныыр эвес мен. Ону дилеп тывар сеткил меңээ турбаан-даа. Анаа-ла дүне-хүндүс чоруктарга чааскаанзырап, чалгаарап келгеш, ооң-биле хөрөк чазып хөөрежип, могап-шылап, хөңнүм баксырай берзе, чараш кыстың хүлүмзүрүүндөн хей-аът кирер дээн сеткилим-не боор оң.

Хоорайдан үне халдып кээримге, орук аксында бир кижини машина дозуп тур. Чоокшулап келгеш, кожавыс угбайны танып кааш, доктаап туруптум.

— О-ох! Кандыг кончуг шымбай чоор. Сээң машинаңга тарваржыр деп сагыжымда-даа чок. Ам-на амырадым. Туткан чүвөлөрүм база көвей, мырыңай бажыңымга чедирип каар сен, оглум — деп, чугаакыры кончуг, хамык борбак-сарбаан кабинаже дажып, олурупкаш, чиик улуг тынар-даа. Оон, чүү кончуг караа көскү угбай ыйнаан, демги чурукче айыткаш, менче эглип келди:

— Бо кымыл? Дыка-ла чараш уруг-дур аа.

— Ийе, онза-ла... — деп, дүште-даа чок төөгүй бердим.— Шаанда баштайгы ынакшылым-дыр ийин, угбай. Көрүп чордээш чуруун берген чүве.

— Кайы мынчага чедир сактып бодап, чуруун көрүп чоруурун ол бе, оглукум? Күжүрлеримни, хөөкүйлерни — дээш, менче чиктни сүргей көрө-дир.

— Ыык — деп бажымны согаш кылгаш, оон-даа өөскүдү хөөрөп чор мен.— Өске кыс-биле өгленип-баштанып алзымза-даа, чүлдү-чүрээмни маңаа хаара туттуруп алган чоруур бол-дур мен ийин. Аалдан ырап, улус көрбөс черге бо чурукту соң-гамга чыпшырып алгаш, сеткилим ханып чоруур кижидир мен ийин — деп, үнүмнү кээргенчиг кылдыр оожумнадып, улуг тынгаш, кожамче бүдүү көрдүм. Ооң караанга көзүлдүр-ле мээң бажымдан ийи мыйыс үнүп орган чүвө дег, менче ка-рактарын хере көрүпкөн ор-ла.

...Оон бээр каш-даа ай эрткен. Кабинамда чараш кыс мен-ден чарылбайн, кандыг-даа чорук кылып, кады-ла хап тур бис.

Түлүктүг иш, күскү дүжүт ажаалдазы-даа эгелээн. Бачым-на үе болгай, бажыңга хонар байтык, эргин артап, кире дүжер безин чай чок.

Бир-ле хүн тараа сөөртүп чорааш, улузумга чай аразында ужуражы кааптар бодадым. Бажыңда авам, кадайым, оглум үжелээ орлар.

Кирип кээримге, кадайым менче чүгле кылчаш кыннып кааш, хая көрнү берген. А авамның арны куу-ла тос. Чүгле оглум биеэгизи дег менче уткуй маңнап келди. Оглумну кө-дүрүп алгаш, мендимге харыы манап, демгилеримче кайгап тур мен.

— Эки болбайн, багай боор бе?— деп, авам хорадай-дыр.— Чүге бээр келдин, чоруур чериңче чоруй барбайн?

— Чүү болду, авай?— деп, кайгап айтырдым.

— Чүү болду деп. Ам кээп билбээченеп айтыртынып тур-ган херээң чүл? Доп-дораан үнүп чор. Кырган иеңге чүдек-бу-жар багың көргүзөр дээн сен бе?

Чүнү-даа аайып тыппайн, кадайымче көрдүм. Оом менче чүвө чугаалаар безин харык чок, ызырныпкан, бир-ле даш кө-жээ дег шимчеш дивейн олурупкан.

— Орта улус силер бе? Ужур-чөвүн сөглөп көрүңер—дээш сандайга олуруп алдым.

Чүге олуруп алдың? Ол дүне-хүндүс халдып тургаш, тып алган малчын кызыңче чору. Мен-не моон чорбас мен. Уруг-зунган кенним, чаш оглум кагбас мен. Кырган кижидир мен, сээң ойлук чогуң эдерер харыым чок — дээш, авам кончуттунгаш-ла барган.— Кыраан назында мындыг бужар чүвөгө тавар-жыр деп бодаваан мен. Адаң турган болза, сени кайын мын-чаар туразында аажыладыр деп, бужар кулугур — дээш бурт-сарт үне халыды.

— Авамның ол чүзүл? Чүү ындыг малчын кыс дугайын чугаалап турары ол?— деп кадайымдан сөс эредим.

— Хы! Ам кээп авыяастап... Сээң оонну бодум көрбезим-зе-даа, кожавыс угбай көргөн чорду чоп. Артында-ла ынакшаан кызым деп хөөрөп чораан болдуң чоп. Дөмей-ле, шивегейни хапка чажырып шыдавас сен — дээрге, кадайымның карактарындан карак чаштары борбанайндыр чүгүржүп баддып туру. Оон хенертен эглип келгеш, харбаш дээн соонда, бир чаагым изиш кылынган.

Ол аразында авам кире хонуп келген. Мээң буттарымче бичии ак саазынны халырт кылдыр октапты. Ону алгаш көөрүмге, карак бо, хоорайда чурук тырттырар черден чеңнепкен чуруум болду. Ам-на чүвениң ужурун билип кагдым. Ол-ла черимге олура дүшкеш, чаза-ла каттырып эгеледим. Каткыдан баарым безин аарып, караам чажы төктү берген. Демгилерим хорадааны дам барган, мени ол-бо сөглөп пат-ла болганнар. Каткымны арай боорда тыртып, авам биле кадайымны оожуктургаш, ол чуруктуң төөгүзүн чугаалап бердим. Авам ам мени ылчың дээш кончуп эгеледи, а кадайым мээң-биле кады каттырып, мени кыжырып эгелээн. Адак сөөлүндө ол чурукту алган черимге дедир аппарып бээр болдум.

Сөөлүндө илереп келзе-келзе, ол чурукта кыс аттыг-сураглыг аныяк малчын болган. Ооң чуруун «Тываның аныяктары» солунга парлап каанын көргөш, кожавыс угбай бажыңывыска ол солунну тудуп алгаш кээп, орукка чугаавысты мээң улузумга хөөрээни ол чүве-дир. Черле караа көскү угбай болдур ийин. Солунда чурукту база эскерип кааш, кабинамда чурук-биле дораан дөмейлеп каан.

Багын чугаалаарга бачыды арыыр дээр болгай. Хоорайга келгеш, чурук тырттырар черге баргаш ында кыска демги чурууну эгидип бергеш, хамык болган төөгүнү чугаалап, буруум билиндим. Чурук тырттырар уруг база-ла шаанга киир каттырган.

— Бо дээрге республикада сураглыг кыс болгай. Ооң чуруун республиканың Хүндүлел самбыразынга азар дээш, биске чагыг кылган чүве. Хөрек чуруун улгаттыр кылгаш, уругнун бодунга база чорудуп бээр бодааш, бичижек кылдыр база кылып каан мен — дээш, оон менче салаазын чайды.— Ынчан ол чурукту чидирикеш, дилеп пат-ла болган мен. Өске кижии оорлай бээр деп сагыжымда-даа чок.

Ажыл-ижи-биле алдаржаан аныяк кыстың бодун танывас-даа болза, ооң чаагай адын балалыг баштак-биле болган төөгүгө холбап, бужартадып каар часканымдан, мынчага чедир сеткилим хомудап чоруур ийин.

КУЗНЕЦОВТУҢ ЧУГААЛАРЫ

ТУТТУРГАНЫМ БОЛГАШ ДЕСКЕНИМ

Бирги чугаа

Фронтунуң чоогунга, немецтерниң эжелеп алган черлеринге чоруп турган бис. Дайзынга эскертпес дээш, доктаамал туруш чок, таарымчалыг черлерни шилип ап, дүн чарып чоруп турдувус. Фашистерниң кайыын-даа халдаашкын манавайн, эң-не тайбың турган кезектеринче хенертен халдаашкын кылгаш, аңаа улуг когаралдарны таварыштырып амдашпаан бис. Бир-ле ындыг халдаашкынны кылгаш, аар, дошкун тулчуушкунга таварыштывыс. Бо удаада дайзын бистиң халдаарывысты баш удур эскерип алган болгаш, белеткелдиг турганы илдең болду. Бир-ле каллоброционист дамчыткан боор. Хензиг тулчуушкун часпарының үезинде ам эскерип турарывыска, немецтерниң быжыг дээрбээнде бүзээледип алган болдувус. Моон дириг үнер арга чок деп чүве ааршылыгы-биле бистин медреселивиске өйдүгүп келди.

Бир ажыт борбак арыг иштинге бөлдүнчүп алгаш, сүмөлештивис.

Дайзынның холууга чаңгыс-даа аътты олча кылдыр бербези-биле аъттарывысты шуптузун бо-ла черге кыра адып каар кылдыр шийтпирледивис. Кижин бүрүзү эргелел-биле кээргел холушкан шырайлыг аъттарынче көрнү бердилер. Мен шыдавайн далаштырып, башкы даваннары-биле черни аяар хап турган эзиримни көргөш, чайгаар-ла караам чажы төктүп келди. База, хайлыг, ону көргөш, чанымда олурган бистин эң-не аныяавыс оол аъдынга хомудааш, шуут-ла шүжүңейнип ыглай берди. Ол дээрге мээң хөңгүмнү улам-на ааршылыг кылдыр дырбай берген.

Кандыг-даа берге байдалдардан хылдың кырында чайлап үнүп чораан эрес дайынчыларымны бо удаада өлүмнүг айыылдан чайладыптар хире дээре арганы тыппазымны бодумга чөгенип, иштимде бодумну хайыра чок буруудадып, бисти фашистерге дамчыткан каллоброционистке каргыжым салып, качыгдалда дүлдүне берген олурган мен. Чүге дээрге ол хыдыкчы, аъттыг шериг отрядының командири турган мен.

— Иван Тимофеевич, солагай талавыста немецтерниң хүрээлээшкинин чыырып, чоокшулап, чылып орлар. Чүл мон, далашпас болза болур деп бе?— деп, ефрейтор Сергей Кузьмин чугаалай-дыр. Ол бо удаада шериг ёзузу-биле чугаалавады.

Шынап-ла көөрүмге, ажык алаакта чадаг немец шериглер калбарты шуужупкан бисче чоокшулап орлар. Оларны көр-

геш, шыжыгып, бажым дүгү адыйып келди. Боларның-биле канчаар тулчурунуң дугайында бодалым кажангызындан-даа артык дүрген ажылдай берди. Хенертен бажымга фашистер-биле тулчурунуң бир аргазы чык кылдыр кирип келди. Ол дээрге, немецтер чоокшулап келирге аъттарны мунгаш, селе-мелерни быжыг туткаш, хенертен кыспынчыг ура-биле улдап кириптер. Мындыг сүртенчиг халдаашкынны олар манаваан бооп дүвүрей бээр чадавас. Шийтпиримни дораан шеригле-римни чыып алгаш, далаш-биле тайылбырладым.

— Чадаг немецтерни чаза базып үнер херек. Немецтер мырыңай чоокшулап келирге, оларның куйгазын адыйтыр кыпсынчыг алгы, ура-биле халдап кирер. Чүгле таварышкан фашисти хыдый шаап эртер. Ол-бо талаже дескен немецтер сүрүп болбас, дүрген бо өлүмден тынныг үнерин бодаар. Дүүнгү дүште доктааган черивиске чыгып, маңажыр. Шуп-ту аъттарыңар мунуңар! Селемелеринер уштуп, холга быжыг тудуңар!

Шупту хары угда аъттыныптылар. Өөрүмнүң демги ышкаш баштарының халагары чок, шыжыкан-даа болза сергээн бо-даарымга оларның күзелин мээң шийтпирим чогумчалы-биле хандырып турар болду. Чадаг фашистерниң чоокшулаа-рын манап, турган арыгжыгажывыстың кыдыында ыйгылакка чаштынып туруптувус. Халдаар үе ындыг үр эвес турган. Ын-чалза-даа бистиң четтикпейн турарывыска деннээрге, минута-ның эртери чалгааранчыг хүннер эртип турган-биле дөмей болду.

Немецтер чоокшулаан тудум-на сагыштың далажыры, чү-ректиң согары улам-на дүргедеп турду. Аяар арыгның кы-дыынче чортуп келдивис. Мырыңай чоокшулап келген немец-тер дүргедептерге командылап дүжүрдүм-пе:

— Бурунга-а-ар! Төрээн чурт дээш! Ура-а-а!

— Ура-а-а-а! Ура-а-а-а...

Немецтерже окталып үндүвүс. Уралаашкын, кускуннааш-кын сүртенчии-биле чыжырткайнып үнген. Немецтер ындыг сүртенчиг, ындыг коргунчуг, ындыг хенертен болур халдааш-кынны дүжевейн-даа турганнар. Ынчангаш чүнү-даа кылы-рын бодап четтикпейн, тын овучап, аай-баш чок, үш-үдүрүм угланган уунче боо-хөөзүн октагылапкаш, салчып ыңай бол-дулар. Бис ындыг чиик бүзээлээшкинден үне бээривисти дү-жевээн-даа бис. Оолдар оруунга таварышкан дайзыннарны одура, диле шаап чоруптулар. Мен-даа изиглени берген не-мецтерни хыдып чоруп бердим. Хайлыг, бодумнуң улузумга берген дужаалымны утупкан, дескен фашистерни сүрүп, хыдып чоруп берип-тир мен. Бир көөрүмге, чанымда снаряд часты берди. Ам миннип келиримге немецтер мээң меннип турарымны көргөш, хорадааш, боттарының шериглерин-даа

хайырлавайн менче ада берип-тирлер. Биске кандыг-даа удур-ланыышкын кылбайн, чадаг шериглери дезиптерге дендин хорадааннар боор. Өөрүм шагда-ла арлы бергеннер. Ам-на далаш-биле хап ыңай болдум.

Миннип келиримге, бажың иштинде узун өрээлде чыдыр мен. Шаам чок. Арай деп долгандыр көрүп чыдарымга шала кырында хөй-ле шериглер аразында чыдыр мен. Ында-мында кижилерниң човууртап чыдары хөлчок болду. «Суксаарымны», «ханым катты» деп-даа чыдар шериглер бар. Иштимде хорадап эгеледим. «Канчап кандыг-даа хайгаарал салбас улус боор? Эмнелге-даа черинче чорутпас, ол херек чок эмчиниң баштайгы-даа дузазын көргүспес. Мал-маган ышкаш тырый кажалап алган турар». Кандыг-даа дужаалдыг кижикелзе чула алгыржыр деп бодай бердим. Хорадаанымдан шуут алгырарымның кырында келдим.

— Хайль Гитлер!

Ооргам сооп бады барды. Ытче көрнүп келиримге, немец офицер холунда кымчы тудуп алган эжик аксында тур. Ам-на чүү болганын дүргени-биле чиңчерленди боданы бердим. Баштай бүлүртүң, чоорту улам-на тодаргайы-биле немецтерге бүзээлеттиргенивис, оон чаза базып үнгенивис, немецтерни сүрүп, хыдып халдып турганым, оон чыжырт дээн соонда тапты кончуг кылдыр шыыгайны бергеним менээ аарзынчыы-биле тодаргай медээреттинип келди. Бодумнуң орта эптежир аргажок тендии хомуданчыг болгаш хораданчыг чазыг кылганымны хайыра чок буруудадып эгеледим. Өөрүмнүң мурнунга кайы хире буруулуг болганымны дөмейлээр чүве тыппадым. Таварышкан үүлемге бодумга бодум хыым ханмайн турду. Ол үеде бодумну буруудатканымдан суксааным болгаш шагзырап, качыгдааным безин чиде хона берди.

Ында немецтерге туттурган совет шериглерниң иштинде мээң өөрүмден чаңгыс-даа кижикелсе чок болду. Мен каш хонукта билинмес турганымны-даа, кандыг черде ам чыдарымны-даа айтырбаан мен.

Туттурганнарны бир-ле лагерге эккелген. Бистер чадагай дээр адаанга турдувус. Ынчалза-даа долгандыр үш каът тенниг сывырындак демир-биле дыка бедик кылдыр кажалап каан. Кажаның дөрт азыында бедик серилер кырында таңныылдар тургузуп каан. Оон кым-даа үнүп шыдавас. Демир кажалаага чоокшулаан-даа кижини адып каар турган. Ол дээрге өлүм кажазы. Туттурганнарга чүгле дора өлбезин дээш, хогланыр чем бээр. Кошкак улустар өлүп турганнар. Чүгээр улустарны транспорт келгенде, Барыын чүкче чүдүрүп турганнар. Шак бо өлүмден дезип үнер арга турган болза

деп чувени үргүлчү сагыжымдан дүжүрбейн бодап тур мен. Ынчалза-даа үргүлчү көрүп турар дөрт танныылга көзүлбейн, ол сайгылгаан улап каан, артында-ла конгулуурлар-лыг үш каът демир-удаазын кажаны эртери чүгле тоолга туруп болур.

Дезер деп чувени таныжып четтигипкен өөрүмге чугаалаарымга менче кээргел-биле чөгенип, чөлбейгир хүлүмзүрүүр турганнар. Чүгле чангыс, старовер чүве ийикпе, кержек салдыг-даа болза, карактары аныяк эр «бир эвес дезиптер арга тыпты берзе, кады чоруур бис» деп, чөгөнчиг-даа идегелдиг болза, шын-на туралы-биле меңээ катчып турган. Ынчангаш бис үргүлчү чарылбас кады чыдып турган бис.

Мен кайы талаже дезип болурун кичээнгейлиг хайгаарап көрүп турган мен. Суур дамчыштыр тудушкак хоорайже кирери дээре хевирлиг, дүрген-не ажытталыр тала ол. Ынчаарга ол талада демир-удаазын херим адаанда сумун ойбуну хевирлиг ыйгылчыгашты хүндүс үргүлчү эскерип келген мен.

Бир-ле дүне дүмбей карангы, согур дүне болу берген. Ол дүне караңгызы кончуг боорга он минута болгаш-ла доктаа-мал лагерьниң девискээрин чырыды адып турганнар. Карангыны ажыглап, бо дүне дезер деп чүве сагыжымны куйул-дур бажымга кире хонуп келди.

— Бо карангыны ажыглап, дезер херек. Мындыг аайлаш-как үе кажан-даа база катап турбас — деп, чанымда удувайн чыткан эжимге сымырандым.

— Үргүлчү ракета-биле чырыдып турар ышкакжыл, бисти көрүп кааплатайлар. Оон ыңай кажаның конгулуурларын дагжатпайн, оон-даа дора ол демирлерде улап каан сайгыл-гаанга өлүр кактырбайн канчап эртер бис — деп, кижим уг чок.

— Ынчаарга бо душта кажая адаанда ыйгылчыгаш бар, ону бичии-ле казыпсывысса, демирлерге дегбейн эрте бээр бис. Мээң идиимниң иштинде чажырып алган чоруурум бижек бар. ооң-биле шоолуг эвес казар бис. Ракета соонда, карангылаш дээр билек барып казар, ракетаны адар үезинде дедир халыыр. Кажаның ийи каъдын эрттир каскаш, чыдыптар бис. Ынчан олар бисти көрүп шыдавастар.

Мээң ол планымны дыңнааш, эжим туралы-биле чөпшээрешти. Бистиң-биле кады дезерин өске эш-өөрүвүске чугаалаарывыска кым-даа ынавады. Дөмей-ле өлүм-дүр дээрлер. Ынчаарга мен: «борта чыдарга база-ла өлүм. Ооң орунунга дезип чыткаш, дүрген өлүрү оон ушчок дээре. Канчап билир: дезип үне-даа берип болур чадавас» деп, сургап-даа шаг болдум. Мээң ол сүме-суртаалымга кым-даа кирбеди.

Бис-даа дугурушкан эжим Варнай-биле кады элчип-сел-

чип ажылдап кириптивис. Чер чымчак, даш чок болганда, ону казары белең болду. Оон ыңай, ыйгылчыгашты бедик үнген оът, чашпан дуглап чытканындан улуг казыг-даа чок—мындыг. Бис удатпайн ийги моондактың адаан казып эртип келгеш, ракета адарга дедир деспейн чыдыптывыс. Немецтер бисти көрбейн бардылар — бодаанывыс дег. Оон үшкү моондактың адаан казып эгеледивис. Ыңай болурувус чоокшулаан тудум-на, чүректеривистиң согары дам барган. Дугурушканавыс болза, ракета өжер билек халчып бээр, ракетаны адар билек чыдыптар, оон база-ла... Эжимниң далашканындан болгаш өөрээнинден тыныжы болгаш мага-боду илдең сириңейнип турган. Сүлде бо! Сирилээн-кавылаан эжимне, хайлыг, дээпкен боор, коңгулуурлар-даа кыңгырткайныпла үндү. Дораан-на оон-моон ракеталарны дүндүүстелдир адып үндүрген. Лагерь хүндүс дег чырый берген. Чүнү-даа бодап четтигер үе чок. Эжим дедир-ле шымыш диди. Мен-даа бажымның уунче коңгулуурларны кангырады үне халааш, салып-ла бердим.

Боо оон-моон дизинейни берди. Соомдан немецтер ыткуштуг атпышаан, сүрүплетилер. Мен-даа окталдыр-ла халып ор мен. Лагерьден элээн ырак халып оргаш, чалдап каан ногаага тепкеш, кээп уштум. Катап турбайн, ногаа чалының аразыңга донгайып чыдыптым. Немецтер мээң чанымбиле, мени чүгле баспайн алгы-кышкызы-биле кангырткайнып эрте бердилер. Мен дыка-ла үр дырташ дивейн чыдып келдим. Тыныжым көңгүс оожургаан. Шимээн чоорту читкен. Турганым лагерьниң уунче көөрүмге, ракетаны ам-даа үргүлчү атпышаан. А менээ ракета чырыы четпес апарган. Шинельдиг-даа болзумза, шимчевейн чыткаш, шырыныга бердим.

Хамык чүве шылшың оожургаарга тургаш, базып чоруптум. Эртең немецтер мээң турган лагеримниң чанын чиндип, дилээр апаарлар. Ынчангаш деңгел үзүлгүже кылаштап чорааш, моон ыраар ужурлуг мен. Деңгел үстүрү удатпас, чүге дээрге аштаан, харыксыраан кижичер кайын алыр дээр силер. Лагерьден кызып ыраарын бодап, кудумчулап базыптым. Алды шактан сонгаар кудумчуже кижичү үнмес деп каан ужурунда, менээ чангыс-даа тынныг чүве таварышпады. Чүгле лагерьниң кырында аткан ракеталарның дүндүүстелген чырыы база ында-хаая ырак черлерде ыттарның ээрери ыржым караңгыны оттуруп турду. Мээң оруумга таварышкан кудумчуларымга ында-хаая немецтерниң хайгааракчы патрульдары чоруп турганнар.

Шаг чок турупканымдан болгаш аштаанымдан карак шокараңайнып, чамдыкта черге кээп ужуп чордум. Ынчалза-даа турган лагерьим ушчок чыдып калган. Чер чырып эгелей бер-

ген. Хоорайнын ындыг кончуг кыдында эвес эскертинмес хевирлиг бажыңга келдим. Топтап көөрүмге, бажыңның кырыңче чада бар болду. Ол бажың сагымга арай-ла таарышпады. База бир бажыңны топтап көрдүм: ол бажыңнын казапчазыңче чада чок болду. Казапчаның бир ужунда хаалгалыг эжик бар. Ону таарымчалыг деп көргөш, бир азыындан халбактанып үндүм. Холдарда болгаш буттарда көңгүс шаг чок. Каш-даа катап андарлы бээр частым. Казапчаның эжиңге өлбээн өө тынымда барып четтим. Хаалганы тыртарымга ыды кыпсынчыг дааштыг болду. Сактырымга, бүгү хоорай отту чаштай берген ышкаш. Кезек манаарымга, шимээн чок болду. Оон пат боорда казапча алдыңче кирдим. Эжикти хаггаш, бичи үңгөп чоруй хирээнди кырыңга чыдыптым. Чүнү-даа бодавайн, эт-сөөгүм чындырап чештине берди. Дораан-на уйгум мени дуй сога берген.

Ыт ээргенин дыңнааш, отту чаштап келдим. Баштай кайда чыдарымны аайын тыппадым, чоорту канчап келгенимни. кайда чыдарымны ылаптыг сактып келдим. Ыттың ээрери чоокшулап келди. Эжикте аңгак тигден бакылап көөрүмге, холдарында автоматтарлыг ийи немец ыт чедип алган адаамда бажында келдилер. Ыт мени канчап истеп келгенин аайын тыппадым. Ам-даа өлгөн-дир мен деп бодай бердим. -Дегийт-ле идиимниң иштинде суп алганым демиртең бижээмни ушта соп алдым. Идикке дөстейбезин дээш, бижээмниң сывын адырып каапкан кижин мен. Бир эвес фашистер менче үнүп келзе, чаңгыс шиитпир: бижектин дудазыңга чедир чүрекче киришптынар. Ойталап чыдып алгаш, солагай холум-биле бижээмни дыңзыг туткаш, соп чыдар чүрээмниң кырында ээги аразыңга бижектин бажын үстүрүп алдым. Бижектин ужунче шанчарыңга белен кылдыр аай холумну чудуруктанып алган чыдыр мен.

Бодумнуң шапкыланып турар чүрээмге болгаш ызыртынып алган чаңгыс шиитпирлиг бодалымга чардыккаш, адаамда бажында чүү-даа бооп турарын дыңнап, хайгааравадым. Бир дыңнап чыдарымга, барык-ла миннип келиримге, ыракта ыт ээре-дир. Аспактатырып алган бодалымдан бичи кошкай кынып келгеш, хаалганың чарык черинден көөрүмге демги ийи немец ыды чедип алган элээн ырай берген бар чыдырлар.

Элээн оожургап алгаш, шимчеттинип көөрүмге, эт-кежим уутунмас болду. Мага-ботта, холда, бутта аарбас-ла чер чок. Ам эскертинип чыдарымга аштаанындан иштим бодун боду кегжеп чыдар-даа ышкаш, сактырымга, бүгү ижиншөйүндүм ыстап аарып-даа турган ышкаш. Шак ындыг берге байдалга хүннү өргүп эрттирер апардым. Хүннүң батпазы бир чыл болду. Арай боорда кежээге четтим. Ыңай-бээр ки-

чээнгейлиг хайгаарап көөрүмге-даа, дыңнаарымга-даа — шыпшың. Оон эртенги-ле үнүп келген азымны куду пат боор-да батым.

Бажың кырындан дүжүп келгеш, эжикти дидим эвес соктадым. «Чаа» дээн харыы дыңналды. Кирип келдим. Улгады берген бежен ажыг-ажыг харлыг хире ашак, кадай мени кезе кайгап эгеледилер.

— Экии!— дидим.

— Кым сен?— деп, мендиниң харызыңга арны корткан ашак айтырды. Мээң совет шериг идик-хевим көргөш, чүнүң-даа аайын тыппайн, аңгадай бергеннер. Оларның арынна-рында коргуушкун-даа, бичии өөрүшкүнүң-даа демдектери илдең көстүп турган.— Мендии! Богда, олурунар!— Ам-на ашактың чугаазы бичии оожургап, чымчай берди.

— Тевелер бис бе — удур-дедир кайгажып алган турар? Орта чоор бе! Олур, оглукужуум!— деп, кадай дүүреп эгеледи.

Айыткан сандайыңга олуруп алдым. Баштай чүвениң ужурун допчузу-биле, ынчалза-даа билдингири-биле чугаалап бердим. Мээң шагзырап турупканымны болгаш аштаанымны эскерип каапкаш, аыш-чем кылып дүвүрей бердилер.

— Орта чоор бе! Күжүрнү ат болган кижидир. Че, ам чүве айтырба, аштаан, шагзыраан кижидир. Канчап харын дириг үнгөн төл боор? Бурган өршээзин! Хүндүс келген өлүрүкчүлөр сени дилеп чорааны ол-дур, көрдүң бе. Черле «русь ыт», «русь сольдат», «русь большевик» деп турдулар, кончуг өлүрүкчүлөр — деп, кадай дээрге, ары-шээр чок шуугап-ла эгеледи.

Ак сеткилдиг орус кадайның өмээришкинниг чугаазың дыңнааш, сеткилим уярап, иштимде ишкирнигип, боостаам тырлып олурду. Үр үениң иштинде мындыг чайгаар кижидигер орус бажыңга кирип көрбээн болгаш, ооң алызындан буян бүргээн чылыыңга даамчырап, уйгум мээң мага-бодумну чештиндир куспактай берди. Аштааным-биле болгаш уйгузурааным-биле чогуум кандыг чемнерни харамдыгып чигенимни безин эскербейн барган мен. Ол үеде, сактырымга, ындыг амданныг авамның-даа чемин чигенимни уттупкан болдум. Чүглө салып каан орнунга удуур дээш, барганымны-ла дөңгүп билир мен.

Оттуп келиримге, кежээ хевээр. Бажыңның ээлери ам-даа удуваан. Ынчалза-даа, кандыг аайлыг чүве ийик, уйгум хандыр удуп ап-тыр мен.

— Че, туруп, чемненип көрөм, оглукужуум! Уйгун ханды бе? Таптыг-ла чээрби алды шак удудун. Хүнзедир сени кадарып тура хүнзедивис. Кончуг фашистер база катап чедип кээрине дээш, карактарывыс үргүлчү соңгага хүнзеди. Бир эвес оларның барааны-ла көстүп келзе, сени дораан оттур-

гаш, шала алдында чажыт өрээлге сугар бодадывыс — деп, ашак чугаалады.

Ам-на чүвениң ужурун билип кагдым. Шынап-ла үр удааным илден: аштай-даа берип-тир мен, оон ыңай черле турар-даа апарган болдум.

Кежээки чем соонда, мээң кажан канчап чоруурумнун аргазын сүмележиپ эгеледивис. Сөөлүндө мындыг түннелге келдивис: баштай үш хонук дыштанып, деңгел кирип алыр, ооң соонда чөөн чүкче фронтуну эртери-биле базып чоруптар болдум. Кедип алган хевимден быжынды-даа албайн, бөдүүн хамааты хеп кедип алыр болдум. Меңээ чагып каан ышкаш ындыг хеп ол бажында бар болду. Шынында ол «чүмненип» алган хевим «алыр дээрге албык чок, каар дээрге харааданчыг» хеп. Ынчалза-даа немецтерге эскертинмес оон дээре хепти тывары берге турган. Чүгле меңээ документилер кылдырып алыр кандыг-даа арга тыппаан бис. Хуу-салым билзин дээш чоруптар болдум.

Чоруур хүн келген. Үш хонук иштинде шынап-ла шымбай күш-деңгел кире бердим. Ол эки сеткилдиг тежээлдиг өгбүлө-биле — Николай Иванович-биле болгаш Елизавета Васильевна-биле — хөңнүм баксырап чарылдым. Бир шагда душ бооп ужуражы берзимзе, үрде көрбээн ада-ием ышкаш мойнунче халый бээр боор мен.

Немецтерге эскертпезин бодап, чоннун чоон оруу-биле, кода-хоорайларның кол кудумчулары-биле чөөн чүкче базып чорупкан мен. Сезиг чок бажыңнарны тып хонуп, дүн эрттирип ап чордум. Ол чорааш дайзынга бүгү чоннун чаңгыс сеткилдиг удурун, оларның немецтерге каргыш-киленин, совет эрге-чагыргазын буугуп сагынганын тодаргай билип ап чордум.

Ол чорааш, немецтерге чүгле ийи катап доктааттырган мен, ынчалза-даа чииги-биле адырлып үнгүледим. Бир катап бир-ле хоорайның кудумчузунга чорумда ийи немец мээң документим негээрге, дужа-келбиже дужумда бажыңче айыткаш, документим бажыңда, барып мээң-биле кады көрүңер дээримге, менче көрүп туруп-туруп, хол чаңгааш, базып чоруй барганнар. Бир катап суурлар аразынга орукка немецтер мени тудуп алырга, серде чок мурнумда суурже айыткаш, ында бажыңымда документилеримни силерге көргүзөр мен дидим. Олар мээң-биле кезек чоруп олургаштын, база-ла хол чаңгааш, чыдып калганнар. Ындыг янзы немецтерниң фронт шугумун эрткен мен.

Таварышкан шериг кезээнге келиримге, мени хынап көргөш, бичии када дыштандырган.

Удатпайн-даа база катап фашистер-биле тулчуп кириптим...

БАЗА КАТАП ТУТТУРГАНЫМ БОЛГАШ ДЕСКЕНИМ

Фронтудан ырак эвесте, дайзынның эжелеп алган суурунда, фашистер совет чонну дорамчылап, араатанзыг, үүлгедиглерни кылып турар деп чүве биске дыңналып келген. Ол суур-биле харылзааны Маша дээр шоваа кыс биске дамчыдып турган. Мен ол суурну чажыды-биле хайгаарап көөр дугайында чөпшээрелди бодумнун дөстүмөс күзелим-биле чедип аптым. Маша суурну туружун тодаргай менээ чугаалап берген. Мен ооң-биле кайда турар, кымның бажыңыга, кажан баарымны дугуржуп алдым.

Дайын шугумун эртери менээ ындыг-ла берге айтырыг эвес, мен ону чайлыг эрте бердим. Кежээ, чырык имирде болчашкан бажыңымга дыка оваарымчалыг чедип келдим. Меңээ уткуштур бир аныяк херээжен үнүп келди. Мендилешкенивис соонда, ол мени дыка айтырыглыг бажымдан эгелээш, буттарымга чедир көрдү. Сактырымга, ол орус херээжен мээң бодал-сагыжымны, үзел-сорулгамны чинчерлей көрүп каапты ышкаш. Ооң арнында чигзинчиг сезиглел холушкан өөрүшкү көстүп турду.

— Силер дуу таладан келбээн эвес силер бе?— деп, мээң келген уумче холун сунмушаан, арай дидим эвес айтырды.

— Ийет, дайын шугумунуң ындындан келдим. Силерни Петровна дээр эвес ийикпе.— Мен ону имиртин-даа болза ылап-ла танып кагдым. Меңээ Машаның чугаалап берген дүрзү-хевири ол хевээр болду.

— А-а!— Ооң арны ам-на кайгамчык өөрүшкүже часты берди.— Машажык силерни мээң-биле шагда-ла таныштырды...— Ол өөрүшкүнүң девинге шыдашпайн экти сирицейнип, ишкирикеш, мени куспактапты. Ону көргөш, мээң база сөөгүм чымырткайнып, чештине берди, хаайым ажыдыр хой берди.— Бис силерни четтикпейн манап турдувус — деп, мени салыпкаш, чугаалады:— Кириңер, морлаңар! Хөй кадайлар чыгылып алган олур бис. Сезинменер. Улуг черден келген күзелдиг аалчывыс-тыр силер. Манап олур бис.

Кирип келиримге, он ажыг кадайлар олурлар. Кижя бүрүзүнүң арнында менден айтырыглыг өөрүшкү бар болду. Чамдык улгады берген кадайларның хүлүмзүрүп алган арын-нарында карактарындан улуг борбак чаштар борбанайнып бадып турган. Фашистерниң кинчизинге эдилеп эрттирип турар човулаңының демдээ кижя бүрүзүндө тодаргай көстүп турду. Оларның карак чажы-биле холушкан өөрүшкүзүңгө догааштыр мээң кээргээн сеткилим мени элээн үр харлыктыр аспаптапты. Кезек када думчуум ажып, боостаамда тырыл-

ган караамнын чажын сыыртынып олурдум. Пат боорда оожургап алгаш, ам чугаалажып эгеледивис.

Оларның билип турары-биле алырга, немецтер шагда-ла Москва, Ленинград, Сталинград болгаш өске-даа улуг хоорайларны эжелеп алгаш, ам Уралды шапкыны-биле эртип бар чыдар болду. Мен информбюронун чаа дыңнадыгларын парлаан солуннарны баштай оларга ап бердим. Солуннарны бирээзи номчуду. Кадайлар улуг кичээнгейлиг дыңнааш, кайгап, сонuurгап, магадап олурганнар. Олар өөрээнинден каттыржып, ыглажып, бот-боттарын куспактажып, ошкажып турганнар. Оларның өөрүшкүзүнүн салдарына алзыпкаш, мен база-ла ол кайгамчык медээни чаа дыңнаан чүве ышкаш оларның-биле кады өөрүшкүнү үлежип олурдум. Немецтерниң эжелелинде турар совет кижилер кайы хире совет чазаанга ынаан, ону сактып, ийлээр четкенин, ооң кажан катап эглип келирин четтикпейн манап турарын орта билдим.

База кижини бүрүзүнүн фашистерни көөр хөңнү чогуун, оларга ызыртынчак өжөөнниг каргыжын орта көрдүм.

Маша мээң дужааганым ёзугаар ында келбөөн болду. Чүгө дээрге, ону фашистерниң талазындан сезик алындырбайн камгалаары тоң чугула турган.

Мен фашистерниң Ленинград, Москва чанынга чылча шаптырганын, Сталинград бүзөөлээшкининге чылча шаптырганын, Балтикадан Кавказ дагларына чедир узун фронтуда немецтерни ойтур чылча шаап, барыын чүкче совет шериглерниң шапкыны-биле бар чыдарын кадайларга чугаалап бердим. Удатпас бо суурну хостап алырывысты аазадым. Ынчаарга фашистерге шаптыктыг бүгү-ле таарымча чок байдалды болдунар аргазы-биле тургузарын оларга сүмелеп олурган мен.

Хенертен эжик ажыттынза-ла бөлүк фашистер чаза булгап кирип келдилер. Канчаар-даа чай алынмайн чыдырымда, мени бөле-хаара туткаш, баглап алдылар. Эттеттирген, соктурган кадайларның ыы-сызы кулаамда уюкталы берди. Ээ-даа, сагышка хомуданчыг, ааршылыын чүү дээр силер — база катап туттурдум.

Дайзынның өлүмнүг аспаанда кирдим. Мээң келгеним билип каан кара сагыштыг каллоброционист фашистерге мени дамчытканы ол.

Бо удаада мени немецтер дыка-ла хилинчектээннер. Мени каш-даа катап чүгле тынныг арттырып, соп, хилинчектедилер. Олар мээң өөрүмнүн кайда турарын, партизаннарның туружу кайда турарын айтып бээрин менден негеп турганнар. Мени партизан деп бодааннар. А шынында, силер билир болгай силер, мээң кады келген өөрүм-даа чок, партизаннарның кайда турарын-даа билбес мен. Мээң ооргамны кызыдып каан

кузумуур-биле чидиртип турганнар, бодумнун эдимнин өрт-тенген хуюксуг чыдын каш-даа катап тынып, чидим. Ооң орнунга мени дегийт өлүрүп каары чыргал кылдыр сагындырып турган.

Бир хүн, дүште мени дыка эки чемгердилер. Артында денгел кирип, шырак ышкаш апарган мен. Оон мени ол суурнун комендантызы эзир хаайлыг шокар немецке эккелдилер. Ол немецтин шырайында кижинүүрүнүн соргаа-даа чок. Мен ону мурнунда-ла көргөн мен. Ону көргөш, ээремчик сагыжымга кирер, чайгаар чииреп, чүдексине бээр турган мен. Үргүлчү мени ол хилинчектен келген. Ам бо удаада мени көргөш, сеткили ханган чүве дег чииренчиг кылдыр хүлүмзүредди он. Чүдексингөш, өскээр көрнү бердим.

— Че, партизаннар кайдал? Ону чугаалап берзинче, дигриг артар сен, харын-даа фюрернин офицери болур сен. Хылдың кырында турар минутаң бо-дур. Чок болза — өлүр, чок болза — офицер болур.

— Кай, канчап партизаннарны тыппас улус силер?— деп, шуудунда кире берген мен. Дүргөн өлүрзүн деп бодай берген мен.

— Ол-ла болгай. Чугаалап бер, улуг Германиянын офицери болур сен, ол сеңээ алдар, аас-кежик. Бис партизаннарнын турар черин билбес улус кайын тывар бис — деп, кижим иштинде өөрүшкүлүг чугаалады.

— Пат улус-тур силер, партизаннар тыппас. Душкан-на арыгже кире беринер партизаннар боттары-ла силерни уткуп алыр. Оларны кижиден айтырар чүү боор — деп, шын-на сеткилим-биле чугааладым.

— Ол-ла, салымың шиитпирлеттинген-дир. Барып демги черге адып каавыт, сойлукту — дээш, чолдаксымаар үгү-сарыг немецче айытты. Бо удаада мени хилинчектеведилер. Өлүреринден артык хилинчек турбас деп-ле бодааннары ол боор. Мен иштимде сергеп, өөрүй бердим. Шокар мезил бо удаада хензиг-даа болза нүүрлүг болганы ол деп бодадым.

— Мээң ашаамга четтирдим де. Сени безин хилинчектеведи. Өлүрүн мурнунда бурганга тейлеп ал!— деп, шокар немецтин артында орус кыс менче хүлүмзүрүп алган тур. Мындыг бужар немецке кадай бооп, чуртунун өскерликчизи болу берген кысты көргөш, өжээним хайнып, шыжыгып келдим. Бир эвес холум бош, хостуг турган болзумза, ону ол-ла черинге боой тудуп каар ийик мен. Ол кысче ызыртынып алган, өжээнниг көрүп тур мен.

— Чүл, меңээ өжээнин ханмайн-дыр бе? Шын-дыр. Мен эвес болза, немецтер сени билбейн баар ийик. Капкада тутуна берген мени канчап-даа шыдавазыңга чөгөнип, шыжыгып тур сен бе?— дээш, хыы ханып, дыка-ла кыжыраң кат-

тырды. Ийе, ол бужар кыс дыка шынын чугаалады. Мен оон уунче дүкпүрүпкөш, айыткап угже кылаштаптым. Каргыштыг ашак-кадай каттыржып чыдып калдылар.

Суур кыдынга үндүр быт чок кылаштажып келдивис. Оон мээң соомга чораан немец мээң-биле арай ырак кылдыр кожалажып келди. Ол менче кыжыра аарак хүлүмзүре-дир.

— Чүл мон, өлүрүндөн коргуп чор сен бе?— дизе-ле, кижим украин аялга-биле арыг орустады. Ону дыңнааш мага-бодум изиш дээш, иштимде идегел төрүттүнүп келди. Кижимниң арнынче шылгалдыг топтап көрдүм. Ынчалза-даа оон арнында менээ өмээржир хире кээргел чок, харын хыы ханган чүве дег кыжырымак хүлүмзүрүг бар болду. Ындыг болза-даа бодумнун эскернишкинимге бүзүреведим. Канчап билир, оон төрүттүнген чаңчылы ындыг бооп чадавас деп бодадым. Канчап черле совет кижин совет кижини, дидинмейн, хол дитип өлүрер боор.

— Удатпас немецтер чылча шаптырар деп чүвени эки билип тур сен ыйнаан? Катап аас-кежиктиг совет амыдыралывыс эгелээр. Мени салып чорудуптар сен ыйнаан? Чок, кады дезиптер бис. Фронтуну чайлыг эртер бис.

— Ындыг бээ?— дээш, кижим дендии каттырды.— Магалыг чүве-дир але? Сээң тының алган дээш, мени полковник кылып каар ыйнаан?— дээш, база катап каттырды. Ам мээң-биле чок кожалажып келди.— Шынап-ла өлүрүндөн коргуп чорууруң ол-дур але? Кортпа! Чык дээнин-даа эскербес сен. Силерниң чеженерни атпаан дээр мени. Мен сээң хыйт деп-даа четтикпес черинче адыптар мен. Баш удур меңээ четтирдим де — деп, менче кезе көрүп алгаш, улам-на кыжырып каттырды. Ам арнын топтап көөрүмге, ёзулуг чем эрээр арга чок фашистин бирээзи болду. Совет кижилернин иштинде ийи-чаңгыс ындыг өскерликчилер тура бээри меңээ дыка-ла хомуданчыг болду. Ол мени үргүлчү кыжырып чораан.

Мен өлүрүндөн кортпайн-даа чораан мен. Ынчалза-даа өлгүже чедир демисежир деп чүве мээң чаңчылым болу берген. Артымда баглап каан холдарымны үргүлчү шимчедип, ону кошкадырын оралдажып чораан мен. Богда, хенертен холдарымда баг кошкаш кынны берди. Топтап көргөн болза, ол үеде мээң арным бир янзы кылдыр хуула берген боор. Ынчалза-даа кижим мени кыжырып каттырар дээш, ону кайын эскерер. Оон бичии үрелдежиримге холдарым бош уштуна бээр апарды. Өөрээнимни чүү дээр силер. Ам холдарымны шимчетпейн чыпшыр тудуп алдым. Ону кончуг фашиске эскертпес дээш, бужары-биле ээрежип эгеледим.

— Өршээп көр, күжүр эжим, мени салып чорудуп көр. Өлүрүндөн тендии коргуп чор мен. Сээң тавангайың чылгаар

мен — деп, оон-даа дора чүвелерни чугаалап, ээрежиң-ле чор мен. Ол улам-на хы ханып, каттырбышаан чораан.

— Сен амдан эгелээш, чыдып эгелээн сек-тир сен ийин. Чо-ок, сени дораан өлүрбес мен. Баштай өлбес чериңче, чи-желээрге, иштинче аткаш, ааршылыг-дыр бе деп айтырар мен. Ижин дээрге, дыка-ла ааршылыг болдур ийин. Көргөй-ле сен. Сээң улузунну ынчапкаш, көөрге, отка кагган сиир дег, ана курлу-ла бээр. Арнын көөрге суг... та кайы хире ааршкылыг чүве ыйнаан. И-и! Оон диштеринни сый боону кагылдыр аксыңче суккаш, адыптар мен. Оон мөңгези-биле удуй бээр сен. Кандыг-дыр чээ, ооргаң куду сооп бадып тур бе? Корткаш, сиринейнип чор сен бе?

Шынап-ла сиринейнип чораан мен. Чүгле корткаш эвес, а ол каллоброционистке өжээргээш, хыым ханарын четтикпейн сиринейнип чораан мен. Чүгле арыгже ажит киреривисти четтикпейн манап чораан мен. Ол мээң артымда баглап каан холдарымның чештине бергенин дүжөвээн-даа. Арыг иштинче ажитталып эгеледивис.

— Дуу турган хадыңны көрдүң бе? Сээң ириир черин ол-дур. Дайын соонда дириг арткан орустар немецтерниң база мээң таваңгайымны чылгаар апаарлар. Че, мээң таваңгайымны бир дугаарында сен чылгаар сен бе? Кээргенчинин кончуг-дур, сени салып чорудуптайн? Че!

— Че, ындыг-дыр. Ынчап-ла өршээп көр.

Аңаа доңгайбышаан чеде бердим. Билинмес мен.

Миннип келиримге боо холумда. Фашистин иштинче боонун чыда-селемези-биле шанчыпкан болдум. Шынап-ла оон меңээ чугаалааны шын болду: ол алгырар харыы-даа чок харлыга берген, курлуп, дырыжып-ла чыдыр. Аарзынган арнын кижин көөр-даа арга чок. Менче көргөш, амызын дилээн хевирлиг, карактары кортпушаан, менче имнээрин оралдажып чыдыр. Ынчалза-даа оон ол дириг үнмес деп чүвени эскерип кааптым. Оон караа коргуп, чалданып чыдырда-ла хорадаан өжээним-биле ийи катап адыптым. Кижим шимчевейн барды.

Бир эвес мен ону атпаан болзумза, немецтер дораан эскерип каар турган. Чүгө дээрге, чок-ла болза ол өлбейн чыткаш, алгырыптар хире чүгээр апаар чадавас, чок-ла болза, бир эвес ол алгырбаза-даа, боо ыды дыңналбайн баарга, сезингеш, хынап көөр чадавас турган. Ам чүү-даа болза ийи удаа дарый-дарый боо ыдын дыңнааш, мен ырагыжемге чедир чүве эскербес болур ужурлуг...

Дайын шугумун эрткеш, кезээмге келдим. Мээң арып баксыраанымны көргөш, база ам-даа эттинмээн, фашистернин хилинчектээн сорбу-балыгларын көргөш, мени шериг госпиталынче бичии када эмнедип, дыштандырып чорудупту.

Аңаа үр-даа болбайн база катап фашистер-биле дайылдажып кирипкен мен...

ӨЖЭЭНИМ КАЖЫРГАНЫМ

Үшкү чугаа

Биеэ мени хилинчектеп турган комендант шокар немецке болгаш ооң кадайы мени садыпкан өскерликчи херэеженге өжээним ханмайн чораан. Өжээнимни бодум негеп алырымны бо оранда чок күзеп чораан мен. Маша мен ол суурга туттуарым билек дезип ап четкен болган. Бир эвес орта ол ажыы-биле турган болза өлүртүр турган. Ынчалза-даа ам Маша чажыды-биле ол бодунуң сууру-биле харылзааны тудуп турган.

Бистиң кезээвис база шавар халдаашкынга белеткени берген. Бир дугаарында-ла мээң туттурган суурумну алыр турган. Шавар халдаашкынның мурнуку дүнезинде ол суурда немецтерни чок кылыр дугайында чөпшээрелди командьлал черинден диледим. Чүге дээрге, ол суурда, немецтерниң саны эвээш, олар шавар халдаашкынны манавайн турган. Ында суур чуруму тудуп турган каш борбак немец солдаттар арткан. Мен ол суурну дыка билир апарган мен. Ооң кырындап Маша кайда таңныылдар турарын, кайда немецтерниң казармазы турарын каракка көзүлдүр чугаалап берген. Ол суурнун план-картазын тургузуп алган мен.

Ам эртен дан бажында шавар халдаашкын эгелээр деп турда, ынаар баар чөпшээрелди чедип аптым. Он бир тырың эрлерни меңээ берди. Мээң-биле кады чоруурун күзээннер хөй, ынчалза-даа оон хөй кижини меңээ херээ чок.

Кежээ чырык имирде мээң мурнунда-ла билирим берт чирик черлеп дайын шугумун эрте бердивис. Чедер суурувуска дун ортузу чедип турда келдивис. Дүнеки таңныылдарның турар черлерин билир болгаш, оларны ыт үндүрбейн, дуокаа чок кылып эгеледивис. Кончуг-даа карангы дүне. Чаңгыс-даа ыт ээрбеди. Боттарынга өштүг чүве дег немецтер ол суурнун ыттарын барык чок кылып алганнар. Ам ол суурда тургускан санныг таңныылдарны чок кылып алдывис. Олар мындыг чүвеге таваржып кезевээн болгаш чүгле ээлчег эрттирип, чалгаа таңныылдап турганнар.

Ам арткан сорулга — ийи кезек казармада удуп чыдар солдаттарны чок кылыр. Мээң өөрүм казармаларның соңгаларының дужунга гранаталарын туткулааш, турупканнар. Мен боо адып, медээ бээримге чаңгыс угда соңгаларже гранаталарны киир октаар.

Мен бир шыырак эжимни ап алгаш, шокар комендантын бажыңынче өжээн кажыраы-биле чоруптум. Баштай бажыңның даштында удуп олурган таңныылды ыт чокка бо-растай шаап кагдывыс. Эжикти аяр соктадым. Удаткан чок эжикте чиик дааштыг херээжен кижичи келгеш, дидим эвес эжикти ажытты. Боом мурнумга тутпушаан, кирип-келиримге, мурнумда кижичи ортузу эрте берген кадай тур. Боом-биле кезенгеш, ыттава деп импедим. Кадай көжүй берген сириңей-нип туруп алды. Эжимни кадайның чанынга аттыргаш, дөрде өрээлче кирип келдим.

Бажың ишти чырык. Көөрүмге, шокар немец өскерликчи кыс-биле куспактажып алган дүш чок удуп чыдырлар. Немец-тин эзир хаайыш дыңзыдыр долгаптарымга оттуп келди. Менче корткан карактары-биле кезе көрүпкөн кезек чыдыр. Чоорту корткашындан кулаа агара берди, арны калчан сарыг апарды.

— Че, санажыр үе келген болгай, дээрги офицер — дидим.

Ол мени танып кагды. Арнында кортканы улам-на дам барды. Мээң холумда бижээмни көре дыртып кааш, кургамзыды алгырыпкаш, кадайын куспактапкаш, бажын чоорганче супту. Ол бетинде чыткан. Мен ооң колдуунче бижээмни аяр кирип идиптим. Ол харлыккан үнү-биле менче аңдарлып келгеш, менче кончуу сүргей көрүндү. Харлыккаш чүве чугаалап чадап кагды. Оон чүрээнге шанчыптарымга караан көрбүшаан, «уйгузуп» уламчылай берди.

Бир көөрүмге, өскерликчи кыс эвеген чанагаш, мээң мурнумда шала кырында сириңейнип, менден амы-тынын овучап дилей берди. Ооң ыс-сызы-даа хөлчок, чажырнырын-даа уттупкан, калбаңайнып, меңээ тейлеп олур. Ону көргөш, анаала чүдексине бердим.

— Хуумда өжээним кажыраар дээш, бодумнуң хыым хандырып, сени борга өлүрер арга менде чок. Оон-даа дора сени өршээр эргем чок. Ону бо суурда кым-даа хүлээвес. Бо суурда чеже кижини халактаткан сен, та чеже кижини өскүссүрөткөн сен, олар сени шынны-биле шаажылаар ужурлуг — дээш, эжим-биле үне бердивис.

Даштыгаа үнүп келгеш, боомну өрү углааш, адыптым. Дораан-на ийи казармада частышкын чыжырт диди. Ийи-чаңгыс боо эткен соонда шыпшың барды.

Болчашкан черивиске чедип келиривиске, оон-моон өөрүвүс четкилеп келдилер. Шуптувус онча-менди болдувус.

Чер чырып келген. Дайын шугумунда шавар халдаашкындаа эгеледи. Дайынның ыт-шимээни калчаалы-биле дыңзып үндү.

Бис-даа «че!» дижипкеш, дескен немецтерни узуткап кириптивис.

Олег Сувант

АЛДАРЛЫГ КИЖИЛЕР

* * *

Ол-ла дораан бижий кааптас хугбай кижидир мен ийин, ыяавыла озалдадып-озалдадып, ам оралдажып кирер. Ол харын чамдыкта эки-даа болгулаар де. Боданып, сайгарып, өөренип алырыңга үе четчир.

Амыдырал-чуртталгазы, ажыл-ижи, аажы-чаны-биле кижиниң сеткилинге таарышкан кижиде бодалдан кажан-даа ыравас, омур-хевири каракка көстүп, чугаа-сооду кулакка дыңналып чоруур апаар чүве. Ынчангаш шак ындыг кижилер — алдарлыг кижилер мени оларның дугайын бижииринче чайгаар-ла албадап келди.

I.

— Тос чылдың нүүрүндө төрүүр хой кадарып келдим — дээш, Дажы-Намчал Чыртай-оолович кара салын сагланнадыр суйбагылай-дыр.— Бо-дур, таныжыңар, бүгү-ле чурагайлар ында чүве.

Ынча дээш биске шевергин карттап каан кыдырааш ап берди. Ону улуг сонуургал-биле көрө бердивис. Сес чыл иштинде (1972 чылды санаваска) 2498 хойдан 2769 хураганны күрүнеге өстүрүп берген. Ол-ла үеде 5865 килограмм 250 грамм дүктү, азы бир хойдан-на ийи килограмм 200 граммдан куду кыргып көрбээн. Чүгүле баштайгы 1964 чылда 100 хойга онааштыр 83 хураганны, а ооң сөөлүндө чылдарда 102-ден кудулатпаан, эң-не бедик көргүзүгүлүг 1970 чылда 135-ти алган.

* * *

Часкы хүн бодунуң чылыг херелдерин харам чокка төп, карандылай берген мээстерниң дери кылаңайнып, ойларны куду чаржынчыг дамырактар тын ап, шагжоок агып бадып чыткан. Дербе-Даштын делгем бединде улуг бажың иштинде соңга өттүр шонуп турган хүнге чылчырыктап, аравыста хөөрежиң олурган бис. Ынчан бистин маадырывыстың 298

хоюнун 262-зи төрөөн, оон 280 хураган алдыг турган. Сөөлгү түннел, азы 1972 чылда, 100 хойдан 103 хураган, бир хойдан 2 кг 400 грамм дүк. Алызындан кадарчы болгаш адын черле сыкпас дийин. Ам үстүндө санывыс оон-даа көвүдөй берди ышкажыл.

— Амыдырал — төөгү, а төөгү — дуржулга-ла болгай, бо-дунар дугайын чугаалап беринерден, Дажы-Намчал Чыртай-оолович — деп, партияның Чөөн-Хемчик райкомунун секретары Анчымаа Донгатовна Ооржак дилей-дир.— Шынап-ла, хойжунун амыдыралы солун болдур ийин.

— Менде өскелерден ылгалыр чү боорлан — дээш, хойжу өөрөнгөн чаңчылы-биле бажын туда-дыр. Ооң шөйбек шырайынга хүлүмзүрүг чуруттунуп, дорт чиңге думчуунун кырынга дерлер мыжыражып, шала боданган шинчи кире берди.— Алдан дөрт чылга чедир кылбаан-на ажылым чок: тудугжулап, бригадирлеп, партия организациязын секретарь-лап. Доктаамал ажыл чокта ал-ботка-даа, аал иштинге-даа халалыг чүве. Ынчангаш хой кадарып кирген мен...

Даң бажы шара хере, даш бажы сарыг шокар турда, совхозтуң партком секретары эш Лопсаң-Серенниң өрээлинге Ооржак кирип келген. Ол секретарь-биле мендилешкеш, хойнундан дүрүп, каан ак саазын ужулгаш, сунган.

— Билдиришкин дийин, секретарь. Болгаап көрүңер.

Ондар Намдакович шала кайгаан-даа, элдепсинген-даа шинчилиг Ооржакче көргөн. Ооң билдиришкинин алгаш, ша-лырадыр часкаш, иштинде бүдүү номчуй берген.

— «Чүс хойдан чүс хураганны алыр, Лопсаңчап дег маа-дыр болур мен» дээн ышкажың чүл? Чаагай-ла күзээшкин-дир!— дээш каттырган.— Ма, билдиришкиниң ап ал, Оор-жак. Оон чүве бүтпес боор.

Партком секретарының ындыг харызын дыңнааш, совхоз директору эш Соловьевка халып четкен. Ол база-ла ой-талаан. Сактырга, оон хойжулаар дээн күзелин секретарь-биле баш удур бүдүү билгеш, аразында дугуржуп алган ыш-каш болган. Ам канчаар, кезек боданып, кандыг арга херег-лээрин дилеп, бир каш хонук базып келген. Оон база катап четкен. Ынчан даргалар мүн-не эглип орар шинчилиг бол-ган. Удаваанда база барган.

— Коммунистер-биле хуралга сүмележип көөр бис — деп, партком секретары кысказы-биле харыылаан.

Ам харын Ооржактын сагыжы ажыш дээн. «Мени коммунистер черле деткиирлер. Оларга мен бүзүрээр мен. Нам, ча-зак ажыл-агыйның кол-кол черлеринге коммунистери бы-жыглаар деп турда, олар черле ойталавастар.» Ол бодалы-биле Дажы-Намчал Чыртай-оолович бажыңыга чедип кел-генин билбээн.

— Ам чү диди?— деп, кадайы Хуна Илгиновна дөстүн-мөйн айтырган.

— Коммунистер хуралынга шиитпирлээр чүве дидир — дээш, Ооржак сарыг шайын аартай берген...

Хуралга айтырыглар-даа, саналдар-даа хөй болган. Шиитпир чаңгыс — аныяк коммунисти хойжуладыр. Ооржактын алыс күзели боттанган. Бүгү чүве ам чүгле ооң бодундан хамааржыр апаар, чүгле бодундан, ооң быжыг тура-со-руундан, кызымаккай ажылгырындан. Сөглээри — белен, кылыры — берге.

— Адырам, кыш удур мал хүлээп алгаш, канчап чыл ажырап бодап турар кижиге сен?— деп, бир коммунист айтырган.

— Тыва кижиге мал-биле калбактанчып өскенде, чүведе ужур-ла бар ыйнаан — дээш, Ооржак хурал президиумунче көргөн.

— Бодун-даа, өг-бүлең-даа мал кадарарынга белен бе, мал чеми, кажая-хораанар кандыгыл?— деп, өске коммунист айтырган.

Дажы-Намчал Чыртай-оолович борта арай тулуксап, канчаар харыылаар аайын тыппайн барган. Ында-мында кижилер аразында мижирежип, кыжыраанзыг каткылар-даа дыңналыр болган. Ол харыылапканын боду безин билбейн барган.

— Шупту белен, хүлээлге күштүг. Бүгү чүве боттан хамааржыр.

Аныяк коммунистке бир кодан хойну — Сүрүңчаптын кадарып турганы хоюн хүлээдиб бээр дишкен.

Кыштагга келген — чү-даа чок: чурттаар бажың-даа, септеттинген сегилиг кажая-даа чок. Чүгле бажың туттунган. Ойталаар дээрге, сөглээн сөс кончуг. Бетиге кыды чылыг кидис идиктери, хөвөнниг хептери безин чок. Ам канчаар, думчукка тулганда бызаа сугжу дээн, кадайы-биле сүмележип, шырбанып кирипкен. Чону — чоорган, хөйү — хөйлең дээр. Чү-даа болза, боду бызаңчы кижиге болгаш, эш-өөрүнүн дузазы-биле казанакты кыла шаап алган. Ам харын сагыш ажаан.

— Шынап-ла баштайгы чылын дыка-ла бергедээн мен — деп, Дажы-Намчал Чыртай-оолович сактып чугаалаар.— Малга шыдажыр-ла кижиге шыдажыр чүве чораан. Дузалакчы кадарчы бир кол күш ол. Баштайгы чылдарда менээ «дөгөйленген», чүведен чүрээ өлгөн кырган-диген кижилер эккеп дузалаштырып турду. Бижик билбес кижини канчап чагаа бижиге дээрил? Черле ынчаш, мал ажылыңче аныяктарны хаара тудар үе келген. Чалыг кырыыр, чаш өзер болгай.

Аныяктарга чүвенин ужурун билиндирер, оларга бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар, хоочун хойжуларның дуржулгазынга өөредир, оларның амыдыралынга чаңчыктырар херек.

Бир чылын меңээ бичии уруглар сакманчылап чедип келгенер. Эгезинде харын-даа каттырынчыг-даа, ыглаксанчыг-даа турган. Хураганны эмзирерде чиктезинден донгайтыр басып алган болур, хойнун ужазын так туткаш олуруптар, оныңдай болурга оон холунга чүгле дүк артып калыр. Оон кедерезе хураганны азы хойну эттей бээр. Арга-сүмени айтып берип турумда, он-даа хонук четпейн, хамык чүвенин ужурун билип, оон соонда тулган сакманчылар апарганнар. Ынчангаш аныяктарны өөредир, оларга идегээр, мал ажылынче лидими-биле депшидер херек. Мээн бодап-ла чоруур чүвем ол ийн...

Тыва чечен чогаалдын болгаш уран чүүлдүн хүннери Чөөн-Хемчик районга болуп турда, бистер «Алдан-Маадыр» совхозтун ажыл-ишчилери-биле база ужурашкан бис. Оларның бирээзи — хоочун өнүүм Ооржак. Частың хүнү чылыын харам чокка чажып, чечек-чүмис сагланнадыр өзүп үнүп турган үеде Кара-Дагнын арт кырынга Дажы-Намчал Чыртай-оолович-биле тыва чогаалчылар хөөрежиپ олурганнар.

— Мен база хөй-ле номнар номчудум. Солун-сеткүүл-даа эрттирбес кижини мен. Мурнакчы дуржулгалар дугайын, ады алдаржаан кижилерниң чедишикиннериниң чажыттарын кончуг ховар чырыдар чүве-дир. Колдуунда-ла сан-түннер адап каан боор, а шынында, оларның артында кижиниң күжү, дери, аргазы чаштынып чыдар болгай. Ону чүге илеретпезил? Мурнакчылар дугайында чүге номнар биживейн турарыл?

— Хойжунун айтырыы шаштырыглыг-дыр эвеспе — деп, Анчымаа Донгатовна чугааны улам чидиглендирди. — Ол айтырыг бисти база сонуургадап турар.

— «Баян-Таланың кижизинде» Ооржак Лопсаңчапты бижээн болгай. Оон өске шолбаннар бисте база эндерик — деп, совхозтун партком секретары Чалчык Ондар немеп кагды.

— Мурнакчылар дугайында очерктер чыындызы ында-хаая үнүп-ле турар. Ында мурнакчы дуржулга эвээш, хөй кезиниң кижилерниң намдары эжелээн болур-дур — деп, совхоз директору Сарыглар чугаага киржип келди.

Бистер, чогаалчылар, эштерниң шынныг негелдезин чүгле кулак кызып дыңнап эрттирдивис. Моон сонгаар чогаадыкчы ажылывыска удуртулга болдурарын азаан бис.

Кара костюмунде кадап алганы Ленин ордени хөрээн каастаан Дажы-Намчал Чыртай-оолович Ооржак бирде талыгыр Манчүрек сыннарынче, бирде Дербе-Даш кедээзин-

де чаттыла берген хойларынче көрүп каап, хөөрөп олурган чүве.

— Малда багай чүве чок, чүгле кижиден, ооң ажаалда-дежээлинден хамааржыр. Шагның дөрт ээлчээнде доктаамал шын, шынгыы чурумнуг кадарары болур. Чылый берди дээш (чазын) сула салыптас, чай үндү дээш көк сигенче чалаптас, күзүн семис хой дээш сүрбес. Чүге дизе, боос хой чүден арыычал, ону дозуп, камнап кадарар, чазын семиртирде, оът-сиген баштай үнер ыжык-чылыг черлерге, чайын чечек-чимистиг одарларга кадарар, кыжын шыырланган черлерде хойларны чүм черлерже сүрүп чорааш оъткараар, оон башка шыырдан оът тыппайн баар. Эки кадарганда хойнуң дүгү арта силиг болур чүве.

Малдың кызыраар чоруун болдурбас, ооң баш санынын доктаамал өзүлдезин чедип алыр дизе, тарып боозадылганы айыткан хуусаазында организастыг эрттирери болур. Маңаа база-ла хойжунуң идепкейлиг киржилгези негетинер. «Ол мээң херээм эвес, мал эмчилериниң ажылы-дыр» дээш хамык херекти оларже чууй каггаш олурар болза, окта болбас. Чүнүң-даа мурнунда ол боду сонуургалдыг болур ужурлуг.

Кыштаг — хойжунуң камгаланыр күжү. Оон эки белеткелинден малдың кышкы байдалы бүрүн хамааржыр. Кажаа кезээде делгем, ханазы бедик, чылыг, чырык, ишти кургаг турарын чедип алыр херек. Ооң башка хой сыңмарлашкаш, бот-бодунга дыш бербес, дүгүн саңмарлаштыр баскылажып кааптар болгаш арыычал-даа, чудаачал-даа, доңуучал-даа болур. Чер оьдундан аңгы 15—20 тонна сүүзүннүг курлавыр сигенниг болуру албан. Агаар-бойдуска кажан-даа идгеп болбас херек. Ол ышкаш кургаг өдекти артыкка бөлүп, дусту четчири-биле белеткеп алза эки.

Чыл бүрү-ле чай дургузунда 7—8 одар солуур кижини мен. Чаа хонаш бүрүзү-ле чаа, сүүзүннүг, чүм оът-чечек болур. Ынчангаш мал хөлчок сонуургап, амданнанып, хөөн кирип чиир. Хойну сүрүпкеш, анаа орар болза, хоржок: олар эки оьттавас, маңажыр, дөөңгүстели бээр. Мал кижиге чаңчыгар, өөренир боор чүве. Хойну ээн каапкаш, өске черден чаштынып көөрге, артында хоюп, кижини чоктап, сүүреңейнип чоруур, а кажан кижини көрүп каанда, долганып, таалап оьттай бээр. Ынчангаш малдың сеткил дыш семираиринин, өзүлделиг болурунун кол үндезини хойжунуң бодунда, ооң малга ынакшылында болгаш онаашкан ажылынга ээ-харыс-салгалыг болурунда деп чүвени ылап-ла медресеп билген мен...

Эки херек эзинниг, чаагай херек чалгыннын дээр, республиканың база бир сураглыг хойжуларынын бирээзи, Оргу-Шөлде хойжу бригадада партия бөлүүнүн даргазы, район

Совединин deputады Дажы-Намчал Чыртай-оолович Ооржак-биле кижичугаалажып-ла ханмас кижичи. Хүн чүгүрүүнге кирип, оон додуга берген хүрең шырайынга херелдер ойнап турда, буянның холун дыңзы-биле тудуп, чаагай күзээшкин-биле Оргу-Шөлдү куду тутсупкан бис. Ол Кара-Дагның арт кырынга хайгыылда дайынчы дег, хоюнун чанынга чоргаарал-биле артып калган.

II.

Амыдыралын тып, эртемин чедип, бут кырынга быжыгып туруп келген, бодунун кызымак күш-ажылы-биле чонга төлөптүг көргүскен кижиге, эрткен оруктары өөрүшкүлүг болгаш аас-кежиктиг базымнар-биле сагындыртынар. Бир-бир бодап келирге, чалгы-биле чалгынналган үерни ушта чүткүп, чечек шылкан хүннээректээн эрикке үнүп келген-даа дег болур-ла. Хөй талалыг агымнар, хөй янзы таварылгалар — оон шилип алган оруунга чеже-даа таварышса, тура-соруун сыкпас болгаш оон сонuurгалдыг чүткүлүңге улам-на бүзүрелди чүглендирер, чаа-чаа аргаларны болгаш дуржулгаларны төрүттүндүрер.

Амыдыралда чаңгыс аай агым, чазаглыг кылаң орук чок болганда, ажилдың аргазын, мергежилдин бедиин дилээн кижилер тура-сорук болгаш угаан-бодал талазы-биле шылгалдаларны эртер, аңаа боттарының мөзү-шынарын болгаш үзелин көргүзөр. Ол-ла бүгүнү шыдап эрткенер — күзээнин четкен, сураанын тыпкан кижилер-дир. Оларже амыдырал боду-ла хүлүмзүрүп, аас-кежиниң шаңнай бээр.

Бистин маадырывыс чээрби чүс чылдың даң хаязында төрүттүнген болгаш шаажылалдың кадыг-бергезин эдилеп, кинчи-бектин хилинчектиг чаңгызын дыңнап эрткен, Октябрь-ның күчүлүг чаңнының диңмирээшкининден одунган, Тывага национал-хосталгалыг революциянын шуурганынга каксып, Тываның капиталистиг эвес оруктан хөгжүлдезининг базымынга идепкейлиг киришкен, 1930 чылдан бээр нам кижигүнү, ол ышкаш...

«Энерелдиг эргим хүндүлүг Малчын!

Силерге черниң ыраандан, сугнуң узунундан ак саазынны арын кылгаш, көк будукту дыл кылгаш, будуктугнун кыры-биле, булуттугнун адаа-биле революсчу изиг байырны чедирип тур бис.

Бистер база силерниң үлегериңер эдерип, боттарывыстың артыкшылдыг мал-маганывысты, аъш-чемивисти, алгы-кеживисти, эт-севивисти болгаш акша-мөңгүнүвүстү акы-дунма орус чонга, оон тиилеттирбес Кызыл Шеринге дузалап тур

бис. Ол болза, халдакчы дайзынны чылча шаварынга бистин өндүр-чаагай үлүүвүс болур.

Герман фашизм сөнээр болзун!

Революсчу изиг байыр-биле...»

Шак ындыг чагаалар Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында Малчын Бааховичиниң адының кырынга бо-ла келир турган. Ол эш-өөрүнүң патриотчу күзөл-соруунга, оларнын бедик үнелелинге улам кей-аът кирип, Кызыл Шеригге дузаламчызын бар шаа-биле уламчылап турган. Бодунуң арбанының болгаш сумузунуң көшкүн араттарының ортузунга суртаал ажылын улам күштелдирип, ТАР-ның нам, чазааның доктаал-шиитпирлерин дүн-хүн чокка таныштырып чоруп турган...

Баглаашта Калчан-Хүрөң бажын савап, кедек делгемнер-же кулактарын сүүрертир көрүп кагылаар. Хирезин бодаарга, ооң ээзи элээн ырак чораанзыг, артында-ла аъттың чырындан ак көвүк шуурап, быкты догдаңайнып тур. Шырак-ла эр мунган аът-тыр ийин бо, черле ынчаш ындазында чаң-на бар мал-даар деп бодал-биле өгже углаптывыс.

— Арбан-даа, нам-даа үүрүн даргалап чораан. Коммунист дээрге каяа-даа: өг-бүлезинге болгаш ажылынга, демиселге болгаш эш-өөрүнүң аразынга, черле ынчаш, чораан-на черинге коммунист-ле болгай. Ол партийжи оожургалдың шөлээзин бодунга кажан-даа бербес ужурлуг — дээш, Малчын Баахович шала агара берген бажының дүктерин суйбай тудуп, согаш дээш катырымзап кагды.

Хоочун коммунист Давааны Эрзинниң чаа-орукчулары он чыл бурунгаар пенсияже үдээн. Ынчалза-даа алыс угу малчын болгаш өгге анаа-ла олуруп шыдавайн, дораан-на кадарчылай берген. Шынап-ла малга 22 чыл ажылдап деп чүве амыр бе! Ол үениң дургузунда чүс хойга онааштыр ортумаа-биле 100—103 хураганнарны, 2 кг 300 грамм дүктү, мал чемин бодунуң күжү-биле кезээде артыкка белеткеп ап келген.

— Баглаашта Калчан-Хүрөң силерни бе? — деп, чугаа кадында айтырдым.

— Хой кадарар аъдым дийин — дээш, Малчын Баахович угулзалыг ала-шокар аптаразын үжей берди.

— Аътты шаап мунар, эътти дайнап чиир дээн, ырак чораан-дыр силер аа?

— Колхоз сууру чордум. Хой ырай бээйин дээш, кел чыда кезек херилдирипкен кижин мен.

— Чеден харлыг-даа болзуңарза, он сес харлыг эрлер-ледир силер а, Баахович?

— Тыва кижин эзер кырынга кырыр-ла болгай, оглум... Кижиниң эки талазын чүгле ажылындан көөр болза ол

шын эвес. Малчын Баахович алызындан тура идепкейлиг хөй-ниитичи, сес уругларның төлептиг адазы.

— Бо-ла-дыр, оглум — дээш Малчын Баахович улуг шарыгны меңээ тудусту. Ёнда ооң партияның болгаш чазактын мурнунга ажил-ишчи ачы-хавыязы дээш алган шаңналдары. ТАР-ның «Күш-ажыл» ордени, «Мурнакчы малчын» деп хөрөк демдээ, «Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эрес-маадырлыг күш-ажыл дээш» медаль, Ленинчи юбилейниң медалы, «Октябрь революциязының» ордени. Ол ышкаш аңаа 1966 чылда «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскан.

Кежээниң мурнунда хүндү деп чүве ол ышкажыл. Хойжунуң чажыды — ооң бодунда: ажилгырында болгаш кызымаанда, бергелерге салдынмазында болгаш чедишкиннерге оожургавазында. Ол — хоочун коммунистич сөзү-дүр.

— Кызыл Шеригге кайы хире дузаламчы чедирген силер. Малчын Баахович? — деп, эгезинде уткан болгаш сөөлүндө сактып келгеш, айтырдым.

Бодунуң сөөгү арай бичежек, ынчангаш ындыг чүве ийикпе, шимченгир, черле анаа олурбас, бир-ле чүве туткан, суйбаан, эде-хере салган олурар. Бирде дискектенип, бирде маскактанып алыр, аңаа кым-даа чеден харны бербес, кончуг-ла чазык-чаагай, чугаага суг салба, хөөремиккей ирей. Хүрерти додуга берген шырайындан хүлүмзүрүг черле ыравас — төрүмелинден төктүп орар өөрүшкүлүг ышкаш.

— Шилиндек 20 аътты берген мен, акша-мөңгүнүң, эт-херекселдин сан-түнүн билбес мен — эндерик. Эки эшке белээн эргек басып санапас чүве болгай — дээш Малчын Баахович кезек боданып олура уламчылады. — Улуг башкы Ленин, акы-дунма орус улус эвес болза, бистер кайын шакмындыг хостуг эрге-шөлээлиг, тайбың-чаагай, аас-кежиктиг чурттап орар бис. Оларга дузалавайн, кымга дузалаар бис, оларга даянмайн, кымга даяныр бис. Шак ындыг күзел-бодалбиле, үш дакпыр күш-биле дайын үезинде ажилдап турдуvus. А 1944 чылдан бээр чангыс өг-бүле болдуvus. Биске, тываларга, оон артык чүү херек боор. Бистин найыралывыс Волгадан терең, Саяндан бедик болган ышкажыл.

Хөй национал совет улустуң байырлалы — ССРЭ-ниң тургустунганының 50 чылынга чаа-чаа күш-ажылчы белектерлиг ужуражыр дээш кызып ажилдап турар чүве-ле болгай.

Даштындан көөрге, өгден ылгалбас өг, өгдө кымдан-даа ылгалбас чеден харлыг хоочун коммунист Малчын Баахович Даваа чурттап орар. Ооң онзагай чүвези — чүгле кижизиг мөзү-шынары, ажил-ишчи бүдүжү, чонга шынчы бараан болганы ол.

III.

Ынчан тыва чечен чогаалдын болгаш уран чүүлдүн хүннери Тес-Хем районунга болуп турган. Хүн үнер-ле — чаа черлер, чаа-чаа ужуражылгалар. Тыва чечен чогаалдын хөгжүлдизиниң болгаш мурнакчыларының ажил-ижиниң дугайында хөй-ле айтырыглар, солун чугаалар болгаш чаа билишкинер.

Бүгү-ле баар черлер болгаш ужуражылгалар баш удур планнаттынган болганда, бистер эртенги узун орукка белеткенип, эки дыштанып алыры-биле удуй берген бис. Даартазындан чемненип доозупканывыста биске райкүүском даргазының оралакчызы Чооду Кежик-Чыргалович Шулуу-Маадыр чедип келди.

— Ү-Шынаа дээш херилдирип орап бис — деп, даргавыс мындыг.

— Бисте чү боор, командир чү дей-дир, ооң аайындан эртпес дайынчылар-ла болгай бис — деп, Алдын-оол Даржаа харыылап кагды.

Берт-Даг бели — карак четпес ховулар кайы сен дээш машина-даа караңнадып-ла кагды. Орук-суур ажил-ишчи болгаш анаа солун, харын-даа хөглүг чугаалар хөрлээлезе-хөрлээлезе черниң ыраа-даа билдирбээн. Ү-Шынаага чеде хап келдивис. Чон-биле ужуражып, оларның ажил-херээ-биле танышканывыс соонда, Чооду Кежик-Чыргалович бедик даглар баштарындан хереп келгилээн кара-бора булуттарже эргилдир көргүлээш:

— Ам Кара-Хөл чоруур бис, хондур чоруур бис, ол чаагай хөлдү силерге көргүспеске хоржок — дээш, машинаже олураарын чалады.

Салбыр эргелекчизи Дажываа Бичиижикович Чооду шала дыртылчак үн-биле:

— Дээрниң хирези багай-дыр, бергедей бээр боор силер, орук-чирик багай, берт-бержел арт-сыннар ажыр — дей-дир.

— Калдак-Хамар ашкан кижии Кара-Хөлде чү боор, эштер — деп, Салим Сүрүң-сол зрес шинчи кире берген, Шулуу-Маадыр даргаже көре-дир.

— Силерниң чаңгыс чер чурттуунар Чооду Кара-Күске чорда, кайын тоор бис — деп, бистин эживис география эртемнериниң кандидады Калгажык Шақтаржык улашты.

Дээрже, булуттар аразынче, чашты бээр дээш мойнун сунгулап алган бедик сыннарже, бистен оларны чажырап дээнзиг хөме көжегелеп бадып орап булуттарже углай хаттывыс. Бичии баалыкты ашкан соонда кызааны өрү чүткүдүп-ле кагдывыс. Базым бүрүзү-ле бедик, дагыр-мыгыр, хаядаштыг, кадыр-берт, айыылдыг оруктарны эртсе-эртсе бир арт кырынга үнүп келдивис. Машина доктаай бээрге, күдү-

рээлиг пөштерлиг хаялар-биле камгаланган сүүр кырындан харай бердивис. Оон Тес унунче көөрге, коргунчуу сүргей, дөвүн бут адаанда, чер дүвүндө чүве дег, көстүр. Бир-бир сактырга, Тес унунуң делгемнери арт-биле деннежип, дээр-биле тутчу-даа бергензиг.

— Ёзулуг арт мурнүвуста болдур ийнн, эрте-дээре чылып ораалынар — дээш, Чооду Кежик-Чыргалович бажында ийи-чаңгыс тарамык дүктөрлиг кырган дег, тас баштыг сыннарже көре-дир.

Булут-туман улам-на черже дөжелип, дымырадыр чаап, агаар чедишпестеп, ындазында ышкамзыы кончуг апарган дег болганда, сирттеринде тарамык чадаң ыяштарлыг эң бедик артка — Чаламалыг-Артка үнүп келдивис. Аңаа дүжүп, машинаның изий берген «чүрээн» соодуп, бурунгу Тываның чаңчылын ёзугаар, кезек дыштанып, черниң үнүш-байлаан сонуургап олур бис. Оруктуң бир талазында даш оваа, ында аът кудуруунун хылдары, өң баазын пөстөр быжындылары; өске талазында шиш оваа, ында янзы-бүрү арагалар шилдери, белен чемнер савалары, үй-балай чүве.

«Арт кыры агаар дег арыг чыдар, аңаа аъш-чемниң эң арыын, эң үстүн, араганың эң донун чажар. Арт кырынга арага-дары ижип, ону покталдырып болбас. Ол дээрге, чүдүлге эвес-тир, ол дээрге чоннун оран-чуртунуң эң бедик, эң чараш, эң байлак арт-сынын хүндүлөп, аңаа ынакшылын илере-реткени, боттарының бай-шыыраан азы яды-түрөңгизин көргүскени ол-дур. Ынчангаш арттар кыры арыг-силиг турар ужурулуг» деп ачамның чугаазы сагыжымга кирип келди. Шынап-ла, амгы үеде бистиң Тываның оруктуг арттарының кыры кыска дыштанылганың, төрөөн чериниң каас-чаражын болгаш ажык-байлаан оон хайгаарап сонуургаарының черлери эвес, а харын арага-дары ижер черлери апарганы харааданчыг.

Мээң бодалымны машинаның медээзи үзе кире берди. Кайгамчык Кара-Хөл кайы сен дээш кадыр орукту куду тайгактады-тайгактады бадыптывыс.

Чавызап баткан тудум-на булут-туман бистен аңгыланып, кырывыста улам-на ырап, ынаар-ла астынып чыдып каап чор, ол хирезинде-ле ыглаңнаажын соксатпаан. Эх, ак чаъстың өштүүн! Оон башка оран-делегейниң онза чаражын, аккөк дээрниң делгемнерин көргөн болза!

Кара-Хөл. Долгандыр бедик сыннар-биле хаажыланган, харын-даа оларның көрүнчүү-даа, көөр караа-даа дег сагындырар. Дээр-биле өңнеш, мөңгүн суу дег, кылаңайнып чыдар, ында өдүрөктерниң хөйүн чү дээр! Хөөрем кижиге болза, ону куш базаары деп адап болур. Агаары серинн, харын-даа соок. Бир эвес аяс турда көргөн болза та чү кире ыйнаан!

Чедер аалывыс ам-даа ырак. Хөлдүң кыдыы-биле хөлбегер көк шыктап, ак чаъс аразында, шургуdupкан бис. Каткан-хуурааның сагыш дег боор, орук-чирик чок озал-ондактыг чер апарган. Бир черге келирге ойлуp дүже берген элдер чыткылаар, ооң баарындан барып көөрге, кыры бир метр хирези — чер, оон өскези — дош. Чаашкын дыңзып, чорууру улам бергедеп, машина чиндинээш малгашка дүжүп, идик-теривисти ужулгаш, хончуларывысты дөңмек дөзүнге чедир даггаш, машинавыс соондан идип чор бис. Баар дээн өөвүс мыя бо арга кыдыында кас дег агара берген көстүп турар. Ол хирезинде-ле оруувустуң чер ап бербезин, боттарывыстың доңуп-дожаанывысты чүү дээр, ана бир-ле сугга дүшкен күс-келер-ле бис. Чүгле төрээн чурттуң мурнунга күш-ажылчы хүлээлгевис, мурнакчыларның ажил-амыдыралы-биле таны-жар дээш сонуургалывыс, Кара-Хөлдүң каас-чаражынга алыскан ал-боттарывыстың тура-соруувус таварышкан бергелерни тиилеп шыдаан!

Күзеп чорааш чедип кээрге,
Күзүңгү дег болбас чүзүл?
Сурап чорааш чедип кээрге,
Суггур чаъзын шаңнаар чүзүл?..

Чагбас чаашкын чагган эвес, чаап-ла тургай, бүргевес дээр бүргеп келген эвес, бүргеп-ле тургай. Ол дээрге, бой-дустуң чаңы — ооң ажил-ижи ышкакжыл. Ол биске, бис аңаа шаптык каткаш чоор бис. Оон туржук, кады чораан эш-өөрүмнү, оларның хөглүг-баштак чугаа-соодун безин уттупкан Кара-Хөлдүң сураглыг чылгычызы Очур-оол Оюнович Сандый-оол-биле машина иштинде дүште-даа чок хөөрежи олур бис.

— Ам 16 чыл чылгычылап келдивис. Үр-ле болу берген болдур ийин.

— Ол үениң иштинде силерниң амыдыралыңарга хөй-ле солун чүүлдер, уjurалдар болгулаан боор але?

— Тургулаан...

Улустугда шала пөрүк шинчилиг, улус чокта хөөрей бергенде, аксымчы аът дег кижиге болду. Чылгычылап келген чылдарында хөйнү көрүп кажараан. Шынап-ла, кым-даа эвес, ынчанмайн-даа канчаар. Ол чүгле мурнакчы чылгычы эвес, а 9 уругнуң адазы, бодунуң «кады-кырааны» Оюу Саадаковна-биле оларны өстүрүп, кижизидип турар. Шынында олар ам-даа аныяк — Очур-оол Оюновичиниң хары чаа-ла 37. Ол — 1966 чылдан бээр партия кежигүнү. ССРЭ-ниң Улус ажил-агыйының чедишкиннериниң делгелгезинге киржип,

2 удаа хүлэр медаль-биле шацнаткан, оон хөрээн ленинчи юбилей медалы каастап чоруур.

— Чылгычының чымыштыг ижинин болгаш арга-дуржул-газының база бедик көргүзүглерни чедип ап келгенинерниң дугайын чугаалап берип көрүңерем — деп оон диледим.

— 16 чыл мурнууда, Ленин аттыг колхоз турда, чылгы малдың бажы хөй — 1000 чыгыгы турган. Ам бистин «Тес-Хем» совхозта 700 ажыг мал арткан. Бир кезек үеде чылгы малды ажыы чок дээш кайы-хамаан чок төтөгөлеп каапкан. Думчуун тудуп, шаразын кургадып, өстүрүп каан малы кымга харааданчыг эвес боор. Ам харын сөөлгү 2 чыл иштинде шору өзүп келди.

Баштайгы үеде белер эрте — февраль айда төрүүр турган: ынчан сиген-ширбиил чедишпес, кажая-хораа чок. Эң-не берге үе — белер төрүү бергенде болур. Төрүүр белерни үзүп алгаш туда кадарбас болза хоржок. Чааш белерниң кунун ол-ла дораан иезинге эмзириптер, а эмдик, дошкун белер берге, оларны аалче эккелгеш, киженнээш салыр. Шала хозар болгаш чамдык кулуннар ырбыңгай болза, бени коданга үш-даа хондур тудар. Ындыг кулуннарны кижин боду хол-биле тудуп эмзирбес болза талаар. Ам мээң белерим чазын, чайның чылыг үелеринде төрүүр, ынчангаш улуг дыка айыыл чок, бажы менди болур. Кулун соокта төрүттүңерге-даа, иезин ээпкен соонда черле өлбөс, дораан-на кылаштап чоруй баар.

— Чүс беге онааштыр каш кулун алыр планнын силер, Очур-оол Оюнович?

— Күрүне планы 75 кулун. А мээң ап турарым 85-тен өрү. Бо чылын менде 123 төрүүр бе бар, ам чүзү төрөөн, кулуннары менди, а ниити коданда 438 мал бар.

— Ынчаарга ам бүгү-ле төрүүр белерден кулунну 100 хуу ап болур ышкажыл?

— Ол берге. Чүге дизе, менде аныяк белер бар. Мындыг чүве болдур ийин бо. Улуг белер кызыравас, а аныяк белер төрөөш келир чылында кызырай бээр, ынчангаш кулун бажы кызырлыр. Оон башка чүс хуу ап болбайн канчаар.

— Семиртилгени, мал чемин, кажая-хорааны канчаар таарыштырып турар силер, Оюнович?

— Кыштагда эмнээр, шинчиер чадагай кажая бар. Кыжын бир сараат — 7—8 тонна сиген белеткеп алыр — ол биске четчир. Ону март-апрель айларда ажыглаар: төрөөн, күш-шыдалы хирелиг белерге бээр. Семиртилгени азы чайлаглаашкынны июнь айда эгелээр — маңаа көжүп кээр бис. Моон июль айда улам изиг ойттуг, серинин тайгаларже — Чаныылыг-Адыр, Чууртук-Бажынче көжер бис. 9 айда ам күзөгже — Кара-Хавак, Арысканныг-Хемче көжүп кирер. Чайлаг-

лаашкын үезинде чылгыга херек чүве — дус, ону айт-биле сөөртүп алыр бис. Бо кавыга август айда-ла сооп, хар чаай бээр, ынчангаш өгнү суурже киирипкеш, чылгыны боттаңнап, дузалакчы кадарчым-биле ээлчежиң, беш-хонуктап кадарар бис.

— Озал-ондакка болгаш айыылга таваржып чораан силер бе, Очур-оол Оюнович?

— Чылгычы кижин дүн чоруктуг болганда чүге таварышпас дээр. Энир чылын бо чайлагга чаңгыс өг көжүп келген мен, кымны-даа мурнай. Бир дүне адыглар халдап, хамык малды коданче кири сывырып келген. Алгырган-кышкырган, каткан-хуурааның тоор, улам чоокшулап, хөмө таварып келген. Экизи көргөн, ол дүне бистиң өөвүске боо-моңгулуг даргалар хонуп чыткан чүве, оларның ачызы-биле менди үнген болбас ийик бис бе.

— А бодуңар чүге атпааныңар ол, Оюнович?

— Адар боолуг эвес, боо чөпшээредип чадап каан мен. Дүн-хүн чок чылгы кадарып, адыг-бөрүлүг тайга-сынга чоруур кижиге боо бербес элдеп чүве!

Оон ыңай шаанда база бир таварылга болган. Ынчан Кара-Хавакка чылгы дүннедип чораан мен. Шокар булуттарлыг, шала сооксумаар дүне чүве. Чылгым бөлүп кааш, адымдан дүшкеш, хараган дөзүңгө бедик дөңгө олурумда, адаккы таламда, бир-ле чүве ай чырынга кууларып көстүп келди. Ылавылап көргөн — кончуг улуг бөрү. Адар боолуг эвес, ыт чок, канчаар эвес дээш ор мен. Чылгы чанынга келгеш, кудуруун чайып, өрү ходуннадып, андааштанып каап-ла тур. Ону шала аныяк малдар чааргап, харын оюн зреп, улам-на чоокшулап орлар. Оон бөрү улам-на андааштанып, кудуруун чайып, ойнап, чоорту ырап бар-ла чор. Демги аныяк малдар ону сүрүп, өөрүндөн ырап кагдылар. Бодап көөрге, элээн ырадып алгаш, ам халдаар хире чүве. Оон мен айттаны бээримге, дезип ыңай болган болбазыкпа. Кончуг-ла кажар амытан.

Сураглыг чылгычы Очур-оол-биле чугаавыс аңаа доозулган. Өггө кирип келиривиске, өөрүм изиг-изиг хөөрешкен олур. Чугаазы-ла адыг-бөрү, аң-мен. Чылгычының хомудалын аңаа олурган көдээ Совет даргазынга болгаш Чооду Кежик-Чыргаловичиге дамчыттым. Олар Сандый-оолга боо чөпшээредип бээринге дузалаарын азадылар.

Кара-Хөл туман-биле улам-на дуй тыртынып, ак чазын чайык-кудуп саарып-ла тур, бистер база-ла кадын кыстар дег каттыржып, чараш кыстар дег, чаңнажып олур бис. Чүгүс Очур-оол Оюнович чүгүрүк Ак-Сарыын мунгаш, өг артынче сидиредир челзип чоруй барды, бистер Чыргалбай сугже, а ол чымыштыг ижинче чорупту.

IV.

Ажыл-ишке чаңчыгары —
Амыдырал үндезини.
Ада-чуртка бараан боору —
Аас-кежик өөрүшкүзү.

Ном өртемчейинге доктаамал чурттаары дээрге, кижн бүрүзүнге болдунмас, чүгле номга төрүмелинден сонургалдыглар быражыр амыдырал-дыр. Чаа ном бүрүзү — амыдыралче чаа билиишкин болгаш көрүш, янзы-бүрү аажы-чаңныг, үзел-бодалдыг, тура-соруктуг болгаш аймак-сөөк база шажын-чүдүлгелиг кижилер-биле ужуражыышкын-дыр. Чаа ном бүрүзү дээрге-ле партияның болгаш чазактың салып турар сорулгалары-биле, эртемнин, техниканың болгаш культура-ның база уран чүүлдүн чаа чүүлдери-биле таныжылга-дыр. Ынчангаш кым ном-биле өңнежип, кым ооң-биле амыдыралын сырый холбааныл, ол кижн билиглернин үндезининин непередикчизи болгаш суртаалчызы-дыр. Ам шак ындыг бир коммунистич дугайын чугаалажып көрээли.

Хүн сонга өттүр бодунун херелдери-биле ойнап, кижинин ооргазын хөйлөң өттүр ойбаннадыр чип, стол кырында делгеп каан чаа номнарны чоорту чылыдыр шонуп турган. Библиотека ишти шимээн-не чүве. Чүгле доора салган стол артында назы-хары улгадып, бажының дүктери бууарып бар чыдар херээжен кижинин ажа туткан картотекалары (номчукчулар бүрүткели) шылырткайнып, шыпшыңны үреп турар. А тус-тус делгүүрлерде делгей салгылап каан номнар бир-ле бачым ажыл сөөлүндө удаан чүве дег, тургулаар.

Сактырга библиотекада кандыг-даа амыдырал чок ыш-каш. А шынында ол ындыг эвес. Мында 10300 номнар «чурттап», боттарының ынак ээлери-биле сүмележип, оларга чаа-чаа билиглерни, омур-хевирлерни, мөзүлөш маадырларны, арга-дуржулгаларны берип турар. Мында, ном өртемчейинде, амыдырал чымыштыг болгаш өндүр-чаагай. Ам дээрезинде чапсар үези, ынчангаш бүгү чүве шимээн чок дег. Бир каш минуталар шагны сөөртүп шаккыладыр хап эрте бээр, а ынчан...

Шынап-ла кижинин амыдыралы черле кайгамчык. Бир-бир бодап келирге кыска-даа ыш-каш, бирде-бирде узун-даа ыш-каш, аңаа кым-даа доктаамал хуусаа бербээн. Ол хирезинде-ле совет кижилер кайы-даа хире улуг херекти бүдүрүп, хөйнү кылып кагза, «Чүгээр ажилдап тур мен» азы «Шору ийнен» деп биче сеткили-биле чугаалаары өөрүнчүг болгаш чаагай.

— Силернинде ажыл кандыг тургустунганыл база чүнү-чүнү чорудуп турар силер, Күске Чанмаевна?— деп, Эрзин-

ниң «Чаа орук» колхозта библиотека эргелекчизи Эрснчинадан айтырдым.

Ол холунда номнарын камны кончуг суйбай туткулааш, кысказы-биле харыылай-дыр.

— Чамдык ажылдарны чорудуп-ла турар бис.

Күске Чанмаевна оон ыңай чүнү-даа немеведи. Ам канчаар, айтырыг күжү-биле хамык херекти илередир ужурга таварыштым.

Библиотеканын турар өрээли улуг эвес. Ынчалза-даа оон ээзи билдилиг ажылдакчы, мергежээн кижиге деп чүве дораанна билдинип келир.

Кым кандыг темага ном номчуксай-дыр, ол эргелекчинин сүмези чокка-ла билип алыр. Чүге дизе, библиотеканын номнары шуптузу тема аайы-биле тус-тузунда үзе салдынган. Оон чүгө чамдык кезин адаарга мындыг:

«СЭЖП — ниитилелдин удуртукчу күжү».

«Ленин. Оон амыдыралы болгаш ажыл-чорудулгазы».

«Тыва чуртум — чоргааралым».

«Тываның чогаалчылары».

«Көдээ ажыл-ишчилерге».

«Мораль болгаш кижиге».

«Ленинчи комсомол».

«Уруглар чогаалы».

«ССРЭ-ниң тургустунганының 50 чылынга литературалар».

«Бодунуң республиканы билер сен бе?»

— Кол чүүл — номчукчулар-биле ажыл болгай. Бо талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Күске Чанмаевна?— деп, улам-на сиңниктим.

— Чылда номчукчулар конференциязын 4 удаа чорудар планныг бис. Силерниң «Тывынгыр оол», Салим Сүрүн-оолдуң «Лейтенантының даалгазы» деп номнарынга кылдывыс. Олар солун болгаш бедик деңнелге эрткен. Оон ыңай клуб соведи-биле кады янзы-бүрү темаларга кежээлерни 10 удаа, ном допчулалдарын 13 катап, а делгелгелерни 10 удаа эрттирген бис. Номчукчулар-биле беседа 56 катап болган. Библиотека плакаттарын 4-тү кылдывыс. Харын ам шаавыс-биле ажылдап-ла турар улус-тур бис ийин.

Биче сеткилдин бөдүүн сөстери. Херек кырында, оон артында, кайы хире чымыштыг болгаш үре-түннелдиг ажылдар чаштынып чыдар-дыр? Чартык чылда, чаңгыс колхоз хемчээли-биле, ол хире организастаныг болгаш тайылбыр ажылдарын чорудары оюнчук бе? Библиотека совединиң кежигүннери фермаларда, бригадаларда кызыл-булуннар дериир, анаа агитхуудустар үндүрер дээш база-ла олурбастар. Ол ышкаш

көжүп чоруур 3 библиотека малчынарже, механизаторларже үнүүшкүннү үргүлчү чорудуп, боттарынын номчукчуларын үениң байдалынга доктаамал тудуп турар.

— Чеже номчукчуларлыг силер база тергииннерге кымнарны адап болур силер?

— Бо чылдың бирги чартында 520 номчукчу турган. Бисте чечен чогаал болгаш уран чүүл номнарынга сонуургалдыглар кончуг хөй. Чижээ, тудугжу Чоксум Монгул-оол, Дандаа Хайың, тракторист Седи Төмүр, чолаачы Николай Дирчинчап, колхозчу Сергей Седи, киномеханик Казаков Топтан, башкы Меңгиш Куваа дээш оон-даа өскелер.

— Бо-ла бүгү ажылды бодунар чорудуп турар силер бе?

— Чок-чо-ок. Мээн кол-ла даяныр күжүм — библиотека соведи. Ында 7 кижиге бис. Хойжу Көк Ыңаалай, саанчы Саартай Балаң, бухгалтер Александр Дирчинчап, культура бажынының директору Галина Тойбаа, пионер вожатыйы Роза Кыр, школачы Таня Баадыр. Оларның ачы-дузазы-биле кылдынып, чоруттунуп турар ажылдар бо.

Ава. Ол сөс чоргаар болгаш эргим дыңналыр. Авазынга эргелел дег аас-кежиктиг болгаш тааланчыг чүве кайда боор. Күске Чанмаевнаның өөнүн ээзи шүлүкчү Василий Люндупович Эренчин 10 чыл мурнунда чок апарган. Ие алды уруглар-биле чааскаан арткан. Күске Чанмаевна ажы-төлүнүн кижизидилгези болгаш өөредилгези дээш амыр-дыжын сагынмай келген. Уругларны шуптузун 10 класстарны чедишкинниг доостуруп, ортумак болгаш дээди өөредилге черлеринде кииргилээн. Чамдыктары дооскулаан. Чижээ, Наталья Красноярскиниң эмчи институтун, Максим Свердловскиниң өрт училищезин, Елизавета Кызылдың эмчи училищезин дооскан. Хеймер уруу Валентина Кызылдың уран-чүүл училищезинде кирген. Чүгле ажы-төлүн кижилер кылып, шуптузун ортумак школа доостуруп, оон ыңай өөредиринге безин ие кижиге кайы хире күш үндүрүп, сагыш салбаан деп бодаар силер? Шынап-ла ие чүрээ дег буянныг, шыдамыккай болгаш күштүг чүве чок-тур ийин. Ынчангаш кижиге-ле бүрүзүнүн иезин ыраксаары, ону мактаксаары, аңаа чоргаарланыксаары черле таварылга эвес. Кижиге амытан чүгле иезиниң ачы-дузазын чандырып чадап каан дээрзи тергиин-не шын.

Күске Чанмаевна — идепкейлиг хөй-ниитичи. Мында база хөй-ле билишкиннер бар. Бодунуң кылып турары кол ажылындан аңгыда хөй-ниитиниң ажылы ында база онааттынган. Күске Чанмаевна колхозта партбюро кежигүнү, «Билиг» ниитилелиниң бөлүүнүн даргазы, көдээ Советтиң депутады, СЭКП райкомунуң кежигүнү.

— «Билиг» ниитилелиниң бөлүүнүн талазы-биле чүнү чугаалап болур силер, Күске Чанмаевна?

— Бисте 17 кежигүн бар. Чартык чылда 54 лекция номчуттунган. Кежигүннерден колхоз даргазы Сакты-Сюрюн, көдээ Совет даргазы Байыр Чумбуртай, диспетчер Степан Комбу, эмчи Тамара Очур идепкейлиг ажылдап, чон ортузунга хөй лекцияларны номчааннар.

Оларга Күске Чанмаевнаның бодун база немээр ужурлуг. Ол 8 удаа лекцияларны номчаан. Черле ынчаш, олут орбас кайгамчык-ла кижини. Ол-ла бүгүге ооң та канчап четтигип, та кайыын ындыг күштүң кээи турарын кижини кайгаар чүве. Ооң хары 53-даа болза, ол чиик болгаш шимченгир. Ол 1939 чылдан бээр партия кежигүнү. Хоочун коммунист болганындан бүгү-ле амыдыралы партийжи тура-сорук-биле канчалган болгаш пат-ла ынчаар чаңчыгып калган боор деп кижини эскерип каар. Ооң угаанныг карактары, далаш чок чугаазы кижини ала чайгаар-ла хандыкшыдып, аңаа бүзүрелди болгаш идегелди дораан-на төрүттүндүрүп келир. Изиг чүректиг ие болгаш кижини бодунуң эргелели-биле хаара тудуп келир.

Арыг-силиг болгаш чылыг-чырык, бүгү-ле чүве каракка эрикпес көстүр, чаа-чаа бодалдарны болгаш билиишкиннерни берип турар библиотекадан кижиниң дек-ле үнер, ооң бүдүштүг, кижизиг аажы-чаңныг ээинден дек-ле чарлыр хөңнү чок апаар. Кырында хөй-ле номнар салгылап каан стол артында улгады берген херээжен кижини ажылдап орат. Ооң номчаан номнарында хүн соңга өттүр бодунуң херели-биле ойнап, сактырга номну база номчаан чүве дег бодандылар. Ынчалза-даа ооң номчукчузу Тыва АССР-ниң культуразынын алдарлыг ажылдакчызы Күске Чанмаевна Эренчина-дыр.

1972 чыл, март — сентябрь

Леонид ЧАДАМБА

НОМАНДИР

— Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи болурда, бистиң чуртувусче оор-дээрбечи ёзу-биле халдаан фашистер-биле баштайгы сегиржиң алышкынга тывалар киришкен бе?

— Киришпейн канчаар ийик.

— Кымнар деп?

— Тыва танкистер, эки-турарчылар...

— Ол шын-дыр ийин харын. Ынчалза-даа дайынның эң баштайгы хүнүнде, 1941 чылдың июнь айның 22-ниң даң ба-

жында тулчуп турган тывалар аан?— деп айтырыгны салдым.

— Бар.

— Кымнарыл ынчаш?

...Бежен чыгам чылдарның мурнунда Чөөн-Хемчиктиң кожуун черинге бир-ле оол чарылгалап турган. Бир-ле катап Аңгы чери оолду кый деп келгеш:

— Ындыг болза Кызылга куштуг бижик чедирер сен, дүрген хавыт — деп мындыг болган. Ол шагда телефон, харылзаа машина, самолёт турган эвес, шокар өртээлдеп, улаг аъттыг тутсуп турган үе-ле болгай. Кыштың январь айының тос-тостуң чыккылама соогунда эр-даа куштуг бижин алгаш, Кызылче хапкан. Куштуг бижик кончуг далаш болган ужурунда, ону бичии-даа саададып болбас. Ынчангаш ону эрниң эреси дээн эр чедирер ужурлуг. Ол чурум ёзугаар эр-даа өртээл санындан бут кырынга хогланы тыртып алы-ла, бир аътты мунгаш, бир аътты четкеш, бир улаачыны эдерткеш, халдып-ла орган. Он бир өртээлди эрткеш, даартазында даң бажы тарлан шокар, даң бажы кызыл-шокар турда, эр-даа Кызылга халдып кирип келген.

Кызылга кээп, куштуг бижин чогуур албан черинге хүлээдип берипкеш, ол улуг кода-хоорайны кайгап-харап чоруп турган. Шапкынчы эр бир көөрге, кудумчуда хөй-ле аъттыг шериглер чыскаалган чоруп турган. Шериг эрлерниң эрестии-даа, шилиндек чаражы-даа кончуг — бир шиң, ланчыы бооларын чүктээн, нагаан-бооларын азынган, селемелери кылаңнаан, мунган аъттары бажын савап, аксымнап, девиржип чоруур, бир-ле эзирлер-ле! Шериг эрлерни топтап көрүп турарга, бодунуң үе-чергелери.

Кижин болар дег болган болза аар деп бодап, көрүп тура, мен чоонган мен дээн сеткил-биле эр-даа халдып чаныпкан.

Кожуун черинге чанып келгеш:

— Мени Кызылче, Араттың аъттыг Кызыл Шеринче чорудуп көрүңер — деп дилээш туруп берген.

— Сен маңа херек сен, оол — дээш, ынатпас болган.

— Эр хиндиктиг кижин экинге боо чүктээр, энерелдиг экин чуртун камгалаар деп чүве ыдыктыг, мени черле чорудуп көрүңер — деп, эр-даа алаң кыннып туруп берген.

Ооң эчис күзели ам-на бүткен. Ол 1929 чылда Араттың аъттыг Кызыл Шериниң дайынчызы апарган. Ол дөөнейлиг шилги аътты мунган, боозун чүктээн, селемези кылаңнаан, кызыл-сарыг курну авый-шавый куржанган, кылагар хром сапыктарында шпорлары шыңгыраан — ёзулуг ревшериг апарган басып турган. Төрээн чуртун камгалаар дээн ооң дайынчы оруу ынчаар эгелээн. Ол эң баштай Араттың аъттыг Кызыл Шериниң Коровинге баштаткан үрер хөгжүм кезээнге, ооң соонда биче командир кезээнге турган. Шериг

албаны ынчаар солун-даа, берге-даа бооп эртип-ле турган.

Ынчап тура, 1930 чылда феодалдарның үймээнин басчып, ол Өвүрнүң Дүжөрлигге чедир тулчуушкунга эрестиг кир-жип, эң баштайгы дайынчы сагыл четтирген. Ол-ла чылын август айда Москваже КУТВ сургуулунче чорудар дээш рев-шеригден шилип алдынган 11 кижиниң аразынга ол кирер аас-кежиктиг болган.

1931 чылда А. Чымба, Х. Анчимаа, М. Аңгырбан болгаш өске-даа 73 киж-биле кады ол ревшериг киж-биле Москваже КУТВ сургуулунга өөренип чорупкан.

Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университетинге (КУТВ-ка) ийи чыл өөренип чорда, ТАР-ның ын-чаардагы Москвада элчини Танов Седип-оол чалап алгаш:

— Силерни Кызыл Шеригниң артиллерия сургуулунче чо-рудар деп санал бар, кандыг силер?— деп мындыг болган.

— Мен черле ревшериг киж-биле болгай мен!— дээш, кутв-чу амырай берген тура халып келгеш, өөренир күзелин иле-реткен.

1933 чылдың октябрьда Севээн Кызыл Шеригниң Красин аттыг артиллерия училищезинге өөренип эгелээн. Севээн ону чедиинкиниң-биле дооскаш, 1937 чылда төрөөн Тывазынга чанып кээп, Араттың аъттыг Кызыл Шеригниң взвод коман-дири болуп ажылдай берген. Удаваанда 1939 чылда Севээн биле Сувак оларны Москвада М. В. Фрунзе аттыг Шериг Академиязынче катап өөредип чоруткан. Делегейде чок дээн шеригниң өөредилге чери — Советтер чуртунуң, Ленин баш-кының тургускан шеригниң командирлерин белеткээр дээди сургуулу деп бодап келгеш, Севээн улам сорук кирген. М. В. Фрунзе аттыг Шериг Академиязынга өөренири солун-даа, берге-даа болган.

— Улуг лейтенант Семенов!.. Леонид Петрович, фрунзе-чилер болган улус таптыг өөренимээже хоржок моң — деп, ооң Виктор Козловский деп бир улуг лейтенант белорус эжи бо-ла сүмелээн чоруур. Семенов ооң-биле эптежип, бир-ле чаңгыс иениң оолдары дег, найыралдыг чурттап, өөренип, албан эр-тирип турган. Ынчангаш Леонид Семенов (Севээнни орус өөрү ынчаар адаар турган) үе-шагның эрткенин билбээн.

Ийги курска турда, Академияның курсантыларын Латвия ССР-ниң Каунаста чайгы лагерге аппараткан. Улуг лейтенант Семенов чаңгыс курсчу акы-дунма эш-өөрү-биле (оларның аразында белорус Виктор Козловский, чаңгыс чер-чурттуу Монгуш Сувак, база бир моол эжи Дандар олар) үе-шагның эрткенин безин эскербейн турганнар. Чараш-чаагай Прибал-тика, ооң тайбың ажыл-ишчи чону, оларның төөгүлүг турас-каалдары, тудуг, суурлары тыва оолга онзагай солун болган.

Курстун начальниги, хамааты дайынның бир хоочуну, да-

йынчы Кызыл Тук орденнерлиг генерал-майор Глухов июнь айда бир-ле хүн хенертен курсантыларны командылап алгаш, бир-ле черже чоруп каан.

— Кай баарывыс ол?— деп, эжи Виктор Козловский айтырган.

— Ужурлуг-ла болган-дыр ийин, барып көре бергей бис аан — деп, Семенов харыылап кааш, эргилдир боданып чораан.

Дыка ырап кээп-кээп, ам «дайылдажып» эгелээн. Шериг өөредилгези аңаа чеди хонук үргүлчүлээн. Дайынчы болгаш политиктиг белеткел ындыг янзы болур-чогуур эртип-ле турган.

Июнь айның 21-ниң суббота хүнү турган. Өөредилге соонда улуг лейтенант Семенов өөрү-биле удуп чыдып алган. Ол ынчаар амыр-дыш удуп чыдырда, алгы эвес алгы дыңналы хона берген:

— Ту-ру-на-аар!.. Ту-ру-на-аар!..

Семенов биле Козловский өөрү-биле денге тура халышкан уу-биле дүвү-далаш кетгине тыртынып алганнар. Ынчан таптыг-ла эртенгиниң 4 шак үези, улуг-хүн турган.

Дүвүрээзин. Медээ. Алгы-кышкы. Команда...

— Бомбалай берди!.. Шымдаңар!

— Дайын!.. Дайын!..

— Дур-ге-де-не-эр!..

Кым кымны бомбалай бергени, ужур-бажы билдинмес. Улуг лейтенант Леонид Семенов ийиги каыттан дүже халааш, дашкаар үне халып кээп, бодунуң караанга бүзүрөвейн турган: ат болган, хай-халап өөскээн турган.. Ында-мында өрт, чалбыыш... Ыш-бус... алгы-кышкы... Дааш-шимээн бир-ле чайгы дээр динмирер турганзыг.

Генерал-майор Глухов курсантыларын чыскаай каапкан.

Ол аразында радио Совет чазактың чонга кыйгырыын дамчыда берген:

— Бөгүн, июнь 22-де, даң бажында бистиң чуртувус Совет Эвилелинче немец-фашистиг эжелекчилер оор-дээрбечи ёзу-биле халдаан... Немец-фашистиг араатаннарга удур Ада-чурттуң ыдыктыг Улуг хосталга дайыны эгелээн... Совет Эвилелиниң хамаатылары, ада-чуртчулар шупту Ада-чурттун камгалалынче, бүгү чүвени фронтуга, Кызыл Шеригге, бистиң херээвис шынныг, бис тиилээр бис!.. Немец-фашистиг араатаннарга өлүм!— дээн сөстөр бүгү чуртту, бүгү совет кижилерни Ада-чуртун камгалаар ыдыктыг демиселче көдүрүп үндүрүп турган.

Каунастан кызыгаар шоолуг ырак-даа эвес, 60-на километр. Оор-дээрбечи немец-фашистиг араатаннар кызыгаарны чаза таварып, хоорай, суурларны өрттедип-хуюктап, совет

кижилерни өлүм-чидимге таварыштырып чоруп олурган. Фашист демдектерлиг самолёттар кара шаар, каарган, кускун-нарзыг, каът-каът диргелген, бомбалар черже төктүп-ле турган.

Москва-биле харылзаа үзүлгөн. Шериг Академиязынын лагерьде чайлаглап турган курсантылары фашистернин ол кас демдектиг «каарганнарын» база-ла сыспа берип эгелээн. Хоорай кырынга ужуп кээп, бомбаларын долу ышкаш кылдыр тө каап турган фашист самолёттар совет октарга са бердиргеш, кара ыжын шөйүлдүр, ыы-сызы-биле өрттенип бадып тургулаан.

Хенертен халдаан дайзын улуг когаралды чедирген, карак чажын төгүлдүргөн, калчаараан, дембээрээн кел чораан. Ол аразында Академияның курсантыларынга Москваже аткаарлаар деп медээ келген.

— Чок, бис шериг командирлери болганывыста, дайзынга удур маңаа тулчур бис!— дээш, курсантылар чөрүшкен.

— Бо болза Дээди Кол Командылалдың айтышкыныдыр!.. Дайын үезинде херекчок, тайбың үеде безин шериг кижиге үстүкү черниң дужаалы албан болур ужурлуг— дээш, курстуң начальниги са дужаапкан. Шында-ла, тулчур артар дээрге, ок-чемзек база төнгөн турган.

Москвага келген дораан курсантылар Төрээн чурттуң найысылалының камгалалынга киржип, Нарофоминск районга танкага удур быжыглал тутчуп, самолёттарга удур дирижабльдер ужудуп үндүржүп, дүшкен бомбалар өжүржүп, Октябрь болгаш Киев вокзалдарга камгалалга туруп алгаш, фашист самолёттарны автомат-пушкалар-биле өрттендир берип, Төрээн чурттуң найысылалын эрес-дидим камгалажып турган.

1942 чылда, Ада-чурттуң дайынының кадыг-дошкун үезинде, улуг лейтенант Семен Севээн эжи Монгуш Сувак-биле кады Москвада М. В. Фрунзе аттыг Кызыл Шеригниң Академиязын дооскаш, төрөөн Тывазынче дээди шериг эртемниг халдып чанылкан. Төрээн Тывазында чаа албан дужаал оларны манап турган: Севээн баштай шериг комиссары, ооң соонда Тываның аъттыг шериг полугунуң — кавполктуң командири апарган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының баштайгы хүннеринден эгелээш-ле маадырлыг Кызыл Шеригниң хүрээлецинге ок-боону холга туткаш, фашист араатаннарны кыра шапчыры-биле фронтуже чорударын дилээн хөй-хөй кижилерниң билдириш-киннери ТАР-ның нам, чазаанга кирип эгелээни билдингир болгай. Подполковник Семен Хунаевич Севээн өске шериг командирлери өөрү-биле кады ынчан Араттың аъттыг Кызыл шерини улам дайынчы байдалга тургузар, ылаңгыя фронту-

же аъттаныр танкистерни болгаш эки-турачы аъттыг шериг эскадронун белеткээр дээш дыка улуг ажылды чоруткан.

1943 чылдың чазынында фронтуже аъттанган танкистер маадырлыг Кызыл Шеригниң хүрээлецинге кирип алгаш, немец-фашистиг араатаннарга удур кайгамчык эрес-маадырлыг тутчуп турганын билир бис. Оларның аразындан Хомушку Чүргүй-оол Совет Эвилелиниң Маадыры болган. Ол-ла чылдың октябрьда аъттанган эки турачылар, оларның командир-лери Кечил-оол, Бүрзекей, Дончут, Оолак, Байыскылаң олар кайы хире маадырлыг эрес-дидим тулчуп турган ийик?! Төрээн чурту, ооң маадырлыг Кызыл Шерии ол дугайын бедии-биле үнелеп, тыва эки турачыларны хөй-хөй орденнер болгаш медальдар-биле шаңнаан ышкажыгай.

Подполковник Семен Хунаевич Севээниң командылаан тыва кавполказы 1945 чылдың июль 5-те Совет Армияның Новосибирск шериг округунга каттышкан. Ооң соонда подполковник Севээн бир кезек үеде Красноярскиге полк командириниң оралакчызынга ажылдап турган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының тиелелгелиг доозулганы-биле холбаштыр 1946 чылдың августа ол халажып чанып келген, 1955 чылга чедир Совет Тывазынга база-ла шериг албаны кылып, Иштики херектер Министерствозунуң шугумунга болгаш областың ДОСААФ начальнигинге ажылдап турду. Ооң соонда 1955 чылдан эгелээш-ле Семен Хунаевич партияның даалгазын ёзугаар Сүт-Хөл райкомунуң секретарына, СЭКП-ниң Каа-Хем райкомунун оргкилдис эргелекчизинге болгаш «Тере-Хөл» колхозтуң даргазынга ажылдап, тайбың ажыл-иштиң фронтузунга база-ла командир турду. Амгы үеде ол пенсионер болза-даа, хөй-ниити ажылдарына кончуг идепкейлиг киржип чоруур. Дружинниктер-даа командылай берген чоруур, улусчу контрольдуң төлээзи-даа апарган чоруур, кайы-бир комиссия кежигүнү-даа чоруур... черле дөскелчок чүрек. Подполковник Севээниң бир онзагай бүдүжү мындыг: ол адаларның революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарына аныяк өскенни кижизидип, шериг-спорт херээнге болгаш совет патриотизмге оларны өөредир пропагандист болуп турарында.

Чоокта чаа Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи хамааты болгаш Ада-чурт дайыннарының киржикчилери хоочуннар-биле Кызылдың аныяктарының болгаш дайынчыларының ужуражышкынын организастан. Аңаа Семен Хунаевич база чалаттыргаш, аныяктарга мынча деп чугаалаан:

— Дайын деп чүл ол? Мен ону караам-биле көрүп-даа, аңаа киржип-даа чордум... Дайын дээрге өлүрүүшкүн, чи-диришишкин-дир. Дайын дээрге үрегдээшкин, узуткаашкын, өрттедишишкин, хуюктаашкын-дыр. Дайын дээрге каража-ко-

гарал, кажыыдал-човалаң болгаш уё-човуур, ыы-сыы-дыр... Ынчангаш дайын кымга-даа, кажан-даа херек чок! Кымга-даа болза тайбың болгаш ооң аас-кежиктиг тайбың күш-ажылы херек! Ынчангаш Төрээн чуртту, тайбыңны камгалаарда, быжыг болгаш бүгү талалыг эртем-билиг херек. Мынчангаш силер, аныяк салгакчылар, эртем-билиг-биле кызымак чепсегленип, техниканы экидир-ле шингээдип ап чорунар...

Семен Хунаевичиниң өг-бүлөзи кончуг найыралдыг: өг-бүлениң иези Раиса Романовна — Тываның хоочун башкыларының бирээзи, оларның уруглары — оолдар Седип, Алим, ийис оолдар Саша биле Володя болгаш уруу Наташа ада-иезин дөзөп, коммунистиг ёзу-биле чурттап, өөренип, ажылдап турарлар. Хоочун командир ындыг найыралдыг өг-бүлөзинге шыны-биле чоргаарланыр.

Подполковник Семен Хунаевич дайынчы оруктарны эртир астып келгени, кады кыраан кызыл-сарыг саадаан төөгү кылдыр кадагалап чоруур. Оозунуң ишти бир-ле музей. Командирниң эрткен революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы оруктарын Чазактың дээди шаңналдары — дайынчы Кызыл сылдыс орден, Ада-чурттуң дайыны орденниң ийиги чергези, немец-фашистиг Германияны тиилээниниң медалы, кур черни шингээдип алганының медалы, ТАР ордени болгаш өске-даа шаңналдар ол.

Хөвөңмей ОЙДАҢ-ООЛ

ЧЕДЕРНИҢ МААДЫРЫ

Ынчан 1950 чылдың орай күзү турган. Хойжу ашак Янчаттың база бир чымыштыг, ынчалза-даа эргим чонунун дааскан херээ, улуг идегели дээш балдыр сыкпайн ажылдап хүн-зээн өөрүшкүлүг хүнү эрткен. Ашактың доора-хээре ханы сыгыгларлыг күскү салгынга додуккан хүрең шырайында хөглүг хүлүмзүрүг көстүп орган. Ол ам бодунуң ажы-төлүнүң бөгүнгү болгаш келир үедеги ажыл-амыдыралының дугайында бодангылаан: «Чырык чер кырынга төрүттүнген кижиги күш-ажыл кылып, Төрээн чуртунга, төрөл чонунга шыдаар-ла шаа-биле ажылдап берип, төлептиг бараан болур. Уругларым уруглары ийи оол ам эр болгулаан. Бирээзи шагдала өгленип-баштанып, амьдыралын боду тып чоруй барган. Шору эртем-билиг-даа чедип алган. Ам бо Васяның ээл-

чээ келген. Ооң хары ам он сесче кирип турар. Боду чөпшүл, эрес-шоваалаң оол».

Ынчаар бодангылааш, Янчат ашак оглун топтап көргүлээн. Оглу шынап-ла эр шаа чеде берген. Хөрээ делгем, экти бедик. Хып дээн чалы назынның үезинде. Кижиге ол хиреде күштүг-даа, аваангыр-кашпагай-даа.

Вася ачазының чанында олурупкан «Шын» солунну «улу-каралап» орган. Ол черле ындыг. Бир көөрге, ол кандыг-бир ном номчаан чыдар. Чүве номчуурунга кончуг хандыкшылдыг. Ынчангаш билбес чүвези чок. Бичии-ле чайлыг үезинде бир-ле солун чүвени чугаалаан олурар.

Янчат ашак оглунче чылыг, чымчак хүлүмзүрээш, тонун эгин ажыр каапкаш, дашкаар үнген. Ол хойжу кижиге болгаш, ал-ла сагыжы даштын өдекте малында. Хоочун хойжу кажжаада хоюнга келгеш, бир кезек дыннаалап турган. Хойлар шуптузу амыр-шөлөөн кегженип чыткылаан. Дээрде сылдыстар чивеннедир чырып тургулаан. Орайтаан ай ам-даа үнмээн. Салгын-сырын арай сооксумар. Хойжунун чанынга ооң ийи калдар ыды огланып халчып келген. Оларынын коданчызы кончуг. Караңгы дүн ажыглап чүү-даа чүве өдекче шургуп кирип шыдавас. Ынчалза-даа дуржулгалыг хойжу дүне безин кадарган малын кагбас.

— Сок, кулугурлар. Дем чаа тоттур чемненип алдынар чоп. Ам чүге өгже дывыржып тур силер — деп, ашак чугаалангаш, өөнче кире берген. Ооң соонда ол оглунун чанынга олуруп алгаш оозунун эктин суйбай туткулааш:

— Бөгүн чогум чүнү кылып хүнзедин, оглум?— деп айтырган. Вася ачазының арнынче көрүп келгеш, баштай хүлүмзүрөөн. Оон соонда харылаан:

— Чал-Кежигиниң алаагындан сиген сөөртүп турдувус. Трактор дээрге бүдүн сараат сигенни сөөртү бээр чыгы чүве-дир. Мен трактор шанаанга сиген чүдүрүп турдум.

— Эки ажылдап хүнзөөн-дир сен, оглум. Совхозтуң малмаганынга кышка удур сиген сөөртүп бээри дег эки чүве кайын турар.

Янчат ашак бичии боданып, таакпылап каап ора, чугаазын уламчылаан.

— Шаанда болза тыва улустун уруг-дары чүве билип кээр апаргаштын-на, аргамчы-сыдым эккел дээр. Молдурга, богба-чаваа мунар бис дээш кулакты уюкталдырып туруп бээр чүве болгай. Бичии оолдар суг болза, шору эржигеш апаргаш, бир буду шагда-ла эзеңгиде турар. Ам бо шагнын ажы-төлүнүн сонургалы бир янзы апарган. Чүве-ле болза-ла машина-техника дээр. Ону үглээр, ону кайгаан турар. Чаа амыдыралдың, чаа шагнын хөлгези ол-дур. Шынап-ла харын, оон эки чүве кайын турар. Сени суг көрбес

бе. Чайын совхозтун тайгадан тудуг ыяжы сөөртүр машиназынга чүдүрүкчүлөп турдун. Мындаа бир көөрүмге, чүък машиназының хөрээнде олурупкан бар чыттын. Ам тракторже чоокшулай берип-тир сен. Сээң ооң эки чүве-дир, оглум. Бо шагның эрестиг кижизиниң даяныр даянгыжы, чалгынныг куш дег хөлгези — техника ол-дур.

— Ындыг харын, ачай. Хамык оолдар шуптузу машина, трактор дээр чүве-дир. Мээң база-ла сонуургалым ындыг — деп, Вася ачазынга амырап чугаалаан. Шынында ол ачазының ындыг онза чүве чугаалаарын кажан-даа манаваан.

Янчат ашак таакпызын бургурадыр сорбушаан, чугаазын улам ханылаткан:

— Бир-тээ күзел-сонуургалың ындыг кижиге болзунза, ол трактор-машина деп чүвеңге шуут өөренип ал, оглум. Бистин бо «Элегес» совхозтун карак четпес делгем-херии хову-шөлдери ол тракторларның күжү-биле шала часкаар кара девис кылдыр чарып, тараа тарып кааптар чүве-дир. Чайын, күзүн бо ховуларны кижиге көөрге, магалыын канчаар ону. Тараа-ла тараа, алдын чемниг чаагай тараа баштары аар-салам апаргылаан салгын-сырын аайы-биле чайганып тургулаар. Өртемчейде ол дег ындыг байлак кайын турар. Ындыг чаагай тарааны тарып өстүрүп турар кижилерни мактап, ырлажып-даа турбайн канчаар.

Янчат ашактың чугаазы оожум болгаш соруктуг болган. Өг иштинде бүгү-ле улуг, биче кижилер амыдыралының иштинде хөйну көргөн кырганның чугаазын таалап дыңнап органнар.

— Бо «Элегес» совхозтун баштайгы трактористериниң бирээзи Чавыдак деп кижиге чүве — деп, Янчат ашак хөөрөп орган.— Ам-даа ындыг-дыр. Час, күс келирге-ле, ону адап, ону мактап ырлаан мындыг ыр динмиттелип-ле келир:

Элегеске аян туткан
Эткир үнүг тракторну,
Экономга каадыржаан
Эрес-кежээ Чавыдакты.

Шары-буга кожуп алгаш,
Тракторга канчап деңнээр,
Чалгаа-шүшпөң кижилерни
Чавыдакка канчап деңнээр!

Ашак мен безин чамдыкта хой кадарып чорааш, тааланчыг бо ырны ырлап бадырыптар мен. Тарааны тарып өстүрүп турар кижилер чонга бо хире хүндүлүг.

Янчат ашак олудун улам чазай олурбушаан, от баарында хола хөнээнде хоюг сарыг шайын шаажаң аякка кудуп ал-

гаш, ону ийи-бир аартап алгаш, дедир сала тыртып кааш, чугаазын уламчылаан:

— Тыва улус тарааны үнелеп билир. «Тандым турда — таңдаш-ла мен, тараам турда — тодуг-ла мен» деп улустан уран ыры безин бар ышкажыгай.

— Сээң чугааң-даа чөптүг-дүр, ачай. Мен ам черле трактористер курузунга өөренип ап көрейн. Дүрген-не тракторист курузунга өөренип алза деп бодалым меңээ амыр-дышты бербейн тур — деп, Вася ишкээр улуг тына аарак чугаалаан. Оолдун караанда эрес сорукуң отчугажы кыптыгып турган. Ооң күдер хүрөң арын-шырайы чырык көзүлгөн.

— Мен дээрге бүгү назынымда мал-биле халбактанып өзүп келдим, оглум. Чамдыкта бичии бызаннап, чазаны-даа бээр кижини мен. Ындыг-даа болза кол-ла кылып чораан ажылым мал ажылы. Мал соондан кылаштап чораш, силерниң шуптунарны өстүр азырап кагдым. Ам мээң ажы-төлүм кижини бүрүзү-ле тус-тус, ангы-ангы эртемнерлиг болур болза эки. Чүгө дээрге совет үениң сайзыралы ындыг. Сен-даа тракторист бооп өөренип ал, оглум. Чаа техниканы дыңнап алгаш, чер-биле халбактанышсыңза, ие-черин сени кажан-даа хомудатпас. Чонуңга хүндүлүг кижини болур сен. Амыдыралды багай эвес билир ачаң болгаш, сеңээ ылап чагып олурамы ол. Техникага өөренири берге болуру чугаажок. Ынчангаш эки кызар херек. Эр кижини быжыг тура-сорукуг болур болбазыкпа.

Ол кежээ адашкылар ынчаар ыяк кылдыр дугурушкан. Чугааның соонда, бир ай хире үе эрткен.

Василий Янчат совхозка ажылдап тургаш, кулак салып дыңнаалап, каяа, чүгө кандыг курс, бөлгүм ажылдаарын сонуургап турган. Бир-ле хүн Василий ачазының аалынга омак-сергек халдып келген. Янчат ашак оглунун арнын көөрге, кайгамчык өөрүшкүлүг болган.

— Бай-Хаактың машина-трактор станциязынга трактористерниң дөрт айлыг курузу ажыттынар-дыр. Мен база ынаар өөренип чоруур болдум, ачай. Ана амырадым...

Янчат оглун бир кезек топтап көрүп орган. «Бо-даа ам чаа-ла өөрөнгөш келир-дир. Кызымаа шору чүве ийин» деп, ол иштинде боданган. Ынчалза-даа бодунун ындыг бодалын оглунга ажытпайн, харын шыңгыы чагып каан:

— Аныяк назын деп чүве кончуг, оглум. Өске черге баргаш, чурум үрөп, бак атка кирдин. Чылбай сугга байлан-даа турар, чыылганнар аразыңга кандыг-даа кижини туруп болур. Сиилээш, тенек оолдар өттүнме. Алыс чедип алыр дээн күзел-сорулган бода. Бергелерге таварышкаш, ара доктаава. Билдинмес болза, айтырып алыр херек. Башкылардан ыят-

кан, пөрүктенген херек чок. Эрте чедип алыр дээн кижиге бүгү арганы ажыглаар херек.

Василий Янчат Бай-Хаакка чеде берген. Трактористер курузунга шупту чээрби кижиге өөренип эгелээн. Шупту-ла аныяк оолдар чаңгыс черге чыгып келген. Оларның аразында кандыг кижиге чок дээр. Читкан хой тургуспас, чылар-чылбас-даа оолдар бар, отка-көске дүшкү дег, олут орбас, аксы бардамнары-даа бар. Ынчалза-даа чыгып келген оолдар техникага хөлчөк-ла сонуургалдыг турган. Оларның ырлаар ырызы безин мындыг янзылыг:

Тракторнуң, машинаның
Тыргар чери кайда-ла ирги?
Тракторист курузунга
Дыңнакчы бооп дүрген кирзе.

Күзел күштүг, чалымы назын соруктуг. Аныяк оолдар мынчаар ырлажып тургаш, механизаторнуң нарын мергежилин шудургу шингээди ап турган.

Василий Янчатты болгаш ооң өөрү оолдарны украин инженер кыс өөредип турган. Элегестин чаагай сулазының саваны дег өңнүг бажының дүгүн эгин ажыр каапкан инженер кыстың машина-техниканы билирин, ооң тайылбырының солунун Василий магадап-ла ханмаан. Чамдыкта ол адааргап-даа турган. Бир чамдыкта ол «тускай дээди эртемениг кижиге ындыг болбас аргажок. Ол машина-техника билбеске кым билир боор» деп, боду иштинде чөпшүлү кончуг бодангылаар-даа турган.

Өөренири берге турган. Хамык-ла кезек бүрүзү тус-тус аттарлыг. Чамдыктарының аттары кижиге сагыжынга шуут кирбес. Шээжилеп-даа алырга, ол дораан-на утундура бээр. Украин инженер кыстың орустаан чугаазып тыва дылче очулдуруп берип турган. Ол база эки. Василий Янчатка чамдыкта берге-ле болу бергилээр. Думчукка тулганда бызаа сугжу дээн ышкаш, ол карак кызыл өөренип турган. Василий кичээл үезинде кандыг-бир чувени билбейн барган болза, хамык оолдарның сөөлүнге чааскаан артып каар. Ынчан ол бодунуң билип чадаан чүүлдерин башкызынга чугаалааш, чүүл-бүрү айтырыгларны салгаш туруптар.

Санныг, хуусаалыг үе билдирбейн эрте берген. Василий Янчат трактористин тускай мергежилин өске өөрү-биле бир дөмөй чедип алган.

Ынчан апрель айның ортан үези турган. Василий төрөөн совхозунга омак-хөглүг чанып келген. Каш чылыг, узун хүнер эрткен соонда, хову-шөлдөргө хары эрөөн. Часкы тарылга ажылы-даа эгелээн. Янчат бир-ле дугаар тракторну

мунупкаш, энир чылгы аңгыс черни чарып чорупкан. Ындыг өөрүшкүлүг хүн аңаа кажан-даа таварышпаан ышкаш сагындырган. Ол аңгыстың ужунга үндүр чардырып келгеш, тракторунуң моторун өжүрө каапкаш, чардырып келген черинче дедир хая көрүп турган. Часкы хүн чайыннандыр чырып турган. Арыг, кылаң дээрде кезек-кезек куу булуттарнын хөлөгелери черге дүжүп каап, салдап чоруп турган. Час-биле кады хову-шөл-даа одунган. Чер андарган, тараа чаштырган агрегаттарның дааш-шимээни ында-мында диңмиттелген.

Ол-ла бүгүгө сеткили ханып өөрээн Василий хоюг кара хөрзүннү адыжынга ууштай тудуп, магадап көргүлээн. Ооң андарган аңгыс черинге удавас чаагай тараа чалгып үнер деп чүвени ол бодап келгеш, улам сорук кирген. Оолдуң кыры-биле ийи аңгыр эдержип алгаш ужуп эрткен. Олар база-ла Василийге изиг байырны чедирип турган ышкаш, дедир кээп, ооң кырынга бир эргилдир дескингеннер. Василий оларже бөргүн уштуп, холун чайып каан.

Аныяк механизатор оол бир-ле дугаар тракторну башкарып олурупкаш, чер андарып кирипкен Элегестиң тараалаң ховуларын кажан-даа утпас. Ол маңаа бир дугаарында-ла ёзулуг күш-ажыл деп чүвениң чымыжын көргөн. Ол маңаа ооң соонда элээн хөй чылдарда чаагай тарааны тарып өстүрер, ону чидириг чок ажаап алып дээш чангыс эвес удаа ажыг дерин төккөн.

1957 чыл. Василий Оюнович ажыл-амыдыралының аайы-биле Таңдының кур чер совхозунга көжүп келген. Ынчан ооң мергежили улуг, шырак дирткен механизатор турган. Онаашкан ажылынга кызымак, эш-өөрүнгө эвилең-ээлдек кижичаа черге келгеш, база-ла бодунуң күш-ажылга кызымак, машина-техникага камныг чоруун көргүскөн. Ол часкы, күскү сезоннуг ажылдарның үезинде уйгу-чыдын чок ажылдаар бүдүштүг кижилерниң бирээзи болган. «Ажылдап турда амыр эвес-ле кижичаа» деп, ооң дугайында улус чоргаарал-биле чугаалажып турган. Ол бодунуң кызымак күш-ажылчы мөзү-шынары-биле ылгалып турган. Бодунуң үлегер-чижээн кады ажылдап турган механизатор өөрүнгө чангыс эвес удаа көргүзүп келген.

Чедерниң кур ховуларынга Василий Оюнович Янчат улам сорук кирип ажылдап турган. Чазын боорга, ол шык базырып, чер андарып, тараа чаштырып кириптер. Хөлбегер ногаан чай кээрге, ол чайгы чер андарылгазынче кирер, алдын күзү келирге, комбайнның штурвалының артынга олуруптар. Соок кыжы аалдап келирге, көдээ ажыл-агыйның янзы-бүрү машиналарының септелгезинче кирер. Улуг харын энчекте-нипкен хову-шөлдөргө органиктиг чемишчидилгелерни төгөр. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, механизаторнуң ажылы бүдүн

чыл дургузунда хензиг-даа када соксаш кынмас. Бүгү-ле ажыл аар-чийги хамаан чокка чаагай дүжүттү өстүреринче угланган.

Чыл келген тудум-на «Тиилелге» совхозтуң механизаторларының мурнунга хөрзүннү камныг, шын ажыглаар, агротехниканы улам калбартыр, ынчангаш бедик дүжүттү өстүрер деп айтырыг чугула хевир-биле тургустунуп турган. Ынчангаш «Тиилелге» совхозтуң механизаторлары республиканың бүгү тараажылары ышкаш ол чугула айтырыгны херек кырында шийтпирлээр дээш хөй талалыг ажылды чорудуп келген.

Василий Оюнович «Тиилелге» совхозка он ажыг чылдың дургузунда механизаторлап ажылдаан. Ооң соонда, 1967 чылда ажылынга кызымак, харыысалгалыг кижини сес дугаар трактор-хову бригадазының бригадиринге соңгаан. Ам оон мурнунда ажыл улам харыысалгалыг апарган. Ол чаңгыс бодунуң дугайында эвес, а харын чээрби ийи трактористерниң хүн бүрүдеги ажыл-ижин чаңгыс кижиге дег башкарар ужурлуг.

Коммунист Василий Оюнович эш-өөрүнүң ол бедик идегелин хандыр бодап билген болгаш, бодунуң мурнунга каш дакпыр күш-биле ажылдаар деп улуг сорулганы салып алган. Аңаа баштай шынап-ла берге болган. Ол мооң мурнунда ынчаар ажылдап чорбаан. Бригадир кижиге болганда ол кижиге бүрүзүнүң аажы-чаңын, чүге сонургалдыын ылап билир ужурлуг. Трактористиң ажылы берге. Ынчангаш кижиге бүрүзү-биле чогуур үезинде чугаалажып билир, ооң онаашкан ажылынга кайы хире харыысалгалыын хайгаарап көөр ужурлуг.

Чыл келген тудум-на «Тиилелге» совхозтуң сес дугаар трактор-хову бригадазының коллективи улам-на бурунгаарлап, бодунуң мурнунга салдырган онаалдазын күүседир дээш багай эвес ажылдап келген. Қылза чогуур ажыл ам-даа хөй деп чүвени ол хандыр бодап турган. Хамыктың мурнунда ол бир гектар тараа шөлүндөн эң бедик дүжүттү өстүрүп алыр дээш бүгү механизаторларның күжүн, билиин олче угландырар ужурлуг. Ол талазы-биле чамдык көскү чедишкиннер чедип алдынгылаан. Ынчалза-даа Василий Оюновичиниң аңаа сеткили ханмаан.

1972 чылдың чазы. Часкы тарылгаже кирериниң мурнунда сес дугаар бригаданың механизаторлары белеткел ажылын бүгү талалыг эки чоруткан. Хамыктың мурнунда техника септелгезин кончуг эки шынарлыг кылган.

Ол чылын час эрте дүшкен. Чедерниң делгем-херин ховуларынга урдунган улуг хар чарбыттыннап чыткаш, каш

чылыг хүннер болурга-ла эрип калган. Бригаданың механизаторлары, баштай-ла шык базырышкынынче кирген. Хөрзүн чылып, эрири билек тарылга эгелээн.

Бригадир Василий Оюнович Янчат совхозтуң директору, көдээ ажил-агыйның тускай эртемниглери, агрономнар-биле тарылга мурнунда чаңгыс эвес удаа чугаалажып келген. Сес дугаар бригаданың тарылга шөлү улуг. Бригаданың ажылынга чаңгыс-ла улуг моондактыг, улуг когарал чедирип турар чүве часкы когурумнуг хат. Хөрзүннү хат алгаш чоруп турар. Ынчангаш хөрзүннү хаттан камгалаар улуг ажилды чорудары негеттинип келген. Бо ажилды механизаторлар база-ла багай эвес шиитпирлээннер.

Черни андарарда олар хөрзүннү андара кагбас андазыннарны ажыглаан. Тускай ындыг андазыннар чүглө черни хөрзүнүнүң иштин хозап каар. Тараа чаштырар сеялкалар база-ла тускай дерилгелиг. Үрезин чаштынарга ону хөрзүннүң дүвүнче таптай басып турар чүүлдү база кылган. Шак ынчаар тараан тарааны кандыг-даа хат ушта шаап шыдаас. Хөрзүннүң хатка алзыр чоруу база эвээжээр. «СЗС-9» деп чаа сеялкаларның дисказы база тускай кылдынган. Үрезин хөрзүн дүвүнге хандыр дүжер. Чайгы үеде олар тараанын бок үнүжүн аштап, агротехниктиг ажилдарны чорудуп тургаш, чаа культиваторларны ажыглаан.

Часкы тарылганың үезинде минералдыг чемишчидилгени база хөйнү ажыглаан. Бригаданың тарылга шөлүнүң чартык хуузунга ол чемишчидилгелерни самолет-биле чаштырган. Артканын үрезинге холуп алгаш, сеялка-биле чаштырган.

Бригаданың бүгү механизаторлары мындыг чугула хемчеглерни ап тургаш, 1972 чылдын часкы тарылга ажылын он ий ажил хүнүнде бедик агротехниктиг байдалга эрттирген.

Өл-чаъстыг чай-даа келген. Бригаданың механизаторларының мурнунга улуг ажил тургустунуп келген. Чаагай тараа үнген. Ынчаарга оон бок үнүжү көвүдээн. Ынчангаш механизаторлар оларның-биле улуг демиселди үндүрген.

Чараш чай-даа эрткен. Механизаторларның часкы, чайгы үеде бир демниг ажилдап келген шалыпкын күш-ажылының өөрүшкүлүг түңнели көстүп келген. Хову сыңмас хоорсарыг чаагай тараа чалгып үнген. Ам кол-ла чүве чаагай дүжүттү чидириг чокка шалыпкын ажаап алыры арткан. Өштүг чүве-биле дөмей алдын күстүң тараа ажаап алыр үезинде агаар-бойдус чүдөрээш турупкан. Өл-чаъзы-биле кады хатшуурганы холужуп, хар-чамны безин холуй чаап турар апарган. Механизаторларның ажылы улам нарыыдаан. Василий Оюнович бригадазының ажылын эң шалыпкын байдалга тургузуп шыдаан. Чаңгыс-даа комбайн анаа үрелип турбаан. Чээрби ажил хүнүнүң дургузунда сес дугаар трактор-хову

бригаданың механизаторлары өстүрүп алган чаагай дүжүдүн ажаап ап четтигипкен. Олар 3300 гектар черниң бир гектарындан-на 15,5 центнер чаагай дүжүттү ажаап алган.

Чоокта чаа Василий Оюнович Янчат-биле ужуражы бердивис. Мен мооң мурнунда база ооң-биле чаңгыс эвес удаа ужурашкан мен. Бо оожум бүдүштүг, биче сеткилдиг кижибиле ужурашкан санымда хөлчок-ла өөрүүр чордум. Ол бодунуң онаашкан ажыл-херээн кайгамчык эки билир кижилериниң дугайында сеткил ханып, чоргаарланып чугаалаар чаңчылдыг.

Мен төлептиг коммунист Василий Оюнович-биле шаанга киир чугаалажып ора, аңаа мындыг айтырыгны салдым:

— Силер болза эрткен чылын чаагай тарааны өстүрүп алган болгай силер, Василий Оюнович. Ооң черле чажыды чүде ирги?

Василий Оюнович хүлүмзүрүй каапкаш, дораан-на харылады:

— Ону хамыктың мурнунда кижилерниң, бистиң бригаданың механизаторларының шалыпчы, уйгу-чыдын чок эрестиг ажылдаанында деп билир мен.

Ол бичии када боданы берди. Мен ооң бодалынга шаптыктавайын, олче оожум көрүп ор мен. Ол бодалдарын мөөнөп алгаш, база-ла чугаалап эгеледи. Мен ооң чугаазын дыңнап ора, мээң мурнумда механизатор кижилер эвес, а харын агроном эртемниг кижилер олурар чүве-дир деп-даа боданы бээр турдум. Ооң тараа, хөрзүн дугайында билии ол хире шыырак, эртемге үндезилеттинген болган. Шынында Василий Оюнович механизатор, бригадир кижилер.

Дуржулгалыг бригадирниң чугаазы улам ханылады:

— Гектар бүрүзүндөн эң-не хөй шынарлыг продукцияны алырда, бир дугаарында хөрзүннү экижидер херек. Бистиң тараа шөлдеривистиң хөрзүнүн хат кончуг ап турар. Ынчангаш хатка удур хөй янзы ажылдарны кылып чоруткан бис. Ол ажылды ам-даа чорудуп турар бис. Черниң шыгын илирбиле эвес, а тускай ыргак тевенелерлиг илирбиле бастырып турдувус. Ол ышкаш бок үнүштерни дөрт дискаларлыг лущильниктер-биле узуткап келдивис. Урезинни тускай чогааткан чаа «СЗС-9», «СЗС-2,1» деп маркалыг машиналар-биле чаштырып турдувус. Тараа шөлүн хаттан камгалаары-биле чинге-чинге, дооразы 50 метрден ашпак дилиндектерге үзүп ажыглап келген бис. Ол ышкаш хөрзүннүң шынарын бедидер дээш агротехниктиг янзы-бүрү ажылдарны чоруттувус. Минералдыг болгаш органиктиг чемишчидилгелерни хөйү-биле ажыглаан бис. Бо бүгүнүң түннелинде багай эвес дүжүттү өстүрүп алган бис.

Ол шынап-ла ындыг. Бригадир Василий Оюнович Янчаттың удурткан сес дугаар трактор-хову бригадазы эрткен чылын эрестиг ажылдап, элбек дүжүттү өстүргеннер. Бо бригадада коммунист механизаторлар Дары-Сүү Ооржак, Доржу Монгуш, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады Хүрешоол Монгуш база бригадир боду «Тиилелге» совхозтун бүгү механизаторларынга боттарының күш-ажылчы үлегер-чижээн көргүскен.

Сес дугаар бригаданың механизаторлары боттарының тараазын кыска хуусаада ажаап дооскаш, совхозтун беш, алды дугаар бригадаларының механизаторларынга барып дузашкан. Адактың соонда олар Бии-Хем районнуң «Өөк» совхозунга барып, аңаа 300 гектар черниң тараазын ажаашкан.

Маадырлыг күш-ажыл деп чүве ол. Тараа дээрге бистин күрүневистин, чонувустун өртээ турбас байлаа. Тараа — бистиң амыдыралывыс, тараа — бистиң күчү-күжүвүс, аас-кежипис. Тарааны үнелеп билир, ону өстүрүп, ажаап билир кижилер бисте эң бедик хүндүткелде. Ынчангаш Василий Оюнович Янчат ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун 1972 чылдын декабрь он үште Чарлыын ёзугаар Социалистик Күш-ажылдын Маадыры деп бедик атты алган. Ооң хөрээнге, Ленин ордени, «Кадыр болгаш маска» деп алдын сылдыс чайнай берген.

Василий Оюнович Янчаттың удурткан бригадазы ам база ла бедик дүжүттү өстүрер дээш улуг ажылды чорудуп турар. Ооң күш-ажылчы чедишишкининге бис ам-даа чаңгыс эвес удаа өөрүүп бис.

Алексей ЧАРАШ-ООЛ

ДӨРТЕН АЛЫШКЫЛАРНЫҢ БИРЭЭЗИ

Биске келген парлалга төлээлериниң оюп эртпес черлери — «Тыва даг-дүгү» комбинат биле аныяк хоорай Ак-Довурак ол. Хемчик хем бодунуң төөгүзүндө Ак-Довурак хоорай, даг-дүгү ажылдап кылыр бүдүрүлгө тургустунганының соонда ышкаш ындыг хөй аалчыларны эриктеринге хүлээп ап-даа чорбаан, Хемчик деп атты ам чүүл-бүрү дылдарда номчуп турар болу берген.

«Тыва даг-дүгү» комбинат ынча тонна продукцияны берген, ындыг шаңналды алган деп солун, сеткүүлге, радио, телевидениеге бо-ла дамчыда бээр. Ынчалзажок, дөртен шаа национал-сөөк кижилерни чаңгыс өг-бүлениң оолдары дег кат-

тыштырган бо бүдүрүлгө чериниң амыдыралы-биле ханы таныжарга чонга бараалгадып болур солун чүүлдерни санап четпес.

Ак-Довурак дээрге Тываның национал ажылчын аңгызының кавайы, бодунун күш-ажылы-биле, Хемчиктиң суу дег арыг-чаагай сагыш-сеткили-биле хөй национал чоннуң кичээнгей, ынакшылын чаалап алган мурнакчы ажылчыннарның, инженер-техниктиг ажылдакчыларның хоорайы.

Дүн-хүн чок ыш-бузу бурулаан, чуртка база бир чугула херектиг продукция болур даг-дүгүн болбаазырадып турар фабрикага баргаш, эстоннар Зинаида Мирушкова, Кузьма Блум, мордва Тамара Стряпкова, марий Алевтина Шмыгаль, чуваш Петр Иванов, татарлар Зисмат Гондухин, Магалия Кутдусова, ногай Ималь Абдуллаев, армян Юрий Зурначян, грузин Карл Тандашвили, бурят Иннокентий Николасв, орус Николай Федоров, тыва Деспи Дүктээн-оол болгаш өске-даа националдарның төлээлерин көрүп болур.

Чээрби беш тонна чүьктү хары угда чүктептер улуг машиналар карьерден эккелген даг-дүгү холумактыг руданы үүрмектеп-хоюглаар комплексиже төп кирипкен соонда, беш каыт фабриканың адаккы каадындан барып чүүл-бүрү сорттарлыг даг-дүгү болуп үне бээрин магадап көрүп чор бис. Фабриканың директору Ленин орденниң эдилекчизи Григорий Федорович Мананков ол хүн ажылдап турган ээлчегниң начальнигиниң турар черинге чердире берди.

Тускай бүдүмелден кылган пөпүрүк хүрең бөрттүг, калбаксымаар думчуктуг, үжен хар үези аныяк эш болза, директорнуң меңээ таныштырыксаан кижизи ол болган.

Бистиң коллективтиң эң тергиин ээлчээниң удуртукчузу, Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң депутаты Деспи Күжүгетович Дүктээн-оол. Таныжып ап көрүңер — деп, Григорий Федорович чугаалааш, хүлүмзүрүп алган бисче көрүп тур.

Адымны адааш, алдар-сураглыг ээлчегниң удуртукчузу-биле ужуражы бергенимге, сеткилим ханып, ооң шыырак холдарын кезек када салбайн, адыштапкан тур мен.

— Бо кижиниң дугайын эки, делгереди бижиир эвеспе. Мындыг эштерниң дугайын багай бижип болбас, эш корреспондент. Мен ажылым кылып чоруптайн, а силерлер чугаанар уламчылаңар — деп, директор баштактангаш фабрикадан үнүп чорупту.

— Мээң дугайымда мактап бижээн херээ-даа чок боор. А өөрүмнүң дугайын бижиирин дилеп тур мен. Ээлчегде хар-назыны бир дең, ажыл-ишче чүткүлү база ыңдыг 31 комсомолчу оолдар, кыстар ажылдап турар. Коммунистиг күш-ажылдың ээлчээ кылдыр ададыр эргени чаалап алган улус бис. Өөрүм-биле таныштырып каайн — дээш, фабриканы дургаар ол мени эдерткеш чорупту.

Даг-дүгү шишкиир улуг машинаның кырында аныяк оол үнө берген, бир-ле чүвө септээн тур. Шимээн-дааш өтүр «Эки-и!» деп алгыраымга-даа ол дыңнаваан.

— Ол болза фабрикада эң бедик мергежилдиг слесарьларның бирээзи, Бурятиядан келген Кеша Николаев деп киж. Ажылдап турда шыдаар-ла эр — деп, Деспи Күжүгетович чугаалааш, оон ыңай базыпты.

— Ой, утгупкан-дыр мен. Иннокентий Николаев бо фабриканы ажытканнарның бирээзи. Борта өг-бүлелиг болган — Самбуу Оля-биле куда дүжүргөн. Ак-Довуракка эң баштайгы комсомолчу куданы бистиң ээлчегге эрттирген бис — деп, ол немеп кагды.

— А бо болза үшкү разрядтың дерилде машинизи, Украинаның кызы Дуся Корниенка-дыр. Фабрикага ажылдаа-ла алды чыл ажа берген...

— А дүү ол уругну Аня Синден дээр. Какассиядан келгеш биске ажылдай берген. Профессионал-техниктиг училищеде өөренип турар. Удавас дерилде машинизи деп атты алыр киж...

— Бистиң ээлчегниң комсомол организациязының секретары Вера Титова. Чогум кылып турар ажылы савалакчы. Политехникумнун кежээки салбырының дөрткү курузунда, удавас доозар киж...

Дина Сарыглар, Тамара Куулар... дээш машина бүрүзүнүн чанында ажылдап турар оолдар, кыстарның дугайын меңээ тайылбырлап чор. Деспи Күжүгетович өөрүнүн дугайында чугаазын таптыг-ла доозуп турда:

— Ээлчег начальнигин беш дугаар каътта хереглеп тур — дээн үн ханада турган репродуктордан дыңналды.

— Бистиң ээлчегниң оолдары шынап-ла эр-хейлер. Эрткен чылдың сөөлгү кварталдарын улай фабриканың ээлчеглериниң бирги черин ээлеп келди. Дөрткү ээлчегниң хөй национал коллективинге алдар кылдыр күш-ажылчы алдарның тугун Ак-Довурак хоорайга үш улай көдүргөн чүвө. Мактанырым-даа эвес, шыны-ла ол. Мени хереглеп тур. Чугаавысты соңгаарлатпас болза ээлчег дужаар өйүм келди — дээш, ол да-лажы берди.

Деспи Күжүгетович-биле кежээ, оон бажыңыга ужуражып доозулбаан чугаавысты уламчылаарын дугуржуп алгаш, фабрикадан үнүп келдим.

Комбинаттың ийиги ээлчээниң тудуунда электрилик канакчыларның оду кызаңнаан, ажылчыннарның үнү чаңгыланган. А даг-дүгү холумактыг руда чүдүргөн күчүлүг машиналарның даажы үзүк-соксаал чок тиинейнип-ле турар. Эргелел бажыңының чанынга чедип кээримге, ханазында «Даг-

дүгү» деп чараштыр бижип каан автобус доктаай дүжерге, олура кааптым...

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажылчыннарының болгаш инженер-техниктиг ажылдакчыларының хоорайын ийи чарып болур. Дөрт каът бажыңнарлыг, Культура ордулуг хоорай-жыгашты Постоянный азы Доктаамал хоорайжыгаш дээр, а баштайгы майгыннар турган черде чаңгыс болгаш ийи каът бажыңнарлыын Ак-Довурак деп хевээр адаар.

Ээлчег начальниги Доктаамал хоорайның төп кудумчузунда дөрт каът дөмей бажыңнарның бирээзинде чурттап турар. Үш өрээл делгем квартираның ээлери чазык-чаагай, хүндүлээчели хөлчөк улус болду. Деспиниң аалының ишти Зоя Сергеевна Кызылдың педагогика институтунуң физика болгаш математика факультедин дооскан соонда ында ортумак школада башкылап турар. Алдыгы класста өөренип турар Слава дээр оглу бир өрээлде кичээлин кылган, а оон бичии-лери Радик биле Артур акызынга «дузалашкан», дүвүрөөн турду.

Деспи Күжүгетович ажылчын, аңгының одуруунга канчаар келгенин дес-дараалай чугаалап, меңээ сонуургадып орду:

— Бодум черле Хемчик чурттуг мен. Ортумак школаны дооскан соонда чогум канчаарыл, өөренир бе азы ажылдаар бе деп айтырыг мээң мурнумга тургустунуп келген. Ынчан бо бүдүрүлге чери кидин туттунуп турган. Чурттуң чүүл-бүрү булуннарындан аныяктар шуужуп кээп турган үе ол. Өөренири-даа кай баар, кезек када ажылдап көөр-дүр деп бодап алгаш, комсомолдуң район комитединге келгеш, «Тыва даг-дүгү» тудуг эргелелинге ажылдаар дугайында путевка-бижикти холга алдым. Ооң мурнунда ада-иемге дузалажып, дыштанылга үезинде хой кадаржырдан өске кылып билир ажылым чок кижии арай сестирим кончуг. Шала күскээр борта келгеш, Сарыглар Уран-Базырының тудуг бригадазынга бызаңчылап кирдим.. Дуржулгалыг тудугжулардан чыдын калбас, олардан өөренир дээш кызып-ла турдум. Бригадир боду хоочун тудугжу болгаш меңээ дузалажып, балдыны канчаар тударындан эгелээш, тууйбуну салырынга чедир бүгү-ле чүвени өөредип келген. Үш чыл ажыг тудугга ажылдааш, мергежим бедиң, шаңнадып-мактадып-даа турар апарган мен. Фабриканы ажыглалга киирер өй чоокшулап келген. Ол 1964 чылдың май ай турган чүве. Аңаа ажылдаар кижилерни белекээр сорулга-биле башкарыкчыларның түр сургуулун ажиткан. Өөрүмнүң сүмезин, бодумнуң күзелим өзугаар орта барып кирип алдым. Ийи ай иштинде өөренгеш, дерилде машиназының башкарыкчызы деп шынзылганы алдым. Ол-ла чылдың сентябрьда фабриканы күрүне комиссиязы хүлээп алгаш, ажыглалга киирген. Өске өөрүм-биле кады

эн баштайгы даг-дүгүн бүдүрүп үндүрөр, Төрээн чуртка ба-
раалгадыр аас-кежии меңээ база онаашкан чүве.

Ээлчег начальнигинге кажан ажылдап киргенинер ол?

— Силерниң бо айтырыңарга харыылаарының мурнунда даг-дүгү болбаазырадырынга мени өөредип каан бир кижиниң дугайын чугаалап көрейин — деп, ол чугаалааш уламчылады. Фабриканы ажыглалга кииргенде Уралда Асбест хоорайдан бөлүк тускай эртемниглер келген. Анаа хөй чылдар дургузунда ажылдап, даг-дүгү бүдүрериниң бүгү чажыттарын шиңгээдип алган Григорий Федорович Мананков чүнү-даа билбес аныяк ажылчыннар бистерни өөредип эгелээн. Хүндүс-даа, дүне-даа ол бистиң чанывыстан ыравас, кайда кандыг машина, механизм турарын тайылбырлап, үрелиишкиннерниң болу бээр чылдагаанын, оларны эдериниң аргаларын айтып, шуут-ла башкылап турду. Ол-ла үеде политехникумчуң кезжээки салбырын база ажыткан. Казымал байлактарны болбаазырадырын өөренир салбырга дыка хөй кижии кирип алгаш, ажылдавышаан өөренип эгелээн бис. Орта база-ла Григорий Федорович бисти өөредип турду. Ураваанда ону фабриканың директорунга томуйлаан. Бир-ле хүн ол мени келдирткеш, ээлчег начальнигинге ажылдаарын сүмелээн. «Мени шыдаар деп бодай-дыр силер бе?» деп башкымдан удур айтырдым. «Шыдаарыңны билир болгаш сүмелеп турарым ол. Кижии билбес чүвезин билип аар, кижии билип ашыдавас ындыг чүве турбас чоор» деп ол чугаалаарга чөпшээрэжишкен мен. «Тыва даг-дүгү» комбинаттың төлөвилелде көрдүнгөн күчүзү шиңгээдип алдынган соонда бо бүдүрүлгө черин ажыглалга кииреринге шылгараан бөлүк эштерни шаңнаан. Оларның аразында бистиң башкывыс, бис ышкаш бөдүүн ажылчындан фабрика директорунга чедир өскөн Григорий Федоровичиниң адын номчупкаш, өөрээниvistен адыш часкап турган бис. А ол ышкаш, эш-өөрүнге дузалаарыңга кезээде белен, күш-ажылчы кижиниң үнезин, хөөнүн билир инженерлер, техниктер бисте хөй.

Деспи Дүктээн-оолдуң күш-ажылчы оруунуң дугайын чугаалап тура бөгүнгү чедишкиннери, ат-алдары ала-чайгаар келген деп бодаар болза хоржок. Комбинатты ажыглалга киирген баштайгы үеде план күүсеттинмес, үрелиишкиннер болур — дыка-ла берге турган. Ынчан тура-соруу кошкак, акша сүрүп келген оолдар чиик амыдырал дилеп чоргулай барган. А күзээнин чедип албаанда доктааш дивес, сорукутуг кижилер маңаа артып калгаш, фабриканы орулгалыг бүдүрүлгелерниң одуруунга кирип, Бүгү-эвилелдиң социалистиг чарыжыңга безин тиилекчи болуп турар апарган. Комбинатты туткаш, даг-дүгүн ажылдап кылып турар кижилерден алдарлыг аттарның эдилекчилерин, орден-хавыяа хөрээн каас-

таан кижилерни санаар, чыскаап бижиир болза хөй ама саа-зын херек апаар.

— Комбинатка ажылдап кирген соонда силерниң амыдыралыңарга болган кол-кол болуушкуннарны чугаалап берип көрүнерем?—деп, Деспи Күжүгетовичиден диледим.

— Мен бодап көөрүмге «Тыва даг-дүгү» комбинат амыдыралымга чугула рольду ойнаан. Бир кол чүүл болза, амыдыралдың шын оруун маңаа тып, кижилерге херектиг чугула продукцияны бүдүржүп турар апарганым ол. Эң кол чүүл болза, бурунгу чылын СЭКП кежигүнүңге киргеним болур. Партия кежигүнүнүң бедик ады ам-даа эки ажылдаарынче сорук кирип, чон болгаш күрүне мурнунга кижиниң харысалгазын каш катап бедидип келир. Оон аңгыда бир чугула чүүл болза, Ак-Довурак хоорайның соңгукчуларынын меңээ улуг идегелди көргүзүп, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутадынга соңгааны ол. «Коммунистиг тургузуушкуннун херээнге эң улуг салыышкынны каяа, кандыг ажылга ажылдап тургаш кириген?» сен деп менден айтырар болза «Тыва даг-дүгү комбинадынга ажылдап тура» деп бүзүрелдиг харыылаар ийик мен—деп, ол чугаалай-дыр.

Хостуг шактарын канчаар ажыглап, бодунуң билин бедидип турарының дугайын ол база сонuurгатты:

— Тыва чечен чогаалдың улам хөгжүп, улуг хемчээлдиг номнарның бижиттинип турарын өске номчукчулар-биле бир дөмей өөрүп хүлээп ап олар мындыг мен. Монгуш Кенин-Лопсанның «Херээженниң чоргааралы», Кызыл-Эник Кудажының «Ырак булут», Алдын-оол Даржааның «Эрнин эрези» деп романнын улуг сонuurгал-биле номчаан мен. Юрий Кюнзегештин шүлүктерин, Монгуш Доржунуң новеллаларын канчап черле магадавазыл. Хоочун чогаалчыларывыс Салчак Тока, Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю оларга чоп чоргаарланмазыл? Даш чазаар уран-шевер мастерлеривистин РСФСР-ниң Күрүне шаңналдарын алганын ханы өөрүшкү-биле номчаан мен... Ындыг-даа болза бөгүнгү ажылчын аңгының, бистерниң дугайывыста долу хемчээлдиг чогаалдын ам-даа чогу хомуданчыг. Чогаалчыларывыс ол дугайын бодап-ла турар боор.

Ээлчег начальнигинин солун чугаазын дыннааш, чогу каш шак апарганын безин эскербээн мен. Ол бөгүн соңгукчулары-биле ужуражыр уjurлуг турган. Шак-үе чоокшулап орда, арыг агаарга селгүүстеп, Ак-Довуракты сонuurгаары-биле кады үнүпкен бис. Орук ара ол доктаап каап, эгээрти-мес байлак болур даг-дүгүм, бодунуң ынак ажылының дугайын чугаалап чор:

— Кара-Даштын чоок-кавызынга мындыг байлактын үүжелени берген чытканын кым билген боор. Бистиң бо кылаш-

тап чоруур черивистен эгелээш чоок-кавы бүгү девискээр даг-дүгүнүң курлавырындан бүткөн. Бо даг-дүгүндөн үш чүс ажыг аттыг чүүл-бүрү чүүлдерни бүдүрүп турар. Айга чедир ужудуп турар аппараттарда Ак-Довурактың байлаандан кылган кезектер-даа барын канчап билир. Бистиң продукциявысты чурттуң 16 экономиктиг районнарынче — Москваже, Красноярскиже, Волгаградче, Спасскиже, Ленинградче, Иркутскиже болгаш өске-даа хоорайларже чорудуп турар. Фабриканың ийиги ээлчээн ажыглалга киирген соонда даг-дүгүн бүдүрери колдуунда-ла беш катап көвүдээр. Ол чылда 205 муң тонна даг-дүгүн бүдүрер күчүлүг ийиги ээлчег дээрге бетондан, шилден болгаш металлдан бүткөн кайгамчык улуг дерилге болур. Бедии 75 метр фабриканың иштинге тос муң ажыг чүүл-бүрү дерилгелерни эптеп кылыр. Чурттуң янзы-бүрү булуңнарындан ийиги ээлчегге хереглеттинер дерилгелер шагда-ла шуужуп эгелээн. Күчүлүг дээрбелерни база электрилиг экскаваторларны алдар-сураглыг «Урал-маш» завод чорудуп турар. Белоруссияда Гомель хоорайдан, Минскиден, Грузияда Цхинвальск заводундан, Армениядан, Узбекистандан — нийтизи-биле бистиң чуртувустун 140 хоорайларындан чүүл-бүрү дерилделер ийиги ээлчегниң адресинге кээп турар. Ол дээрге ийиги ээлчегниң тудуунга улуг чурттуң бүгү булуңнарында жүс-чүс муң кижилер акы-дунмалышкы чоруктуң хоойлузун ёзугаар киржип турар дээни олдур — деп, ол чугаалады.

Моон сонгааргы планнарының дугайын сонуургап айтырарымга, Деспи Күжүгетович мынча диди:

— Беш чыл планының ийиги чылында бистиң ээлчегниң оолдар, кыстары социалистиг хүлээлгезин чедишкенин күүседип, пландан дашкаар 420 тонна сорттуг даг-дүгүн бүдүргөн чүве. А бо шиитпирлиг 1973 чылда ажылдың темпизин кошкатпайн тура, 500 тонна хире даг-дүгүн бүдүрерин хүлээнип алган бис. Ол хүлээлгени күүседириниң бүгү аргалары бисте бар — деп бүзүрелдиг бадыткады.

Аныяк хоорай Ак-Довуракта, даг-дүгү болбаазырадыр фабрикада дөртен шаа чүүл-бүрү национал-сөөк алышкыларның бирээзи Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутады, коммунист Деспи Күжүгетович Дүктээн-оолдуң амыдыралы, ажыл-ижи, күзел-планы-биле номчукчу силерни таныштырарга мындыг.

Чыргал-оол СЕРЕН-ООЛ

БОТТУГ АМЫДЫРАЛДЫҢ ЧУРУЛГАЗЫ

Бистин республикавыстың хөгжүлдесиниң үе-чадаларының аайы-биле чогаалчы С. К. Тока хүнүнү, үениң негелделеринге дүүштүр улуг-биче хемчээлдиг чогаалдарны үргүлчү бижип чораан. Ооң чүглө 50—60 чылдарда безин бижээн чогаалдарын көөр болзувусса, олар шынап-ла колдуунда үе-чергелериниң омур-хевирлерин, мурнакчы кижилерни чуруп көргүзүп, оларның ажыл-ижин чонга улам нептередип, делгередип, деншилгелиг, мурнакчы арга-дуржулгаларны доктаамал чырыдып, бадыткап, пропагандалап келген. Чонга шагда билдингир апарган ооң ол чогаалдарын чыскаай адагылаарывыска-ла оларның ындыызы көстүп кээр: «Соян Даваа», «Маадыр ие», «Улуг чаартылгалар», «Күш-ажылдың маадыры», «Ийи хемниң баштарында», «Ада көрбээнин оглу көөр», «Чоннуң оглу» болгаш оон-даа өске. А драматургия жанрының талазы-биле С. К. Тока тыва литературада база бир чедииншинниг ажылдап турганнарның бирээзи. Ооң ылангыя «Дөңгүр-оол», «Боттанган күзел» деп шиилери хөй катап тыва сценага үнүп, чоннуң сонuurгалын чаалап ап келген.

Салчак Токаның сөөлгү үеде бижээн чогаалдарының аразындан «Хайыраканчылар» деп тоожу база ындыг — үе-шагынның сайзыралынга дүүштүр көдээниң ажыл-ишчилериниң чымыштыг ижин, хөгжүлдө-сайзыралдарын херек кырында маадырлар-биле, херек кырында болуушкуннар-биле холбап көргүзүп турар. Ынчангаш, автор тоожузуң «Херек кырында амьдыралдың чурумалы» деп адаан. Тоожуда Чөөн-Хемчик районнуң Хайыракан төптүг колхозун азы сөөлүндө барып совхозун болгаш ооң ажыл-ишчилерин хронологтуг үениң иштинде чуруп көргүскен.

Ук чогаалдың композициязының ооргазы кылдыр партия организациязы болгаш колхоз баштаар чери ону чаа ёзу-биле чогуумчалыг углап-башкарганының ачызында канчалдыр сайзырангай совхоз апарганын көргүзүп турар.

Колхозтуң ол сайзырал хөгжүлдезин автор хөй фактыларга үндезилеп, ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларын тодаргай чижектер-биле экономиктиг, идеологтуг болгаш психологтуг аргаларны ажыглап тургаш, номчукчуларга бүзүредир, со-нуурганчыг кылдыр чуруп көргүзүп шыдаан.

Бүгү-ле болуушкуннарның, тоожулалдың эгези чаа колхоз даргазының келгени-биле эгелээр. Ол болза, эки турачы фронтучу чораан болгаш партия, совет, колхоз ажылынга кадржып ажылдап келген кижилер — Тимофей Күзегеевич Бичен-оол болуп турар. Чаа колхоз даргазын колхозчулар ниити хуралынга хүлээп ап, ооң илеткээни колхозтуң чаа перспективтиг планын бадылааны-биле чогаалдың кулминациязы эгелеп турар.

Шак ол үеде колхоз элээн малдыг, черлиг-даа турган болза, ооң экономиказы удуртулга, планнаашкынның кошкаандан сандаргай байдалдыг турган: колхозчуларның күш-ажыл төлевири чавыс, колхозтуң күрүнеге болгаш кожа-хелбээ ажыл-агыйларга өре-ширеси чылдан чылче улам көвүдөп орган. Колхозчуларның дыка хөйү ала-чайгаарлаашкынның агымынче кирип, күш-ажылдың сагылга-чуруму кошкап, боттарының хууда ажыл-агыйларыныче чайгылып тургулаан. Чамдык Саттар, Ховалыглар ышкаш улустар: «Дивежик бис бе, колхоз-совхоз деп чүведен эки чүү үнер боор» деп, шагдала ынчап баарын баш удур билип турган улус болуп тургулааннар. Олар колхозка ажыл-агый кылбайн, арага-дарылап чоруп тургулааннар. Кажан олар, колхозтуң чаа планын бадылап турда, ажыл кылбайн турар хирезинде-ле, дадагалзаарын безин диттигип турганнар. А колхозчулар оларга килеңнеп, бүзүрелдиг харыны бээрге, олар кулак-кудуруун кызыпкаш, хоруур ужурга таварышканнар. Бо бүгү демисел чогаалдың чөрүлдээзинин база бир даянгыгы болуп турар.

Шак ындыг байдалда колхозчулар катап чаа амыдыралын тургузуп эгелей берген. Чаа дарга Бичен-оол, СЭКП райкомунун секретары Дилгижек, парторг Куулар болгаш колхозтуң активчилери чонну боттарының күжүнге, арга-мергежилдинге болгаш чырыткылыг келир үезинин планнаашкынынга бүзүредип шыдааннар.

Шынап-ла шупту колхозчулар улуг хуралдың дараазында хүнден эгелээш-ле, улуг-бичези чок, чаңгыс-даа кижилер артпайн бүгү фермалар, шөлдерже болгаш тайгаже ыяш белеткеп, турта-соруктуг, көдүрлүүшкүннүг ажылдап кирипкеннер. Колхозтуң ажыл-агыйының адыр бүрүзүнде мурнакчылар дораа-ла илереп эгелей берген. Оларның мурнуку одуруунга коммунистерни, комсомолчуларны болгаш херэеженер чөвүлелинин активчилерин чуруп көргүзүп турар.

Янзы-бүрү арагачы, ажылдан оспаксыраар шаарланчак кижилерге удур от-көс дег шүгүмчүлөлдү көдүрүп үндүрөргө, олар боттарының бак чаңчылдарын хөйүнү мурнунга билингилээш, бүдүрүкчү ажыл-ишчи кижилернин одуруунче турар ужурга таварышканнар.

Шынап-ла, бир-ийи чыл болуп чорда-ла, хайыраканчылар колхозунуң экономиказын быжыдып ап, харын-даа мырыңай мурнакчы ажыл-агыйлыгларның санынче кирип, орулгалыг болу бээр, кадарыыларга бажың-балгатты тудуп берип турар, колхозчулар ажыл төлевиринге акша-биле санажып эгелей бээр, а колхоз чоорту улуг орулгалыг совхоз кылдыр эде тургустунар.

Ол бүгү болуушкуннарны, фактыларны автор, мен бодаарымга, билдили-биле туруштарынга таарыштыр ажыглап, тоожуп, чуруп көргүзүп, колдуунда уран-чечен чогаал кылдыр тургузуп, номчукчуларны бүзүредип болгаш сонугадып шыдапкан деп бодаар мен.

Тоожунун маадырлары — колхозтун калбак масса чону болуп турар. Ынчалза-даа, автор ооң активчи мурнакчыларынче болгаш удуртукчуларынче улуг кичээнгейни салып, тоожуга оларга элээн черни кириген. Колхоз даргазы Бичен-оолдун, парторг Кууларның болгаш райком секретары Дилгижектин омур-хевирин, портрет-характеристикаларын болгаш аажы-чаңнарын шала тускайлап, чылы-биле чуруп көргүзүп турар, азы оларны ёзулуг коммунистер болгаш удуртукчулар кылдыр көргүзүп шыдаан. Чижээлээрге, колхоз даргазы Тимофей Күзегеевич Бичен-оолдун омуру угаан-сарыылдыг, ат-авторитеттиг болгаш төлептиг; фронтучу эки турачы дег, дидим болгаш шиитпирлиг; бүгү чуртталгазында чон-биле тудуш харылзаалыг, оларның сагыш-сеткилин болгаш аажы-чаңын ылгап билир, омак-хөглүг, сергек, бөдүүн бүдүштүг кижилер кылдыр чуруп көргүстүнгөн. Автор боду база партия обкомундан ол ажыл-агыйга каш удаа сургакчылап барып, дыка хөй болуушкуннарның киржикчизи болгаш херечизи болуп турар. Ол ышкаш тоожуда шаандан бээр бүгү Тывага билдингир ат-сураглыг чамдык эштернин дугайын кирип турары солун болуп турар. Ол болза: ырда ат-сураа нептерээн мурнакчы механизатор — Чавыдак; эки турачы фронтучу чораан — Вера Байлак болгаш Тыва АССР-нин культуразының алдарлыг ажылдакчызы — Константин Тамдын олар-дыр.

Ажыл-ижим аайы-биле Хайыраканга чорааш, авторнун бижип турары школа директору болгаш орус дыл башкызы-биле таныжып чугаалажыр аргалыг болган мен. Олар, шынап-ла, тоожуда бижип турары дег ындыг — чырыдышкын-

нын кадржы ажылдакчылары, бүдүштүг, ат-авторитеттиг, боттарының ажыл-ижинге кызымак болгаш аңаа бүгү-ле сеткилинден бердинген кижилер болду.

Тоожунуң дыл-домаа бөдүүн, көдээниң-даа, хоорайның-даа улуг-биче номчукчуларынга билдингир кылдыр бижиттинген. Чамдык деңнелгелерни, метафораларны, неологизм-нерни, орус, тыва үлегер домактарны чедимчелии-биле элбек ажыглаан. Чижээлээрге, чамдык мындыг үлегер домактарны болур-чогуур туруштарынга эки ажыглаан: «Бир баш эки, а ийи болза — оон-даа артык», «Частың чаңгыс хүнү бүдүү чылды чөмгерер», «бажың ханалары-биле эвес, манчы-хуужуурлары-биле каас болур», «Артык акша карман өйбес»... суг-суг дээш оон-даа ыңай.

Бүгү тоожуда (ылаңгыя көдээниң ажыл-ишчилеринге) өөредиглиг ажыктыг чүүлдер эвээш эвес бар болуп турар. Ынчангаш, мен бодаарымга, бо чогаалды ылаңгыя, көдээ клубтарга калбаа-биле номчуп, таныжып, номчулга конференциялары кылып, сайгарып көөр болза, черле ажыктыг, солун болур. Чүге дээрге олар моортан элээн хөй арга-дуржулгаларны-даа, ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында ажылдын организация, байдалдарын-даа деңнеп, дөмейлеп сонуургай берип болур. Ол ышкаш, бо колхозта өске ажыл-агыйларда база бар чаңгыс аай четпестерни-даа көргүзүп турар черлер бар болуп чадавас, оларны канчаар чайладырынын чамдык арга-дуржулгалары таваржы берип база болур.

Бистинг тывалар шаандан бээр огород-ногаа культуралары тарып өстүрүп чорбаан чүве болганда, оларны тыва дылга канчаар адаар аттары чок болуп турган. А бо тоожуда Салчак Тока чондан дыңнап алганы чамдык ногаа культураларын канчаар адаарын кииргени солун: чижээлээрге, капустаны — халбаң-кулак; огурецти — тенниг-көк; морковьту — шөйбек-кызыл, помидорну — борбак-кызыл деп турар. Мен бодаарымга, ол аттарны моон соңгаар харын ол хевээр ажыглаар-даа болза ажырбас болгу дег-дир. Тоожуда ногаа культураларынга хамаарыштыр чугаалап тура, автор бодунуң чуртталгазындан бир сактыышкынны киирип турары солун: 1925 чылда Москвага бөлүк тыва сургуулдар өөренип чеде бергеш, садыгга бир-ле дугаар помидор көрүп кааш, ону конфета деп бодап садып алгаш, чара дайнаптарга, оолдарның арны-баштарынче оон хандызы чаштагылай бээрге, хыйланып октагылап турганнар...

Тоожуда ажыл-агыйның янзы-бүрү адырларында, суурнуң школа, эмнелге болгаш хөй-ниити черлеринде янзы-бүрү кижилерни, болуушкуннарны, чаартылгаларны чоннун психологиязының, культуразының болгаш эртем-билиинин кан-

чаар чаартынып, сайзырап турарын хөй-хөй чижектер-биле автор көргүскүлээн.

Тоожуда мактанчыг эки талалар бар-даа болза, чамдык четпес шитпирлеттинген талалар база чок эвес деп бодаар мен: С. К. Токаның проза чогаалдарының колдуунда (шиилерден аңгызы) документалдыг расказ, очерк, тоожу жанрларынга бижиттингилээнин билир болгай бис. Бо талазы-биле бодап көөрге, Салчак Калбакхөрекович чүгле документалдыг эвес, а шуут-ла улуг хемчээлдиг арыг уран-чечен чогаалдарны-даа бижип болурунун аргазы турган деп бодаар мен.

«Хайыраканчылар» деп тоожуну, бир эвес уран-чечениниң ханызының талазы-биле ап көөр болза, номчукчуларга ооң чамдык талалары четпес-даа шитпирлеттинген байдалдыг апаар черлер бар хире. Чижээлээрге, чамдык черлерде шала-ла хөлүн эрттир дорту-биле (уран-чечен чурулга аргазы-биле эвес) анаа-ла чугаалап, медээлеп, фактыларны айтып турган ышкаш, азы болуушкуннарның болуп турган черинден бижип турган репортажтар хевирлиг, арай-ла кыдыра дыл-биле бижиттине берген черлер бар хире. Тоожуда дыка хөй аттар — маадырлар бар, ынчалза-даа караавыс шийип-даа алгаш, чогуум кандыг омур-хевирлиг кижил ол деп боданып көөр болзувусса, оларның чамдыктары бистиң медереливиске тодаратынып чуруттунмайн баар — ындыг маадырлар чок эвес болуп турар: тоожунуң 32-ги арнындан 45-ке чедир номчуп көрээлиндер. Ында ыяш белеткээр бригаданың дугайында чугаалап турар: бирээде, оон мурнунда эгеде (арын 12) колхозчуларның чаа дарга-биле ужуражылгазының болгаш перспективтиг планын бадылаанының хуралын «Чылдың сөөлгү чартыында болуп эрткен» деп турар. Мында чылдың бирги чартыын июль айга чедер, а сөөлгү чартыын — июльдан декабрьга чедер деп билир бис бе? Ынчаарга, хуралдың чүгле кайы үеде болуп эртип турарын илередиринге ол хөлүн эрттир шөйдүнчек үе болу бербээн бе?

Ол болуушкуннарның болуп эртип турарының үезин 36-гы арындан ам-на эки билип алыр бис. Чүге дээрге, мында хурал болуп эрткениниң үшкү хонуунда тайгаже ыяш белеткекчилериниң чоруп турарындан болгаш эки бижиттинген кышкы пейзажтан билип алыр бис.

Ийиде, 33-кү арында арай-ла бүзүренич эвес болуушкун кире берген: кажан колхоз конторазынга эртен эрте ажылдаары-биле хамык колхозчулар чыгып кээрге, чаа дарга шупту улусту баар бригада, ажылдарынче чоргускулапкаш, чүгле ыяш белеткээрин күзээн улустарны арттырып аар:

«— Кымнар тайгага ыяш белеткээрил? Белен бе? Ондар Хола, он беш кижиниң аыш-чеми болгаш сава-сангазы белен бе?

— Ону кайын тып аар кижиге боор мен, дарга?— Бодумда безин аыш-чем чок ийин — деп, оозу дедирленген.

— Завхоз Ондарайга айтышкынны берип каан чүве, оон ап аар сен. Азы сээң тайгаже баар хөңнүң чогул бе? Ындыг-дыр? Өске кижиге бригадирледир апарган-дыр.

— Бодунар-ла билип көрүңер — дей каапкаш, чөрчүжер-ле бодаан боор, Ондар чиде хона берген.

— Сергей, бээр эртип келиңер. Тайга баар улусту бригадирлээрин силерге хүлээндирер-дир. Ондар ойталап турар-дыр».

Мында чаа дарганың дораа-ла ындыг донгун болганынын херээ чүл? Дарга кажан колхозчулар-биле, артында-ла «сен» деп чугаалаар кылдыр ындыг чоок таныжып четтигипкенил? Шынында, Ондарның бригадирлээринден ойталаарының барымдаазы бар бе?— суг-суг дээн ышкаш болгаш оон-даа өске чамдык айтырыглар, үстүндө киригенивис диалогтарны номчуурга тургустунгулап кээр-дир.

Үште, ыяш белеткекчилериниң бригадири Сергей Данзы-Белек чогум кандыг кижил ол? Кырган бе, чалыы бе? Кандыг-кандыг ылгавырлыг, портрет-характеристикалыг кижил? (Оода-ла узун-кыска бе, идик-хеви кандыгыл, а аажы-чаңы?) Ол бүгүнүң дугайында бис чүнү-даа билип ап шыдавайн баар бис. Чүге дээрге ыяш белеткекчилериниң дугайында бижип турар 32—45 дугаар арыннарда оң чүгле адын адап, чүнү кылып, чүнү чугаалап турарын-на көргүзүп турар боордан башка, а чогум ооң омур-хевири эге-ле чуруттунуп илреттинмейн барган. Тоожуда ындыг маадырлар ам-даа чок эвес болуп турар.

117-ги арынга хайыраканчыларның төлээлерин кожазы «Большевик» колхозка канчалдыр чылыы-биле уткуп-хүлээп ап турарын көргүзүп турар. Ынчалза-даа, кажан оларны тыва ёзу-биле хүндүлөп, кадак кырынга аякка сүт куткаш сунарга, келген аалчылар шупту амзап ижип, эргилдирип келгениниң соонда, Бичен-оол дарга аяан кадаа-биле катый карманынче суга кааптар... Кандыг тыва кижиге аякка чем кудуп бээрге, ону хойлап чыткан боор — бо элдеп, эпчок эпизод болуп турар.

Чамдык мындыг чедир көрдүнмейн барган үүрмек четпестер бар-даа болза, тоожу солун-даа, өөрөдилге-кижизидилгелерлиг-даа кылдыр бижиттинген болуп турар.

УРАН ТАЛАНТЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ...

Үжен чылдарда тыптып, өзектелип келген тыва шүлүк чогаалы сөөлгү чылдарда совет кижинин амыдыралын, революсчу чаңчылдарын болгаш иштики сагыш-сеткилин улам тода чайыннандыр чуруп, ооң тургузукчу ажыл-ижин, маадырлыг болгаш патриотчу черектерин калбаа-биле делгереңгей көргүзүп турар апарган.

Харысалгалыг рейс алган самолет баштай черден оожум, таптыг көдүрлүп үнгеш, хынамчалыг бедип-бедип, тырттып-тырттып салыпкан согун ышкаш, ужуп чоруптар. Талантылыг, ады-сураа делгерээн тыва шүлүкчү Юрий Шойдакович Күнзегеш көдүрлүп үнгеш, кылайтыпкан самолет ышкаш, сагыш-чүрээн доюлдуруп келген теманы шүлүккө илередип ажыдар дээш, дүне-хүн чок бижиттинип, балап, эдип, хоюглап, каш катап бодамчалыг хынап, ылап-ла болган-дыр дээш номчукчуларга бараалгадыр шүлүкчүлернин бирээзи. Юрий Шойдаковичинин чогаадыкчы, шудургу дилээшкинин күш-ажылынын болгаш угаан-сарыылынын хайныышкынынын түннелинде ооң демир-үжүүнден хөй санныг шүлүктер, шүлүглелдер, балладалар төрүттүнген. Ооң чогаал ажылы тыва чечен чогаалдың кидин түлүк чечектелдир хөгжүп эгелээн үезинде, дөртөн чылдарнын ортанында эгелээн. Оортан бээр бо хүнерге чедир «Ховунун аялгалары», «Найыралдын тугу», «Дунмазының ыры», «Үелернин өңнери», «Өөрүшкүмнү үлежир дээш», «Эзир. Ынакшыл. Ажыл» деп номнары үнген. Шүлүктеринин, шүлүглелдеринин очулгазы «Стихотворения», «Сердце Саян» деп аттар-биле тускай чыындылар бооп орус номчукчуларга бараалгаттынган.

Юрий Күнзегештин «Эзир. Ынакшыл. Ажыл» деп чыындызы авторнун улуг чедишкенинин, бурунгаарлаашкынынын, арга-мергежилинин өзүшкүнүнүн болгаш лириктиг хөөнүнүн күштелгенинин черечизи. Ында кирген шүлүк бүрүзү реализмни ханыладып, психологизмни улгаттырып, кижилернин хей-аъдын көдүрүп, амыдыралга ынаан күштелдирип, оларны бодунче, сорунза дег, чыыра тырттып турар хуулгаазын күш бооп чаңгыланып турар.

Чыындыны ажыдып турар «Ажылчынның мөге холун алгап чор мен» деп шүлүкте ажылчын аңгының нийтилел хөгжүлдезинге улуг салдарын төөгү талазы-биле шын илередип, ону чоргаарал-биле үнелеп, алдаржыткан:

Анга дугаар херлип каккан
масказындан

Кызаннаан от чалбырааш бооп хуула бергек,

Ажыл,
гайбын,
кежик чол дээш демиселдин
Кызыл тугун
диптер сана киискиткен.

Ийет, шак ол «кызаннаан от» «кызыгаар чок Октаргайже кылайтыпкан, бистиң чуртувуста коммунистиг ниитилелдин материал-техниктиг баазазын бүзүрелдиг тудуп, империализм — «ийи баштыг, хоран дылдыг, чазый эзир — ирик төрө дүжүлгезин» буза шавар дээш туржуп турар делегейнин ажылчын ангызынын орук айтыр сылдызы бооп турар.

Кижиге — бойдуштуң чаартыкчызы, төөгүнүң шимчедикчи күжү, бүгү-ле материалдыг байлактарның тургузукчузу деп материалисчи идеяны Ю. Ш. Күнзегеш кончуг эки биллип турар. Кижиге дугайында моон мурнунда бижиттинген хөй-хөй шүлүктери ону бадыткап турар. Кижилернин аразында сырый харылзаазын, эп-найыралын, оларның кадыг-бергеге-даа, анаа, хостуг-даа үелерде бот-боттарын каашпайн деткижип, дуздалашчып чоруурун «Экиге-даа», багайга-даа харыы тудар» деп шүлүкте чалым-хаяга деңнеп, «угаанныгның дээдизи — кижиге ышкаш үннүг эвес» деп бадыткап турар:

Өртемчейде чүгле кижиге —
Алды харлыг чаштар болгаш
Алдан харлыг өгбелер-даа —
Өөрүн тыртып чугаа эрев,
Экиге-даа, багайга-даа
Эглиш дивес харыы тудар.

Совет кижилер чүгле бодунун өргээзинде — СССР-де — Ада-чуртунда коммунизмни тудуп турар эвес, харын космосче баштайгы орукту ажыдып, орта кижиге төрөлгетени дыңнап, көрүп көрбээн эртем ажыдышыкынарнын кылып, өске планеталарже спутниктерни, корабльдерни, «Луноходту» салып, шинчилел ажылдарын чорудуп турарын, оларже кылайтырын күзеп, четтикпейн манап турарын бижип турар:

Октаргайда оглу, кызы
Оккулаштыр ужуп турар.
Ижиктирип доруктурган
Иевис — Чер айбылаарга,
Венера, Марс — кайыже-даа
Бертсинмейн аягтангылаар.

(«Одагга бодил»).

Социалистиг күш-ажыл Ю. Ш. Күнзегештин бо чылдар иштинде бижээн чогаалдарынын өзек темазы болуп, ооң хөй янзы талалары тодаргай чырыттырган болгаш улуг ажил-херектерни бүдүрүп турар ишчилерниң бот-боттарынга дөмейлешпес овор-хевири чуруттунган. Оларның ажил-ижи төрөөн чуртун чаартып, чечектелдирип турарын «Тыва дугайында ырыда» көргүскен:

Уран-дарган, анчы, малчын ишчилерден,
Айны, хүннү шүүргедээн эзирлерден
Улустарнын соруун каңнаан найыралдан
Аялгаңнын арын шилип, ырлап чор сен.
Хайыралыг ынак чүрээм —
Хаяаланган хүннүг,
Чечектелген,
Челээштелген чараш Тывам.

Тыва херээженнерниң амыдыралында болган социал-политиктиг өскерилгелерни, чаартылгаларны, оларның эргелериниң болгаш коммунизм тургузушкунунга киржилгезиниң дугайың дараазында одуруглар ылап шынны-биле бадыткап турар:

«Үжүглелди» холдан салбайн,
хойлап чораан.
Чучаа чолдак,
бопуу ойбак кадарчы кыс —
Үезиниң төлү —
бөгүн доруккаштын
Чуртун тудар,
төре баштаар чолдуг болган...
Херээжен
деп буянныг сөс үнемчелиг —
Хемден терен,
лагдан бедик,
дээр дег делгем.

(«Үнелиг сөс»).

Шынап-ла, амгы үеде херээжен улустун кылбайн турар ажылы чок, оларда кандыг мергежилдин кижилери чок дээр: тракторист, кадарчы, башкы, эмчи дээш чежени-даа салаа басып санап болурун автор сеткилиниң ханызындан чоргаарал-биле илередип, төрөөн авазынга, ынак эжинге, чассыг кызынга, бүгү херээженнерге өлүм билбес гимни чогаатканы ол-дур.

Ю. Ш. Күнзегештин лириказы бойдустан чүгле каас-чараш

бүдүжүн, янзы-бүрү байдалын болгаш аңгы-аңгы болууш-куннарын мактап, магадап турар эвес, харын лириктиг маадырнын сагыш-сеткилин, патриотчу бодалдарын, ооң өскөн черинге изиг ынакшылын илередип, бойдустан чурумалын амыдырал-биле, ында хайнып турар ажыл-биле холбаштырып, көскү чурумалдар, деннелгелер-биле илередип бижип турар:

Бурунгуң боду ышкаш, аькшый берген
Буурул баштыг кырганнарның тоолун дыңнап,
Чажымда-ла, Тоора-Хемге кады өскөн
Чажыттарым чаатсыг, пөшсүг холун тудуп,
Сараат салчып, эртен, кезээ кады аңнап,
Саанчыларның сүттүг шайын аартадым.

*(«Чаштар мени үглеп
келзин»).*

Төрээн чериниң, Тожунуң бойдузунуң, ооң эгээртиңмес байлакшылының дугайында «Эзимнерниң ыры» деп шүлүкте чогаалдың чурулга аргаларының хевирлери — деннелгелер, метафоралар, эпитеттер, диригжидилгелер, диалектизмнер, пейзажтар чогуур туружунда чөптүг ажыглаттынган — магадап ханмас. «Күскү лирика», «Дуруяалар чанып келген», «Дыт» болгаш өске-даа шүлүктерниң бижиттинген дыл-домаа, чечен-мергени, чурумалды, омур-хевирлии, билдингир, бөдүүнү онза.

«Дыт» деп лириктиг шүлүкте Тываның чараш үнүжүнүң омур-хевирин онзагай тургусканы-биле чергелештир диригжидилгени кончуг чедимчелиг ажыглан:

Дытта аяар чөленипкен,
Дыңнап тур мен. **Тынып туру.**
Дазылдары дыка ханы —
Салаалар дөг чатты берген,
Дагдан баткан дамыракты
Сагыш хандыр **дозуп ишкен.**
Шуужуп чоктаан чаагай дамды
Чулук болуп бүрүге баар.

«Тынып туру» деп домак дытты шуут-ла диргизипкен! Онза чараш бижиттинген бо шүлүк бойдушту, тодаргайлаарга, дытты, кижиниң сагыш-сеткили-биле, дириг амыдырал-биле, үе-шагның эргилдези-биле тудуш кылдыр холбаштырып, философчу бодалдарны илереткен.

«Күскү лирика» — философия угланышкынның болгаш номчуп ханмас кайгамчык эки шүлүк. Ында кирген чурумал бүрүзү, бодал бүрүзү — сеткилдин байлаа, бойдустан бо-

луушкуннарының бот-боттарындан адырылбас тудушкаа, долгандыр турар бүгү чүүлдүң үзүктөл чок шимчээшкини, дирин болгаш шүлүкчүнүң хайгааралдыг боданыышкыны, ынакшаан оолдун уяранчыг ыры, балыкчыларның омак, солун чугаалажышкыны — каракка ол-ла хевээр көстүп келир:

Чеди чааның чартык айы
Хөлде эштип, шымнып бар чор.
Чес дег херел чалгыг кежир
Көвүрүг бооп бырланнап тур.

Күскү лирика — кударанчыг, уяранчыг лирика... Ынакшаан оол амыраанга ужуражыр дээш чүрээ саргып, хөлзеп оорар... Аңаа бойдус безин бслчуп, кээргеп келир:

«Хөлчүдүнүн аалы ырак,
Көрүнчүк дег Азас хөлдүн
Кырлаң чалгыын тепкииш кылгаш,
Кылаштавыт!» дээн-даа ышкаш.

Кымга-даа — оолга-даа, кыска-даа — ынакшаан кижизи дег ындыг эргим, ындыг үнелиг, чокта чоктанчыг кижиге ычылбас:

Чугаа солун... Ынчалза-даа,
Чуртум кызы оон-даа артык —
Долган баарым чылдып келир
Домак-сөзү дыңнаксанчыг.

Күскү кара-дондук үезинде сарыын манап, сагышсырап, доңуп орган кижини чүгле ынакшыл, ооң чалбыраажы чылдып келир.

«Даглар болгаш дамырактар» — баштайгы, арыг, чаш ынакшылды дамыракка болгаш дагга деңнеп, ийи изиг чүректің согуушкунун бижээн лирика. Дамырак — ынакшылга чүлдү-чүрөөн алзыпкаш, ырлап, уярап, дамырак дег, кыңгырткайнып чоруур тыва чалыы кыстың диригжиткен омур-хевири. Даг — кыстың изиг ынакшылынга сеткил-сагыжы бүргеткеш, ооң аагынга, күжүнге алыскаш, ол уругга бүдүү ханы ынакшып, сөглөптер дээш дидинмейн чоруур тыва оолдун омур-хевири.

Тыва кызы
Дамырак дег хөглүг, омак.
Тыва оглу
Даглар ышкаш маажым, оожум...
Дамырактар

Дагжап, шуугап, сула чаңнаар —
Быт чок даглар
Ынакшылга алзы кааптар.

Сураглыг шүлүкчүге ынакшылды бижиири дээрге-ле — амыдыралдың бодун бижээни ол болур. Ынакшыл чүрекке эгелээр, а оон бир-ле болза, чарлыышкынның сарынындан, эът-сөөк чымырткайнып, изиңейнип келир минниинскинден, чок-ла болза амыдырал, кижилер дугайында ханы боданыышкыннар, сактыышкыннардан төрүттүнген шүлүктерге, шүлүглелдерге уламчылаар дээрзин үстүндө сайгарылгага кирген шүлүктерден көрдүвүс.

Юрий Күнзегештин бо номунда «Сеңээ» деп лириктиг шүлүглел база кирген. Ынакшыл дугайында шүлүглел сактыышкыннан төрүттүнгенин автор боду бадыткап турар. Ук шүлүглелдин композициялыг тургузуу, сюжеттиг хөгжүлдези нарын эвес: лириктиг маадырларның амыдыралынга янзы-бүрү байдалдарга болгулаан болуушкуннарны дөрт бөлүкке чарып, идеялиг утказын илереткен бооп турар. Оолдун, кыстың эскет чок ужуражы бергенинден эгелээш, оларның оон ыңайгы амыдыралын, ажил-ижин, үзел-бодалдарын, ынакшылын чүгле даштындан эвес: (хевир-сынынын, арын-шырайының чаражын, ийи аныяк кижиниң анаа-ла чоокшулажыышкынын көргүзери-биле кызыгаарланмаан), а харын оларның иштики делегейи (сагыш-сеткилинин бүдүштүүн, ынакшылдың чарылбазын, ооң социал утка-шынарын) чогаал чурумалының янзы-бүрү аргалары-биле автор илередип шыдаан.

Бирги кезээнде аныяк оолдун, кыстын таныжып, найыралдашканын, найыралдың ынакшылче шилчий бергенин илереткен:

Караңгы дүн чыраалакта
Хамык чугаа улам хөнүп,
Чалы назын халыынында
Чаагай сеткил ажыттынып,
Удур-дедир үдежирин
Улам харын узадыр бис.

Оол чолаачылар курзун дооскаш, чоок-кавы девискээрлерден, Саян арты — Абакандан чүүл-бүрү чүъктер сөөртүп, ажилга дадыгып, мастерскаяда ажилдап турар ынаан сактып, «бурунгуң ыры-биле бууканын намдадып» чоруур.

Ынакшыл — кижини болганының хууда сагыш-сеткили. Оон-биле чергелештир ол хөй-ниити ужур-дузалыг болгаш ынакшыл дээш ажилдан оспаксырап болбазын оол шын билип турар:

...Ынчалза-даа, ажил-биле
Ынакшылдың толуу чангыс...

Уруг ону баштай билбейн, оолдуң кылып турар ажылын
үнелевейн турда, оол шын туружундан чайлай баспаанын ав-
тор чиге тодараткан:

Чүнү сөглээр аайын тыппайн,
Чүрээм ынчан тигленген дег
Аажок саргып, шимирт кынган.
Ажыл-биле хуунуң херээ
Башка дээрзин билзимзе-даа
Пат-ла човап, бертсинген мен.

Дайын... лириктиг маадыр эки турачы өөрү-биле фронтуже
аьттанып турда, уруг күштүг ынакшылын илередип, шынчы
даңгыраан, чагыг-сөзүн бээр:

Арыг, шынчы чүрээвисти
Ажылга-даа, дайынга-даа
Хайыра чок бүрүн өргүүл.
Каржы дайзын бастырза-ла
Чаагай күзел боттаныр...

Ынакшыл лириктиг маадырга омак-сергекти, күштү бе-
рип, ооң дайынчы амыдыралын өөрүшкү, аас-кежик-биле чы-
рыдып, ооң хей-аьдын көдүрүп чоруур:

Ынакшылым чалбыраажын
Ыдык чааның шөлдеринге
Өжээн-килең оду-биле
Өшпезин дээш көзөп чордум.
Автомарым огу-биле
Амы-тының камгалааштын...
Буугуп келгеш, чагааң номчуп
Бурунгаарлап чоруп ордум.

Ынакшыл бодун тогдунар чоруктарга удур болгаш киж
бодунуң бодал-сагыжын шыңгыы кичээнгейлиг болап көөрүн,
ол дээш харысалгалыг болурун негеп турар. Ол туруштуг,
быжыг болурун, ону үнелээрин негеп турар.

Чаагай салым —

ажыл

биле ынакшылда.

Ынакшылды

камнаңар!

Шүлүктөр болгаш шүлүглелден ангыда чыындыда «Кадар-
чы кыс дугайында баллада» база кирип турар. Ында кадар-
чы чораан Ульяна Ондарның А. С. Пушкиннин «Капитан

уруу» деп тоожузун номчудуп алгаш, хуулгаазын күзелдерге чүгледип, солун дүжүнден башкы апарганынга чедир көргүзүп турарын улуг сонуургал-биле сеткил ханып номчудум.

Ю. Ш. Күнзегештин хей-аьды соруктуг, ол бедиктерже үнүп орар. Ооң чогаалдарының кол байлакшылы — улустун аас чогаалы, чонунуң амыдыралы, ажыл-ижи. Ол тыва шүлүк чогаалының тургузуунга чаа чүүлдерни кирип, ону улам сайзыраңгайжыдып турар. «Саргатчай» болгаш «Эзир биле ынакшыл» деп шүлүктөрни сайгарып көрээли:

Сайлыг элдин чараш дажы — сайзана.
Саргатчайның аяс кылаң дээринде

Чайга таалап, салдал ойнаан хамнаарак
Сагыжымдан уттундурбаан, эргимим.

(«Саргатчай».)

Шүлүк он бир ажык үжүкке бижиттинген болгаш ийи, дөрт дугаар строфаларның одуругларын рифма, аллитерация-биле аяннап бижээни солун.

«Эзир биле ынакшыл» деп шүлүктен одуругларны номчуптаал:

Эргим кыска ынакшаан
Экер эрнин сеткили

Салым-хууга чарбывас,
Чарлышкындан чалданмас.

Бо шүлүк саарзык чеди ажык слогтан тургустунуп, үшкү, дөрткү одуруглары аллитерация, рифма-биле аянашкан — номчуурга эптиг, чиик, ыры ышкаш аялгалыг.

Долгандыр турар амыдыралды чүмү-биле чырыткыландыр көргүзүп турар, келир үеже чүткээн шүлүкчү Ю. Ш. Күнзегеш даң хаяазынче, чаагай эртенге уткуштур базып орар. Ооң базымы бүзүрелдиг, ооң талантызы кидин-түлүк чечектелип орар болгаш чүрээниң сөңү — чогаалдарын чонга бараалгадыр аас-кежиктиглернин бирээзи.

Салчак Калбакхөрекович ТОКА

СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-нің Дээди Советиниң депутаты, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Салчак Калбакхөрекович Тока аар болгаш үр аараанының соонда, 1973 чылдың май 11-де 72 харлыында мөчөөн.

С. К. Тока 1901 чылда Тыва АССР-ниң Каа-Хем районунга яды араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Тос харлыындан хөлечиктеп күш-ажыл кылып эгелээн. 1921 чылдан 1925 чылга чедир Тываның Араттың Революстуг шерииниң хүрээле-

ңинге турган, ооң соонда Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының Коммунистиг университетинге өөренип чораан. Тока ол университетти дооскан соонда Тыва Арат Республикага чанып келгеш ажылдай берген. Аңаа партияга киргеш, Тываның Араттың Революстуг намының ТК-зының ийиги секретарына, 1932 чылда — Чингине секретарына сонгуткан.

ССР Эвилелиниң составына Тываның бактаап киргениниң соонда, 1944 чылдан бээр бодунуң амыдырал-чуртталгазының сөөлгү хүннеринге чедир СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарына ажылдап, Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың экономика, культуразын хөгжүдеринге бүгү күжүн болгаш энергиязын, организакчы талантызын берип келген.

Кижилерге сагыш човангыр, ажылга бүдүштүг болгаш эчис угланган сорулгалыг болуру С. К. Токаның онза мөзүшүнары турган. Республиканың коммунистериниң болгаш ажылчы чоннарының ортузунга улуг ат-алдарлыг болгаш хүндүткелдиг чораан. Совет Чогаалчылар эвилелиниң кежигүңү С. К. Тока национал совет тыва литературына хөгжүдеринге улуг үлүг-хууну киирген. «Араттың сөзү» деп тоожузуңуң бирги ному дээш аңаа Күрүне шаңналын тывыскан.

С. К. Тока партияның XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV съездилериниң делегады чораан, СЭКП ТК-ның составына каш удаа сонгуткан, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң бүгү чыыштарының депутады чораан.

Коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң мурнунга улуг ачы-хавыязызы дээш С. К. Токага Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры деп бедик атты тывыскан, чеди Ленин орден-биле, Күш-ажылдын Кызыл Тук ордени-биле болгаш Тыва Арат Республиканың үш ордени-биле ол шаңнаткан. С. К. Тока генерал-лейтенант шериг аттыг чораан.

Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң шынчы оглу Салчак Калбакхөрекович Токаның дугайында чырыткылыг тураскаал бистиң чүректеривиске кезээ-мөңгеде артар.

Л. И. БРЕЖНЕВ, Ю. В. АНДРОПОВ, А. А. ГРЕЧКО,
В. В. ГРИШИН, А. А. ГРОМЫКО, А. П. КИРИЛЕНКО,
А. Н. КОСЫГИН, Ф. Д. КУЛАКОВ, Д. А. КУНАЕВ,
К. Т. МАЗУРОВ, А. Я. ПЕЛЬШЕ, Н. В. ПОДГОРНЫЙ,
Д. С. ПОЛЯНСКИЙ, М. А. СУСЛОВ, А. Н. ШЕЛЕПИН,
В. В. ЩЕРБИЦКИЙ, П. Н. ДЕМИЧЕВ, П. М. МАШЕРОВ,
Б. Н. ПОНОМАРЕВ, Ш. Р. РАШИДОВ, Г. В. РОМАНОВ,
М. С. СОЛОМЕНЦЕВ, Д. Ф. УСТИНОВ, В. И. ДОЛГИХ,
И. В. КАПИТОНОВ, К. Ф. КАТУШЕВ, М. П. ГЕОРГАДЗЕ,
А. П. ШИТИКОВ, Г. М. МАРКОВ, Б. Ш. ДОЛЧАНМАА,
М. К. МЕНДУМЕ, В. Н. ФИЛИППОВ, В. Б. ДОБРОМЫС-

ЛОВ, Г. Н. ИВАНОВ, Т. Ч. НОРБУ, В. И. ПОПОВ, И. А. СИТЯЕВ, К. С. ШОЙГУ, Г. Ч. ШИРШИН, М. К. ШЫЫРАП, Ч. Б. ОНДАР, В. П. СУРОВ, В. Е. СЕРЯКОВ.

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелинге

Тыва улустун шынчы оглу, тыва бижиктин болгаш литератураның үндезилекчизи Салчак Калбакхөрекович Токаның мөчээни-биле холбаштыр совет литература аар когаралга таварышканының ажыын эргим өннүктер Силер-биле кады кажыыдап тур бис. Ооң чогаалдары хөй националдыг бүгү совет литератураның чедиинкинериниң эртинези болу берген. Партия болгаш күрүнениң улуг ажылдакчызы Салчак Токаның амыдыралы Ада чуртун шынчы оолдарына кезээде үлгер болур. Мөчээн кижиниң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалывысты дамчыдарын дилеп тур бис.

РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң секретариады.

Сураглыг чогаалчы болгаш күрүне ажылдакчызы Салчак Калбакхөрекович Токаның мөчээни-биле холбаштыр Силерге моол чогаалчылар ханы кажыыдалын илергейлеп тур. Салчак Тока Октябрь революциязының ачызында одунган тыва улустун чаагай овор-хевирин чуруп көргүскен талантылыг чогаалчы, Тыва чуртунга чаа амыдыралды тургузарының шылгарангай демиселчизи болгаш организаакчызы чораан. Ооң «Араттын сөзү» деп алдаржаан романын Моолда парлап үндүрген, ол ном моол номчукчуларның ынак номнарының бирээзи апарган.

Салчак Токаның дугайында чырыткылыг тураскаал бистин чүректеривиске кезээде артар.

С. УДВАЛ,

Моол Чогаалчылар эвилелиниң даргазы.

Чарлышкынның сөзү

Хөй националдыг совет литература аар-берге кажыыдалга таварышкан. Совет тыва литератураның үндезилекчилериниң бирээзи, ССРЭ-ниң Күрүне шаңналының лауреады Салчак Калбакхөрекович Тока 1973 чылдың май 11-де мөчээн.

С. К. Тока Тываның коммунисттик организациязын үр чылдарда удуртуп, республиканың экономика болгаш культура хөгжүлдезинге улуг салышкынны кириген. Тыва улустун на-

ционал хевирлиг, социалистиг уткалыг литературазын болгаш уран чүүлүн тургузуп, ону улам бедик чадаже көдүреринге чогаалчы С. К. Тока дорт киржилгелиг болган. 1930 чылда тыва бижикти чогаадырынга болгаш чон ортузунга нептередиринге идепкейлиг киришкен. Тывага улус чырыдышыкынының, кадык камгалалының, парлалганың чедишкннери, күш-культура болгаш спорттуң делгерээни, театр уран чүүлүнүн тывылганы чогаалчының ады-биле тудуш холбаалыг.

С. К. Токаның чогаал ажылы 1930 чылда баштайгы тыва тоожуну — «Самбукайның чугаазын» ниити күш-биле чогаадырынга киришкени-биле эгелээн. Чоннуң аас чогаалынга болгаш орус литератураның байлак дуржулгазынга даянган ооң чогаадыкчы ажылы тыва прозаның болгаш драматургияның хөгжүлдезинге улуг салдарлыг болган. Үжөн чылдарның баштайгы чартыында С. К. Тока «Херээжен», «Узун-Кара, Семис-Кара» деп шиилерни бижээн, а 1938 чылда бижиттинген «Үүр даргазынга үш чыл болдум» (ам «Дөңгүр-оол» деп адай берген) шиизи тыва шии чогаалының үжөн чылдарда хөгжүлдезинге чаа үе-чаданы ажыткан. 1954 чылда С. К. Тока «Боттанган күзел» деп шиини бижээн. Ында Совет Эвилелиниң улустары-биле тыва улустуң найыралының улам быжыгып, ол найырал совет улустарның улуг өг-бүлезинге тыва улустуң эки тура-биле киреринге чаягаар чедирип келгениниң дугайында интернационалчы идеяны тодаргай болгаш ханы илереткен.

С. К. Тока — хөй проза чогаалдарының автору, бодунуң баштайгы очерктерин, публицистиктиг чүүлдерин 1930—1931 чылдарда бижип эгелээн. Тыва дылга чогаалчының «Мээң сактышыкыным» (1941), «Тос-чадырда» (1944), «Араттын сөзү» (1951, I ному, 1956, II ному), «Чаа Тыва» (1964), «Чаа Тыва — Октябрьның оглу» (1957), «Ада көрбээнин оглу көөр» (1963), «Ийи хемниң баштары» (1965), «Боттанган күзел» (1962) деп чогаалдары тускай номнар кылдыр парлаттынып үнгөн. С. К. Токаның чогаалдарын орус дылга очулдургаш, «В берестяном чуме» (1943), «Обновление» (1967), «Здравствуй, Москва!» (1970), «Слово арата» (1950, 1957, 1971) деп аттар-биле парлап үндүргүлээн. Чогаалчының рассказ, очерктери «Улуг-Хем» альманахка база республиканың солуннарынга удаа-дараа көстүп кээп, номчукчуларның сонуургалын хаара тудуп, оларны коммунистиг ёзуга кижизидеринге улуг уjur-дузалыг болган.

Тыва реалистиг прозаның эгезин салган «Араттын сөзү» деп трилогия — С. К. Токаның чээрби ажыг чылдарда бижип келген кол чогаалы. «Араттын сөзү» — совет номчукчуларның бедик үнелелин чаалап алган. Ону совет улустарның болгаш даштыкының чээрби ажыг дылдарынга очулдурган. «1930

чылга чедир бижик чок чораан тыва улус безин ам А. М. Горькийниң традицияларын барымдаалап бижиттинген бодунуң романын чогаадыпкан, а ол романын автору Салчак Тока социалистиг реализмниң онзагай хевирлиг чурукчузу деп бүгү улуска санаттырып турар» деп, сураглыг казах чогаалчы Мухтар Ауэзов «Араттың сөзүн» бедии-биле үнелээн.

С. К. Тока бодунуң чогаадыкчы ажылы-биле чергелештир делегей чогаалының классиктериниң, орус болгаш совет чогаалчыларның чогаалдарын тыва дылче очулдулар ажылды организаастаарынче улуг сагыш салып келген, А. С. Пушкинниң шүлүктөрүниң эң баштайгы очулгазынга киришкен.

С. К. Токаның чогаалдары совет литератураның дээди принциптеринге — партийжи, улусчу болурунун принциптеринге үндөзилеттинген.

С. К. Тока партияның, күрүнениң улуг ажылдары-биле чергелештир чогаалчылар организацияларының ажылынга хүн-бүрүдө киржип келген. ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң Чогаалчыларының съездилериниң делегадынга, ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң кежигүнүңгө каш удаа сонгудуп келген.

Коммунистиг партия болгаш Совет чазак төрөөн чурттуң мурнунга улуг ачы-хавыязы дээш, С. К. Токага Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп бедик атты тывысқан, ССРЭ-ниң хөй орденнери-биле болгаш медальдары-биле шаңнаан. С. К. Тока МАР-ның «Күш-ажыл ордени» база медальдары-биле шаңнаткан. «Араттың сөзү» деп тоожузуңуң бирги ному дээш ССРЭ-ниң Күрүне шаңналын анаа тывысқан.

Коммунистиг партияның болгаш совет улустуң шынчы огу, чонунга бараалгаан чогаалчы Салчак Калбакхөрекович Токаның чырыткылыг тураскаалы бистиң чүректөривиске кезээде мөңгө артар.

С. А. САРЫГ-ООЛ, С. Б. ПЮРБЮ, В. Ш. КӨК-ООЛ,
Л. Б. ЧАДАМБА, С. К. САМБА-ЛЮНДУП, С. С. СУРҮҢ-
ООЛ, Ю. Ш. КҮНЗЕГЕШ, О. Ө. СУВАКПИТ, К. К. КУДА-
ЖЫ, А. Д. ДАРЖАА, А. К. ҚАЛЗАҢ, С. В. КОЗЛОВА,
М. А. ХАДАХАНЭ.

Д О П Ч У З У

Олег Сувакпит. Чогаалчы болгаш үе 3

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛӨЛДӨР

Степан Сарыг-оол. Өөрүшкүнүң ыры. Йөрээл ыры. Дагның оглу. Чараш ынакшыл. Ээзи мен.	11
Юрий Кюнзегеш. Россияның оолдары-бис. Бембүрзекти дээскиндир- зин. Хүннү утку. Ужар болгаш кижилер.	14
Алдын-оол Даржаа. Ажылчын дугайында ыр.	18
Монгуш Кенин-Лопсан. Чаш-Тал Шоор уруг — мээн дунмам.	32
Салчак Молдурга. Чернин ыдык күзөлдери Сөс.	33
Экер-оол Кечил-оол. Ытталас мен. Уткуп аар мен.	35
Алексей Хуурак. Сеткиливис тудуш чору.	36
Александр Даржай. Ыры чурту. Чаңчыкканы ындыг сеткил. Дажыг хемниң боралгактыг чалгыындыва.	37
Саая Таспай. Башкым сенээ. Эжикей.	39
Виктор Саган-оол. Алдын-Доос. Соок.	40
Зоя Намзырай. Алды баштыг Кара-Даглар. «Ырак черже чоруй бардын...» Динмирээшкинниң, кызаннаашкынның кезек чааш- кын...» Дөрт одуруг шүлүктөр». Дириг сылдыс.	41
Владимир Серен-оол. Өндүр өргээ.	43
Аракчаа Ондар. Ачам чүрээ. Ийме кызы.	45
Куулар Сарыг-оол. Колхозчунун тоожузу.	47
Саая Майнак. Бора-хөкпеш. Күзел кылкан.	50
Марьям Рамазанова. Тыва даглар. Очул. С. Сүрүн-оол. Орукка. Очул. К. Кудажы.	51
Биче-оол Дюндүп. Кадарчызы болуксаар мен.	—
Монгуш Юндеш-оол. Кады чурттай берээли бе. Кыстар далдай бер- лиң халак.	52
Өлөт Чиңмит. Сеткилиминң таалалы сен. Чалгывадаан, Кара-Хө- лүм.	53

Монгуш Көжелдей. Малчын авам. «Дуруяалар кынгырадыр ырла- жып кээр...»	54
Куулар Чаш-оол. Сеңээ.	55
Донгак Дыргык. Өөрүүр мен. Төлөптийинни көргүс, кызым	—
Ондар Чан-оол. Ийи назын. Чаңчыл болган.	56
Саая Соксалдай. Сылдыс чырып турзун, огулум.	57
Батый Кенеш. Салгынчыгаш.	58
Раиса Яндараа. Кежээкейни.	—
Салчак Сарыг-оол. Ынакшылым.	59
Мандычы Чкалов. Чайык соочда.	—
Ондар Охемчик. Кара-Дашта болбас ийикпе. Сарымызyna берген- не мен.	60
Чүлдүм Чап. Мургум.	61
Ирбижей Чечен. «Кышкы дүннүн дурту узун...»	62
Зоя Донгак. Аалым ырак. Чүрээм ыдык ханызынга.	—
Куулар Сүттүг-оол. Сергедип кээр. Мээң кожаам. Арттар ажып, хемнер кежип.	63

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР

Кызыл-Эник Кудажы. Хайгааралдарым хайыралары.	65
Монгуш Кенин-Лопсан. Илеткелчи.	92
Монгуш Доржу. «Чылбыга-Кедай».	96
Биче-оол Ондар. Изиг каанды. Таныжымга. Танышпас улус. Кон- цертке.	113
Монгуш Өлчей-оол. Хөөрээриниң чугаалары.	127
Доржу Куулар. Балчый-оол эмчи.	136
Көк-оол Чамыян. Идегел.	163
Оюн Кодур-оол. Аревэ биясди. Кырган-ачамның аалдап чорааны.	168
Анай-оол Булак. Дайынчы болганы.	176
Куулар Шаңгыр-оол. Ховунуң ыраажызы	181
Карыма Түлүш. Чурук.	185
Ондар Сегленмей. Кузнецовтун чугаалары.	188

ОЧЕРКТЕР

Олег Сувакпит. Алдарлыг кижилер.	203
Леонид Чадамба. Командир.	219
Хөвөңмей Ойдан-оол. Чедерниң маадыры.	225
Алексей Чараш-оол. Дөртөн алышкыларның бирээзи.	231

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Чыргал-оол Серен-оол. Боттуг амыдыралдың чурулгазы.	241
Саая Майнак. Уран талантының күжү-биле.	247
Салчак Калбакхөрекович Тока.	255

УЛУГ-ХЕМ, № 32

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Пюрбю С. Б. (главный редактор), Калзан А. К.,
Кудажи К. К., Куулар Д. С., Сердобов Н. А.,
Сюрюн-оол С. С., Хадаханэ М. А.

■

Редактор издания *Кечил-оол Э. Д.* Художник *Монгуш М. Ч.* Художественный редактор *Кузнецов И. Я.* Технический редактор *А. Ч. Чернова*,
Корректор *Норбу В. Б.*

■

Сдано в набор 8/VI 1973 г. Подписано к печати 8/VIII 1973 г. Формат 60×90¹/₁₆. Бумага типографская № 2. Печ. л. 16,5. Уч.-изд. л. 15,98. Тираж 4000 экз. Цена 66 коп. Заказ № 1907 № ТС 00765
Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57.

Типография управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.

С(Тув). Улуг-Хем, № 32. Литературно-художественный альманах. Кызыл. Тувкнигоиздат, 1973. 264 с.

В альманахе правления Союза писателей Тувинской АССР «Улуг-Хем» опубликованы новые стихи, рассказы и отрывки из крупных прозаических произведений писателей республики.

0-7-3-3
0-7-4-3

121 - 170 + 03 + М33

66 коп.